

Holocaust

Massale moord op de Europese Joden

Door

Dr. Dieter Pohl

**Uitgeverij Everbum
Laren N.H.
2005**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

Inhoud

Inleiding

- 1. Het begin**
- 2. De vervolging van de Joden uit Midden-Europa tot 1939**
- 3. Onderdrukking en isolatie in Europa tot aan de zomer van 1941**
- 4. Vernietigingsoorlog in de Sovjet-Unie, 1941**
- 5. De weg naar de Endlösung, 1941-1942**
- 6. Massamoord in Polen**
- 7. De vernietiging van de Joodse gemeenschappen in de Sovjet-Unie, 1942-1943**
- 8. Het Duitse Rijk en het Protectoraat**
- 9. Vernietiging in Europa, 1942-1944**
- 10. Hongarije — een geval apart**
- 11. Joden vervolgd**
- 12. De daders**
- 13. Collaboratie in het buitenland**
- 14. De toeschouwers**
- 15. De betekenis van de concentratiekampen na**
- 16. Dodenmarsen**
- 17. Gevolgen**
- 18. Tot slot**

Chronologie holocaust

Literatuursuggesties

Over de auteur

Voor Theresia

Oorspronkelijke titel Holocaust. Die Ursachen — das Geschehen — die Folgen Pohl, Holocaust © Verlag Herder Freiburg im Breisgau, 2e druk 2001

Nederlandse vertaling © 2005

Uitgeverij Verbum en Erika Venis Ontwerp omslag: www.quasigrafisch.nl

Foto omslag: © AKG-Images GmbH, Berlijn

Vormgeving: Mirjam Roest, Quasi Grafische Producties

Druk: Koninklijke Wöhrmann, Zutphen

Meer informatie over Verbum Holocaust Bibliotheek: www.verbum.nl

Deze diep-ontzagwekkende publicatie wordt mede gepubliceerd door de Stichting Gihonbron vanwege de ontkenning van de Holocaust die zich allerwege openbaart. Deze houdt niet alleen een ontkenning in maar indirect een instemming. www.theologienet.nl

Inleiding

De geschiedenis van de massamoord op de Europese Joden is geen gemakkelijk onderwerp. Geen historicus zal durven beweren dat hij de menselijke aspecten van deze gebeurtenissen kan bevatten. Bovendien stuit de onderzoeker op alledaagse problemen, waardoor het nog moeilijker wordt om alle aspecten van het onderwerp te overzien. Deze volkenmoord, die zich in niet minder dan zeventien Europese landen (en delen van Noord- Afrika) afspeelde, is in alle opzichten uiterst complex. Miljoenen mensen waren erbij betrokken of werden meegesleurd in de draaikolk van gebeurtenissen, en dan gaat het niet alleen om de miljoenen slachtoffers.

Dit alles staat buitengewoon goed beschreven in de monumentale werken van Raul Hilberg, Leni Yahil en talloze anderen. De meeste van die boeken zijn diepgaand, lijkig en wetenschappelijk van aard. Het doel van dit boek is juist een breed publiek een kort overzicht van de gebeurtenissen te geven.

Om dit te bereiken, is het onvermijdelijk dat bepaalde onderwerpen zwaarder belicht worden. De nadruk in dit boek ligt daarom op de periode vanaf het begin van de Duitse aanval op de Sovjet- Unie — in de zomer van 1941 — tot aan de laatste dagen voor de Duitse capitulatie. Hierbij wordt veel aandacht besteed aan de landen waaruit de meerderheid van de slachtoffers afkomstig was: Polen, de Baltische staten en Rusland, maar vooral Hongarije en Roemenië. De Joden uit deze landen vormen samen ongeveer vijf van de bijna zes miljoen doden. Naar de geschiedenis van de Jodenvervolgung in het Duitse Rijk tot aan 1941-1942 en in West- en Zuid-Europa is daarentegen meer onderzoek gedaan en hierover is dus ook meer bekend.

Het tweede doel van dit boek is dan ook enkele onbekende aspecten van deze afgrijselijke gebeurtenissen nader te belichten.

Sinds 1944 zijn elk jaar memoires van overlevenden verschenen, naar het wetenschappelijk onderzoek naar de volkenmoord heeft zich in een golfbeweging ontwikkeld. In de eerste jaren na de oorlog verschenen veel belangrijke werken, die nu echter nauwelijks nog bekend zijn; de meeste van deze boeken waren van Joodse schrijvers.

In de jaren '50 viel het een beetje stil rond het onderwerp, alleen in Polen en Israël bleef de wetenschappelijke interesse bestaan, al nam deze in Polen geleidelijk af en in de Joodse staat juist toe. In 1961 werd het onderzoek nieuw leven ingeblazen dankzij het proces tegen Eichmann. Er kwamen diverse belangrijke werken uit, waarvan de belangrijkste ongetwijfeld *Destruction of the European Jews* is van Raul Hilberg. Ook verschenen er steeds meer boeken van schrijvers die niet persoonlijk met de Joodse tragedie te maken hadden gehad, waaronder ook veel boeken uit de Bondsrepubliek. De laatste golf van publicaties kwam eind jaren '70 op gang en deze is tot heden nog niet weggeëbd. Wereldwijd ontstond grote belangstelling voor de geschiedenis van de Jodenmoord. In Duitsland kreeg het noodlot van de Joodse gemeenschappen ruim aandacht en ook in de rest van Europa hielden de historici zich intensief bezig met de ondergang van 'hun' Joden.

Vanaf het begin van de jaren '90 is er een verschuiving merkbaar in het onderzoek. Door de ineenstorting van het Oostblok werd het veel makkelijker om onderzoek te doen naar de misdaden van de nazi's in deze gebieden. De archieven werden toegankelijk en in de voormalige Sovjetrepublieken werd de geschiedenis van de moord op de Joden een thema voor belangrijk onderzoek en publicaties. Daarnaast wordt ook in de Verenigde Staten veel onderzoek verricht.

Tevens stelden de onderzoekers nieuwe vragen. Hoe past de vervolging van de Joden in de geschiedenis van het Derde Rijk en welke verbanden bestaan er met andere

politieke onderwerpen? Welke instanties waren betrokken bij de vervolging, welke mensen en wat bewoog ze ertoe om deel te nemen aan dit misdrijf? Hoe stond de niet-Joodse bevolking van de door de Duitsers bezette landen tegenover de moord en in hoeverre hielpen zij de Duitsers? Wat wist men in de onbezette gebieden en hoe reageerde men hier? Hoe zag het dagelijkse leven van de vervolgdgen eruit, hoe verschilden de ervaringen van mannen en vrouwen? Ten slotte kwam er ook meer aandacht voor de niet-Duitse, niet-Joodse slachtoffers.

Bij een onderwerp dat zo beladen is, barsten er steeds weer discussies los over de fundamentele vraag of het eigenlijk wel kan om de geschiedenis van de massamoord te beschrijven vanuit het perspectief van de daders en hoe men de verschrikkelijke ervaringen van de slachtoffers recht kan doen, zonder de 'kille' methodische regels van de wetenschap uit het oog te verliezen. Daaruit volgt ook de vraag of men de Jodenvervolging uitsluitend moet zien in het kader van de catastrofale gebeurtenissen of dat men er vanuit moet gaan dat het lot van de Europese Joden aan het begin van de oorlog nog niet vaststond. Ook de terminologie is omstreden, vooral het begrip 'holocaust', dat religieus beladen is en vooral in de Amerikaanse en Israëliëse wereld gebruikt wordt. Steeds meer wetenschappers en schrijvers neigen er daarom toe om de moord op de Joden aan te duiden met de term 'shoah', het Hebreeuwse woord voor 'catastrofe'. Daarnaast worstelen alle historici met het juiste taalgebruik om de onmenselijke gebeurtenissen passend weer te geven. Want hoe beschrijf je gebeurtenissen die uitlopen op een reeks massamoorden die vaak onder de meest afschuwelijke omstandigheden plaatsvonden?

Decennialang werd de studie naar de gebeurtenissen gekenmerkt door discussies over het menselijke gedrag, over de vraag wie goed of fout was geweest, over de Joodse raden, over de omvang van het Joodse verzet, over de schuld van de Duitsers en over de houding van de geallieerden, de kerken en de neutrale landen. Pas sinds de jaren '80 werden wetenschappelijke discussies gevoerd over de vraag hoe de nationaal-socialisten tot de massamoord kwamen. Tevens kwamen daarbij ideologische en maatschappelijke vraagstukken aan de orde. Deze kwesties worden hier genoemd om een indruk te geven van de omvang en de onoverzichtelijkheid van het onderzoek dat wereldwijd op dit gebied wordt verricht. Als men alle memoires, boeken en essays lij elkaar optelt, zijn er naar schatting inmiddels ruim 20.000 publicaties verschenen over de geschiedenis van de Jodenvervolging tijdens het Derde Rijk.

Maar hoe komen de historici erachter wat er toen gebeurd is? De meeste Duitse documenten waarin de moorden in alle duidelijkheid zijn vastgelegd, werden aan het eind van de oorlog immers vernietigd. Toch hebben de schuldigen in de verwarring niet alle bewijsstukken kunnen vernietigen. Een reden hiervoor is dat er zoveel overheden, organisaties en instanties bij de misdaad betrokken waren. Ook nu nog duiken er vaak op de meest uiteenlopende plekken documenten op, zoals bij de belastingdienst of zelfs bij de brandweer!

Van zeer groot belang bij het wetenschappelijk onderzoek zijn daarnaast de persoonlijke documenten van de slachtoffers tijdens de oorlog: honderden dagboeken, tienduizenden brieven en andere persoonlijke geschriften. Ook de Joodse organisaties, zoals de Joodse raden en maatschappelijke organisaties, hadden hun eigen archieven. Veel Joodse verzetsgroepen slaagden erin ondergrondse kranten uit te geven. Ook uit de kranten van de door de Duitsers bezette en collaborerende landen kan veel informatie vergaard worden, evenals uit de geschriften die niet-Joden tijdens de jaren van vervolging hebben geproduceerd, waartoe ook de informatie behoort die de geheime diensten van de geallieerden hebben verzameld.

Na de oorlog publiceerden veel overlevenden hun memoires, maar in verhouding zijn het er maar heel weinig. De korte ooggetuigenverslagen die sinds 1945 systematisch zijn verzameld — eerst door de onderzoekscommissies en de Joodse organisaties, later door justitie — zijn daarentegen veel omvangrijker in aantal. Alleen justitie had de mogelijkheid om ook gegevens te verzamelen van de groep vervolgers, maar deze verslagen zijn tot op heden nog altijd niet volledig geanalyseerd. De uitspraken van de daders en hun medeplichtigen, vol verontschuldigen en leugens, moeten daarom kritisch en zorgvuldig worden gebruikt. Recent zijn er opnieuw veel pogingen ondernomen om de laatste nog in leven zijnde Joodse slachtoffers van de holocaust te ondervragen, maar hierbij doet zich het probleem voor dat, door de lange tijd die er sinds de oorlog verstreken is, de ondervraagden zich de gebeurtenissen vaak niet goed of anders herinneren.

Al deze elementen samen stelt de onderzoekers in staat ook nu — met het nodige wetenschappelijke voorbehoud — alle belangrijke gebeurtenissen uit de tijd van de volkenmoord te reconstrueren, al geldt dit helaas niet altijd voor het lot van afzonderlijke individuen. Voor mensen die na de oorlog geboren zijn, is het buitengewoon moeilijk om zich een voorstelling te maken van de gebeurtenissen, van zowel de omvang als van de beleving van de betrokkenen. Het zal waarschijnlijk onmogelijk blijken om de ervaringen van de slachtoffers of de beweegredenen van de daders goed weer te geven. Dat is op zich niet erg, per saldo lukt dat meestal ook al niet bij minder dramatische gebeurtenissen.

1. Het begin

Wat zijn de oorzaken van deze volkenmoord?

De vraag lijkt eenvoudig, maar het vinden van een antwoord is moeilijk, omstreng en ingewikkeld. De oorzaken zijn tot vijf punten terug te brengen: ten eerste de oorzaken uit het verre verleden, die hun wortels hebben in een tijd ver voor het bestaan van het Derde Rijk. Ten tweede veranderingen op de middellange termijn sinds de Eerste Wereldoorlog, waardoor de ontwikkelingen in Duitsland steeds verder los kwamen te staan van de ontwikkelingen in de rest van West-Europa. Ten derde het belang van de politiek en de structuur van de antisemitische, nationaal- socialistische staat. Ten vierde de bijzondere aard van de Tweede Wereldoorlog, die met name in Oost-Europa als een nationaal- socialistische Rassenkrieg (rassenoorlog) werd gevoerd waardoor het geweld kon ontsporen. Ten slotte, als vijfde oorzaak, moet genoemd worden de combinatie van strategie, oorlog en bezetting, die in 1941-1942 het toneel vormde waartegen de Endlösung zich voltrok. Achteraf gezien zijn deze gebeurtenissen, die chronologisch en logisch op elkaar volgden, in combinatie ervoor verantwoordelijk dat de catastrofe zich kon voltrekken.

Noch het antisemitisme noch het geweld tegen Joden waren uniek voor de 20e eeuw. De oorsprong van de Jodenhaat in Europa ligt veel verder terug in het verleden. Al in de 11e eeuw waren de Joodse minderheden keer op keer het doelwit van massageweld: de pogroms tijdens de kruistochten en tijdens de pest, verdrijvingen uit Engeland en Spanje, slachtingen tijdens de boeren- en kozakkenopstanden in Oost-Europa. De redenen hiervoor waren vooral dat men een niet-christelijke minderheid om religieuze en culturele redenen afwees. De vooroordelen die hiervan het gevolg waren, zijn genoegzaam bekend: Joden zouden de 'moordenaars van Christus' zijn en werden beschuldigd van 'rituele moorden' op christelijke kinderen. Daarnaast werd het proces van de Jodenvervolgung vaak ook versneld door economische motieven. De rol van bemiddelaar, handelaar, rentmeester of geldschietter die de Joden hadden doordat ze in het middeleeuwse Europa maar een beperkt aantal beroepen mochten uitvoeren, bracht hen in een lastige positie. Wanneer het economisch of sociaal slecht ging, richtte de onmacht van de meerderheid zich op de minderheid.

In de 19e eeuw veranderde niet alleen de maatschappij in velerlei opzichten, maar ook de aard van het antisemitisme. Dit kwam vooral door de emancipatie van de Joden in West- en Centraal-Europa. Zij verwierven dezelfde rechten als niet-Joden, waardoor de Joodse minderheid kon ontsnappen aan armoede en isolatie. Tegelijkertijd kwam het nationalisme op als politiek en cultureel fenomeen. Zelfs de liberale nationale bewegingen waren niet vrij van anti-Joodse gevoelens. Dit gold zeker voor het radicale nationalisme, zoals dat in de laatste decennia van de 19e eeuw opkwam.

De oude, religieuze vooroordelen werden gecombineerd met nieuwe maatschappelijke stereotypen. De Joden werden geïdentificeerd met de negatieve kanten van de moderne tijd: het uitbuitende kapitalisme en de vermeende bandeloosheid in (le kunst en de pers. Geleidelijk kreeg ook een ander aspect van de moderne tijd invloed op de discussie over de Jodenhaat: de wetenschap. Primitieve biologische studies waren op zich niet nieuw. Al in het vijftiende-eeuwse Spanje sprak men van het 'Joodse bloed'. In de tweede helft van de 19e eeuw werden voor het eerst rassentheorieën opgesteld, waarin getracht werd de verschillen tussen afzonderlijke bevolkingsgroepen te verklaren aan de hand van biologische kenmerken. In 1879 kreeg de Jodenhaat zelfs een 'wetenschappelijke' naam: antisemitisme.

De situatie veranderde structureel toen tegen het einde van de 19e eeuw de 'politieke massa' in de discussie werd betrokken, algemeen stemrecht werd ingevoerd en politieke partijen en vakbonden werden opgericht. Het antisemitisme werd een Donderdeel van de strijd om macht en culturele soevereiniteit. Deze ontwikkeling voltrok zich voor de Eerste Wereldoorlog in bijna alle Europese landen.

Wat is echter het verband tussen deze ontwikkelingen en de moord op de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog? En waarom gebeurde het in Duitsland?

Het staat buiten kijf dat Duitsland en Oostenrijk de bron vormden van hetgeen in een massamoord zou eindigen. Maar hoe eenvoudig het is deze conclusie te trekken, des te moeilijker is het om over een periode van zestig jaar onomstotelijke causale verbanden te leggen. Men kan hierbij op twee manieren te werk gaan. Men kan zich afvragen wat er in Duitsland (en Oostenrijk) zo anders was dan in de andere landen en vanaf wanneer deze aparte ontwikkeling plaatsvond. De andere vraag die kan worden gesteld is of er directe lijnen te trekken zijn vanuit het keizerlijke Duitsland naar het Derde Rijk, waarbij gekeken moet worden naar organisaties, personen of ideeën.

Een belangrijke vraag is waar de oorsprong ligt van het Duitse en Oostenrijkse antisemitisme van voor 1914. In tegenstelling tot de meeste andere Oost-Europese landen, hadden de Duitse Joden in de loop van de 19e eeuw een sterke maatschappelijke ontwikkeling doorgemaakt en hadden zij belangrijke posities verworven. Het 'moderne' antisemitisme was een tegenreactie op deze geslaagde Joodse integratie. Met name na de crisis van 1873, toen de periode van economische bloei plotseling ten einde liep, kwam het antisemitisme op in de Duitse politiek en in de pers. Al gauw ontstonden er regionale antisemitische partijen, die zich ook als zodanig profileerden. Ook de Duitse conservatieve partij nam onder druk van de machtige Rund der Landwirte, een organisatie van herenboeren, anti-Joodse passages op in haar programma. Deze partijen wisten niet alleen succes te behalen dankzij hun antisemitisme, maar ook doordat zij stelling namen tegen de SPD (Sozialdemokratischen Partei Deutschlands), die vanaf 1890 weer was toegestaan. Dit alles leidde ertoe dat tijdens de jaren '90 van de 19e eeuw de anti-Joodse sentimenten openlijk werden verkondigd. Ook toen al werd in antisemitische pamfletten gepleit voor de 'uitroeiing' van de Joden of toch tenminste deportatie van de Joden naar Afrikaanse gebiedsdelen. Zelfs in de Rijksdag waren geluiden te horen waarin 'vernietiging van de Joden' werd geëist.

Na de eeuwwisseling namen de antisemitische partijen in betekenis af. Ze waren vooral regionaal van aard geweest en vertoonden sekte-achtige trekjes, waardoor ze niet in staat bleken te overleven toen het economisch weer beter ging met Duitsland. Het antisemitisme had zich echter een plaats verworven in de politiek en maatschappij, in vakbonden en verenigingen en met name onder studenten. De meeste studentencorpora waren al langer antisemitisch en over het algemeen mochten Joden geen lid worden. Deze studenten vormden een generatie die weliswaar te oud was om nog tijdens het Derde Rijk actief te zijn, maar veel van hen stonden wel aan de wieg van het rechts-extremisme ten tijde van de Weimarrepubliek. Door hun geprivilegieerde opleiding kwamen zij op hoge posities terecht en droegen zij ertoe bij dat het antisemitisme verankerd werd in de ambtelijke elite.

Het extreme nationalisme en het bestaan van een antimodernistische beweging in een moderne maatschappij droegen ertoe bij dat de Jodenhaat later zulke extreme vormen kon aannemen. Deze vorm van racisme was echter maar een van de vele aspecten die aan de latere Jodenhaat ten grondslag lagen. Bovendien had het in de tijd van de Kaiser nog geen vaste vorm aangenomen en was het iets wat veel Europese landen

van die tijd kenmerkte. Goed beschouwd kreeg het antisemitisme in het Duitsland van voor de Eerste Wereldoorlog, net als in de rest van West-Europa, Politiek geen voet aan de grond. Frankrijk kende in 1898 weliswaar de affaire Dreyfus, een laaghartig complot tegen een officier van Joodse afkomst, dat de gemoederen hoog deed oplopen en het land in tweeën splitste, maar in de jaren voor de Eerste Wereld Oorlog bleek dat de Franse republiek opgewassen was tegen anti-semitische stromingen.

In Oost-Europa was de stemming aanzienlijk grimmiger. Daar speelde het racisme en de 'moderne' theoretici een minder grote rol en werd de traditionele Jodenhaat aangewakkerd door angst voor modernisering. Uitgerekend Hongarije, waar de Joodse minderheid maatschappelijk behoorlijk was opgeklommen, werd een broedplaats van antisemitisme. In

Rusland vonden er keer op keer gewelddadige acties tegen Joden plaats, aangewakkerd door het slechte beleid van de tsaar. De pogroms van 1881, die oversloegen op de Duitse grensstreek. De pogroms van 1904-1905 waren in deze periode internationaal de ergste uitwassen van geweld tegen Joden.

Voor het begin van de Eerste Wereldoorlog in 1914 bestonden in Duitsland en Oostenrijk antisemitische stromingen die vergelijkbaar waren met de antisemitische stromingen elders in West-Europa, maar die bij lange na niet zo hevig waren als die in Oost-Europa. Zelfs tijdens de oorlog kwamen deze tendensen maar heel beperkt tot uiting in Duitsland. Terwijl de Russische regering in 1915 honderdduizenden Joden uit het Wartheland (Polen) als zogenaamde 'onbetrouwbare elementen' naar het front deporteerde, waren de Poolse Joden in het door Duitsland bezette gebied verzekerd van een redelijk goed bestaan. Het hoogtepunt van het geweld was echter nog niet bereikt. Tijdens de Russische burgeroorlog van 1918 tot 1920 stierven tienduizenden Joden, vooral door toedoen van het nationale leger, de zogenaamde 'Witten', maar ook door bolsjewistische groepen en tegen de bolsjewisten in opstand gekomen boeren.

Ook in Duitsland en Oostenrijk veranderde door de oorlog het politieke toneel en de houding van het volk. Door het uitblijven van militaire successen, de zinloze afslachting van duizenden soldaten en de slechte economische toestand van het land, ontstond er een negatieve stemming. Halverwege de oorlog stak het extreem nationalisme hernieuwd de kop op en vanaf 1916 voerde ook de militair-politieke leiding antisemitische maatregelen in, met name in de vorm van een zogenaamde 'Jodentelling' in het Pruisische leger.

Pas na de Eerste Wereldoorlog kreeg het Duitse en Oostenrijkse antisemitisme een geheel eigen karakter. De nieuwe, nationalistische beweging maakte vanaf de herfst van 1919, een jaar na de nederlaag, een onverwachte opleving door en veel stromingen van voor de oorlog werden nieuw leven ingeblazen. Naast een Jodenhaat die werd ingegeven door antikapitalistische gevoelens, ontstond er ook een antibolsjewistische variant.

Wanneer men echter de antisemitische stereotypen en de voorgestelde antisemitische maatregelen nader bestudeerd, dan valt direct op dat de meeste hiervan hun wortels hebben in de 19e eeuw. Zelfs de aversie tegen het 'Joodse bolsjewisme' is te herleiden op oudere stereotypen, namelijk de angst van de burgerij voor de sociaal-democraten, de kritiek op de betrokkenheid van veel Joden bij het links liberalisme en vooroordelen tegen het Joodse proletariaat van Oost-Europa. Het was dus niet zozeer de inhoud die was veranderd, als wel de uitdragers van de ideeën en de achtergrond waartegen dit alles zich afspeelde.

Vanaf het einde van 1919 tot aan het einde van 1923 maakte het rechts-extremisme in

Duitsland een ongekeerde bloei door. Volkspartijen en verenigingen, geheime organisaties en militieën schoten als paddenstoelen uit de grond. In de Baltische staten vochten vrijkorpsen tegen het bolsjewisme of probeerden in Duitsland een revolutie teweeg te brengen. Het antisemitisme was in deze subcultuur de bindende factor. Het politieke antisemitisme, dat niet uniek was voor de Weimarrepubliek, kreeg nu een nieuw element, dat van het politieke terrorisme.

De beruchtste politieke moorden met antisemitische trekjes, op Rosa Luxemburg en Walter Rathenau, vormden slechts een onderdeel van een golf van geweld die vanaf het eind van 1919 door rechtse groeperingen op Joden werd ontketend. Dit varieerde van het op straat lastig vallen van Joden en ongeregelde heden in het Scheunenviertel in Berlijn, tot de gijzeling van Münchense Joden tijdens de Hitlerputsch in november 1923.

Nieuw hierbij was dat een reactie van niet-Joden vaak uitbleef. Het rechts-extremistische geweld werd slechts aarzelend vervolgd. Buiten rechts-extremistische kringen bleef de sympathie voor de Joodse minderheid beperkt tot bepaalde politieke milieus. Aan de nationalistische kant, dat wil zeggen binnen de Duits-nationale en andere federaties, bestonden sterke antisemitische sentimenten. Weliswaar keurde deze groepen het directe geweld af, maar dat had meer te maken met de manier waarop dan met de motivatie. Ook in studentenkringen, die al vroegtijdig een ruk naar rechts maakten, gaf men de voorkeur aan een 'zakelijk antisemitisme', dat wil zeggen een systematische en zogenaamd wetenschappelijke 'analyse van het Jodenprobleem'. Niettemin was bij het antisemitisme de grens tussen rechts-conservatieve gemeentepolitici en rechts-extremistische geheime genootschappen vaak heel schimmig.

Met name de discussies over de zogenaamde Ost-Juden, die tussen 1920 en 1923 in Oostenrijk en enkele Duitse deelstaten oplaaiden, tonen aan dat het antisemitisme ook in de politiek toenam. Luid weerklonk de roep om uitwijzing en zelfs internering van de Poolse Joden die vanaf 1914-1915 waren toegestroomd, maar uiteindelijk kon aan deze roep geen gehoor worden gegeven.

Vergeleken met de situatie in 1914 was het politieke klimaat in Duitsland en Oostenrijk drastisch veranderd. Bij zowel links als rechts overheerste het gevoel dat de landen waren vernederd. De oorlog had diepe wonden achtergelaten, waardoor veel mensen het gevoel voor richting kwijtraakten. Deze ontwikkeling was al gaande sinds de eeuwwisseling. Mensen twijfelden aan de zin van het bestaan en hadden veel kritiek op de cultuur en de maatschappij. In het gespleten politieke landschap van de Weimarrepubliek kon het vijanddenken verder worden aangescherpt, iets wat goed paste bij het al bestaande nationalistische gedachtegoed uit de tijd van de Kaiser.

Toch waren Duitsland en Oostenrijk vanaf 1919 democratische republieken. Zodra het met de Republiek slecht ging won het rechts-extremisme aan populariteit. Tijdens de 'gouden jaren' van de Weimarrepubliek konden de talloze aanslagen die (tussen 1924 en 1929) plaatsvonden op synagogen en de vernielingen van Joodse begraafplaatsen rekenen op hevig protest van officiële kant, ook uit conservatieve hoek. De CV (Centralverein deutscher Staatsbürger Jüdischen Glaubens) slaagde er ook in om over dit onderwerp de publieke opinie achter zich te krijgen.

Bovendien was voor 1933 het antisemitisme niet een exclusief Duits-Oostenrijks fenomeen. Ook in de landen van Oosten Midden-Europa, die zwaar te lijden hadden van de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog, nam de Jodenhaat toe. De jonge democratieën van deze landen, hadden zwaar te lijden onder autoritaire en fascistische bewegingen. Al in 1920 kondigde de Hongaarse regering een 'numerus clausus' af,

waarbij het aantal Joden dat tot de universiteit werd toegelaten, werd beperkt. In 1922 volgde Roemenië met vergelijkbare maatregelen. Maar de grote ruk naar rechts vond ook in deze staten pas in de jaren '30 plaats, als gevolg van de wereldwijde crisis. Duitsland speelde hierbij een voortrekkersrol, want in dit centraal gelegen Europese land, dat nog altijd een belangrijke machtspositie bekleedde, leidde de crisisjaren tot een politieke crisis die zou eindigen niet de machtsovername van een radicale, antisemitische partij.

Van oorsprong was de NSDAP een van de vele rechts- extremistische groepjes die in de beginperiode van de Weimar- republiek waren ontstaan. In hun partijprogramma uit 1920 droop het antisemitisme er al vanaf. Daarmee verschilde de partij echter nauwelijks van de andere nationalistische partijen uit die periode. Binnen de partij was de Jodenhaat echter een centraal punt dat een belangrijkere plaats innam dan de andere ideologische onderwerpen, zoals antibolsjewisme, militarisme, de dolkstootlegende (de arbeidersopstanden van 1918 was als een dolkstoot in de rug van het Duitse leger, dat hierdoor de oorlog verloor) en de haat tegen de Weimarrepubliek. "Och speelden de NSDAP en haar leider Adolf Hitler tot 1922 alleen in de Beierse politiek een rol van enige betekenis. Pas na de Putschpoging van november 1923 betrad de partij het toneel van de landelijke politiek, waarvan ze al weer gauw moest verdwijnen. Nadat de partij in 1925 weer werd toegelaten, won ze aan populariteit. In 1930 was de partij voor het eerst vertegenwoordigd in de regering van een deelstaat en bij de verkiezingen voor de Reichstag behaalde ze ruim 18 procent van de stemmen. Het antisemitisme van de partij veranderde echter nauwelijks, ook in de rustigere jaren. Het nam vele vormen aan: anti-kapitalistisch, antibolsjewistisch en racistisch. Al deze aspecten kwamen samen in Führer Hitler. Hij was sterk beïnvloed door de anti-Joodse stromingen in het Oostenrijk van voor de Eerste Wereldoorlog. Zijn 'wereldvisie' kwam pas echt tot ontwikkeling gedurende de laatste jaren van de oorlog. Tijdens zijn gevangenschap in Landsberg schreef hij zijn weinig oorspronkelijk propagandaboek *Mein Kampf*, waarin hij al voorstellen deed voor de moord op de Joden. Het antisemitisme van Hitler, dat na de jaren '20 nauwelijks nog veranderde, is in de geschiedschrijving een omstreden onderwerp. Sommige wetenschappers gaan er vanuit dat Hitler de ideeën uit 'Mein Kampf' consequent en rechtstreeks ten uitvoer bracht tijdens de Tweede Wereldoorlog. Volgens andere historici vormt de periode 1939-1941 het keerpunt in Hitlers politiek ten aanzien van de Joden. Vast staat wel dat Hitler consequent drie stellingen hanteerde: het bestaan van een wereldwijd complot door de Joden, de wens naar hegemonie van Duitsland binnen Europa en het verlangen om de Joden te 'verwijderen'. De vernietiging van alle Joden zal voor hem dus zeker een droomwens zijn geweest, maar als beleidsdoel is dit voor 1941 nauwelijks terug te vinden.

Door de wereldwijde crisis kon de NSDAP uitgroeien tot een van de machtigste partijen van Duitsland. Als geen andere partij wist zij te profiteren van de crisis van de Weimar-republiek en slaagde zij erin het rechtse volksdeel aan zich te binden. Het grote succes van de partij bleek vooral tijdens de verkiezingen. Alleen in katholieke kring bleef men tot 1932 weerstand bieden. De NSDAP werd de eerste 'volkspartij' van Duitsland genoemd. De steun en aanhang die de partij kregen bij de verkiezingen had weinig te maken met het politieke programma, maar meer met de radicale afwijzing van de Weimar-democratie. Het is niet duidelijk of het antisemitisme van de partij ook een rol speelde bij haar populariteit. De Jodenhaat stond tijdens de verkiezingsstrijd tussen 1930 en 1933 weliswaar niet centraal, maar het was ook niet uit het kiesprogramma van de NSDAP verdwenen. De SA, de militante tak van de

partij, wachtte immers op de 'dag van afrekening'. Het staat vast dat de NSDAP regionaal wel degelijk een racistische campagne voerde en hiermee ook succes boekte. Van doorslaggevend belang was echter dat de Duitse en ook de Oostenrijkse politiek tijdens de crisisjaren zich polariseerde en een ruk naar rechts maakte. Dit blijkt niet alleen uit de verkiezingsuitslagen, maar ook uit andere ontwikkelingen. Zo haalde de DNVP (Deutsch-nationale Volkspartei) de plannen uit de kast die zich keerden tegen de uit het oosten geëmigreerde Joden. Voor de massawerkeloosheid nam ook in de betere maatschappelijke milieus de druk toe en begon men zich in toenemende mate te richten tegen Joodse 'concurrenten'. De verrechtsing van de universiteiten, met name onder aankomend juristen en artsen, vormt hiervan een bewijs. Maar ook in verenigingsverband nam de anti-Joodse stemming toe, zoals ook in de Protestantse landskerken. Uit deze gelederen kwamen veel lokale leiders voort.

Het onderzoek naar racistische theorieën maakte een enorme opleving door. Voor Duitsland waren rassentheorieën niet onbekend en beperkten zich ook niet tot bepaalde politieke stromingen. Bovendien waren ze niet uitsluitend gericht tegen de Joden. Toch had de populariteit van het 'wetenschappelijk' racisme in Duitsland fatale gevolgen, daar het meer en meer in het kielzog van het nationaal-socialisme gezogen werd. Pas tijdens het Derde Rijk werden de rassentheorieën ook werkelijk toegepast, met steeds afgrijselijker consequenties.

In 1932 waren dus al de fundamenten gelegd waarop later het Derde Rijk kon worden gebouwd. Het antisemitisme was weer net zo hevig als tijdens de periode 1918-1923, het racisme was hard op weg het dominante gedachtegoed te worden. De crisistijd was een vruchtbare bodem voor radicale politieke eisen. De emancipatie van de Joden die vanaf de 19e eeuw had plaatsgevonden, liep hierdoor grote schade op. Toch was de situatie in 1932 nog niet helemaal hopeloos en waren oorlog en volkerenmoord nog afwendbaar. De machtsovername van Hitler, op 30 januari 1933, betekende echter een keerpunt in de Duitse geschiedenis.

2.

De vervolging van de Joden uit Midden-Europa tot 1939

Met de machtsovername door Hitler en de NSDAP begonnen de vervolgingen van de Duitse Joden, of beter gezegd van Duitsers met het Joodse geloof. Dit bleek het duidelijkst uit de gewelddadige acties van de SA en andere nazi-sympathisanten tegen Joden. De SA, die in Pruisen officieel als hulppolitie werd ingezet, ging op jacht naar politieke tegenstanders en met name naar de Joden onder hen. Zo werden bijvoorbeeld afgevaardigden en rechters van Joodse afkomst aangevallen.

De leiding van de NSDAP probeerde meteen de anti-Joodse stemming in een bepaalde richting te manoeuvreren. Zogenaamd uit bezorgdheid voor internationale kritiek in de pers en oproepen voor een boycot tegen Duitsland, organiseerde de NSDAP op 1 april 1933 in heel Duitsland een boycot van winkels in Joods bezit. Kleine winkels werden besmeurd en SA-ers met borden die opriepen tot boycot postten voor de deur. Officieel werd de actie na drie dagen beëindigd, maar op veel plaatsen ging het de hele zomer door of werd de actie meerdere malen herhaald.

De straat behoorde nu toe aan de SA-bendes. Tegelijkertijd bereidde het ambtelijke apparaat wettelijke maatregelen voor tegen de Joodse minderheid. Door het Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums van 7 april werden de meeste Joden in staatsdienst ontslagen of vervroegd met pensioen gestuurd. Kort daarop werd aangekondigd dat nog maar anderhalf procent van de studenten Joods mocht zijn. Vanaf dat moment volgde een eindeloze reeks discriminerende wetten, die de Joden alle rechten ontnamen en hun dagelijks leven aanzienlijk bemoeilijkten.

Het jaar 1935 werd gekenmerkt door de uitvaardiging van de zogenaamde Neurenberger wetten. Ter gelegenheid van de partijdag van de NSDAP in Neurenberg vaardigde de regering twee wetten uit, die de partij al in 1930 in de Rijksdag had voorgesteld: het Reichsbürgergesetz, waardoor Joden tweederangs burgers werden, en het Blutschutzgesetz, waardoor intieme betrekkingen en huwelijken tussen Joden en niet-Joden verboden werden. De bureaucraten stuitten hierbij al snel op het probleem dat er voor de rassenwetten geen wetenschappelijke fundering was. Vanaf 1933 werden er binnen de partij discussies gevoerd over hoe een Jood precies gedefinieerd moest worden.

Vanaf 1935 was bepaald dat het geloof van de voorouders bepalend was. Men onderscheidde halfbloeden, half-Joden en kwart-Joden, al waren de functionarissen en experts er aan het eind van de oorlog nog altijd niet uit wat ze met deze groepen aan moesten. Het Blutschutzgesetz stelde verraders in staat om Joden aan te geven. Talloze Joden werden hierdoor ter dood veroordeeld vanwege het plegen van zogenaamde Rassenschande. In lijn met het Reichsbürgergesetz werden nog dertien andere wetten ingevoerd, waardoor de Joden steeds meer rechten ontnomen werden. Dit ging door tot 1943 toen de genocide zich al voltrok.

In feite waren deze pseudo-wetten, die de platvloerse Jodenhaat een legaal tintje gaven slechts een klein facet van een heel scala aan antisemitische maatregelen. In totaal werden er in het Derde Rijk bijna 2000 wetten, verordeningen en bepalingen tegen de Joden ingevoerd. Ze vormden het formele excuus voor de autoriteiten en justitie om de Duitse Joden naar goeddunken te onderdrukken. Dat varieerde van kleine speldenprikken zoals het ontzeggen van een jachtbewijs tot draconische antisemitische gerechtelijke vonnissen. De meeste ambtenaren en rechters die hiermee te maken hadden, maakten zich de nieuwe regelgeving eigen, handelden ernaar en maakten vaak ook nog hatelijke opmerkingen.

Niet alleen de regering en de deelstaten, maar ook de gemeenten maakten de Joden het

leven onmogelijk. Hoewel de nazi's niet in alle gemeenten aan de macht waren, was vanaf 1933 antisemitisme in alle administratieve handelingen aan de orde van de dag. Ook de meeste bonden en organisaties volgden ongevraagd de partijlijn en liepen vaak op wetgeving vooruit door uit zichzelf 'ariërparagrafen' toe te voegen aan hun statuten waarin Joodse leden het lidmaatschap werd ontzegd. Grote ondernemingen ontsloegen Joden uit hun bestuurs- en toezichtraden. Verenigingen gedroegen zich niet anders. Ook in hun directe omgeving raakten de Joden in de loop van de jaren '30 steeds verder geïsoleerd. In veel winkels weigerde men Joden nog langer te bedienen en burens en vrienden keerden hen de rug toe.

Hoe kwam dat?

Enkele jaren daarvoor had de Duitse maatschappij er nog heel anders uitgezien. Miljoenen Duitsers pasten zich relatief snel aan het nationale regime aan, dat een einde aan de crisis maakte en herstel van de 'nationale eer' beloofde. De staatspartij kon bij haar antisemitische propaganda en haar discriminerende maatregelen voortborduren op bestaande structuren. De anti-Joodse vooroordelen waren algemeen bekend. Joden zouden de economie beheersen, de pers en de cultuur zouden onder Joodse invloed staan. Men bouwde verder op denkbeelden die al jarenlang gemeengoed waren.

Daarnaast was er door de economische crisis en de grote werkeloosheid bij veel mensen een gevoel van bedreiging ontstaan en was er een hevige concurrentiestrijd losgebarsten, die nu in een bepaalde richting gestuurd kon worden. Veel van de 'nieuwe' antisemieten maakten van de Jodenhaat gebruik om hogerop te komen en lieten hun nieuwe politieke overtuiging duidelijk blijken in de hoop op promotie. Het succes van het nationaal-socialisme leek alsmear te groeien. Oppervlakkig beschouwd, slaagde het erin de werkeloosheid terug te dringen, creëerde het een Volksgemeinschaft (volksgemeenschap) en bevrijdde het Duitsland van de 'ketenen van Versailles'. De meeste mensen zagen ook de schaduwkanten: nachtelijke arrestaties, geweld op straat, geruchten over wat er gebeurde in de concentratiekampen.

De Duitse Joden kwamen dus in het nauw door een mengeling van staatspolitiek en de daarbij behorende acties, sociale controle en aanpassingsbereidheid van de rest van de bevolking. Daarnaast speelde nog een andere factor een rol. Alle antinazistische groeperingen die daarvoor hadden bestaan, waren verboden of opgegaan in het 'nationalistische kamp'. De media conformeerden zich aan de partijlijn. Wie kon zich onder deze omstandigheden nog inzetten voor een impopulaire minderheid?

Het is een vergissing om te denken dat het openlijke geweld tegen de Duitse Joden alleen in 1933 en daarna pas weer tijdens de Kristallnacht plaatsvond. De lokale afdelingen van de NSDAP, de SA en antisemitische burgers organiseerden, elke keer als ze daartoe aanleiding zagen, steeds weer nieuwe gewelddadige acties. Tijdens de paasdagen van 1934 vond er bijvoorbeeld een ware heksenjacht plaats op de Joden in het Frankische stadje Gunzenhausen. Bekender zijn de Kudamm-Krawalle, de vechtpartijen tussen de SA en Joden op de Berlijnse Kurfiirstendamm in juli 1935. Alleen tijdens de Olympische Spelen van 1936 probeerde de partij dergelijke voorvallen tegen te gaan, om zo in het buitenland een goede indruk te maken.

Wanneer men de maatregelen ten aanzien van de vervolging in zijn volle omvang beschouwt, dan blijkt dat deze zich in het begin vooral richtten tegen de politieke tegenstanders' van de nationaal-socialisten, met name communisten en socialisten, liberalen en christen-democraten. Na 1934 zaten deze, personen gevangen, waren gevlucht of monddood gemaakt. Ook werden tallozen van hen in de eerste maanden na de machtsovername door de SA dood geslagen. Tot 1936-1937 bleef het aantal concentratiekampen beperkt, maar vanaf het midden van de jaren '30 richtten de

landsregering en de 'experts' zich steeds meer op te richten in genaamde Reinigung des Volkskorper (reiniging van het volk) en politiek op biologische en racistische grondslagen.

De Joden waren niet de enige groep die in het Duitsland van de jaren '30 werden vervolgd om hun ras. Het was zelfs zo dat de meeste van de nieuwe 'rassenskundigen' zich niet zozeer tart Joden bezighielden, maar met zigeuners, de zogenaamde 'asocialen' en met mensen met een erfelijke ziekte. Het is dus maar de vraag of de zogeheten rassenwetenschappen, die gedurende de tweede helft van de jaren '30 een bloeiperiode doormaakten, werkelijk van doorslaggevende invloed zijn geweest op de Jodenvervolging. Bij de discussie over wat er moest gebeuren met de Joodse halfbloeden, speelden de rassenwetenschappers een belangrijke rol.

Tegen de andere probleemgevallen ondernam de staat al gauw drastische maatregelen, zoals de sterilisatie van mensen met vermeende erfelijke ziekten. De gemeenten en de instanties die zich met deze zogenaamde Erbkranken bezighielden en deze wrede ingrepen moesten uitvoeren, gingen hierbij vaak willekeurig te werk, waardoor iedereen die ook maar enigszins sociaal afweek sterilisatie boven het hoofd hing. Naar schatting hebben vanaf 1934 meer dan 350.000 mensen deze ingreep gedwongen ondergaan. Voor de Sinti en Roma, die de steden en deelstaten al langer een doorn in het oog waren, golden dezelfde discriminerende voorschriften als voor de Joden. Veel steden richtten zogenaamde 'zigeunerkampen' in, die vaak veel overeenkomsten vertoonden met concentratiekampen.

De wereld van de Joodse minderheid werd ondertussen steeds kleiner. Omdat veel mensen niet langer mochten werken, waren ze aangewezen op hun familie en de Joodse gemeenschap. In de jaren '30 raakten de Joodse cultuur en het onderwijs steeds verder geïsoleerd, al bleef men zich sterk oriënteren op de klassieke, Duitse cultuur. In de door de staat erkende Kulturbund kwamen kunstenaars van Joodse afkomst samen. Ondanks de vervolgingen weigerde de meerderheid van de Duitse Joden tot 1938 om Duitsland te verlaten. Men hoopte nog altijd dat de beperkende maatregelen niet verder aangescherpt zouden worden en men op normale voet verder kon leven, zij het als gediscrimineerde minderheid. Niemand kon zich voorstellen welke radicale wending het nationaal-socialistische antisemitisme zou nemen.

De aantallen emigranten namen na een korte opleving in 1933-1934 weer af, maar vanaf 1936-1937 werd de emigratie van Joden onderdeel van de nationale politiek. In de ogen van de nationaal-socialisten, maar ook van veel andere Duitsers, was het niet langer voldoende om de Joden in alle opzichten tot tweederangs burgers te maken; ze moesten Duitsland gewoon weg verlaten. Vanaf 1935 emigreerden jaarlijks daadwerkelijk 20.000 tot 25.000 Joden, voornamelijk jongeren.

De Jodenvervolging maakte een nieuwe opleving door na de annexatie van Oostenrijk in maart 1938. De Oostenrijkse nationaal-socialisten, die tot dan toe in de illegaliteit hadden geleefd, konden zich nu afreageren op iedereen die ze als vijand beschouwden. Vooral in Wenen ontstond er in de dagen na de Anschluss een ware pogromstemming tegen de Oostenrijkse Joden. Veel Joden werden mishandeld, vernederd of beroofd, talloze ouderen werden tot zelfmoord gedreven.

In meerdere opzichten was dit een voorproefje van de gewelddadigheden die zich in de Kristallnacht voordeden. Nu werden ook de gevolgen duidelijk van de antisemitische traditie, zoals die in Oostenrijk was ontstaan, en die met name in studentenkringen al vroeg tot ontwikkeling was gekomen. De autoritaire 'standenstaat', die vanaf 1934 bestond, had de antidemocratische stromingen juist geconsolideerd. Uit wat volgde, bleek dat de Oostenrijkers zich gok zonder de vijf voorafgaande jaren

van door de staat opgelegd antisemitisme niet anders gedroegen dan de Duitsers. In de Ostmark, zoals Oostenrijk voortaan tot 1945 zou heten, werden de wetten en verordeningen zoals die sinds 1933 in Duitsland golden eveneens ingevoerd. Het tempo van de invoering was sneller en ging vaak ook gepaard met meer geweld. Dit kwam tot uitdrukking in het wrede uitzettingsbeleid aan de Hongaarse grens en in het bijzonder in de roofcampagne die in 1938 plaatsvond. Functionarissen van de NSDAP, gewone partijleden en niet-Joodse winkeliers hebben, tijdens de hoogtijdagen van de antisemitische stemming, al het mogelijke gestolen. Uiteindelijk liep niet alleen de Joodse minderheid grote schade op, maar ook de nationaal-socialistische economie was er niet echt bij gebaat.

In Oostenrijk werd bovendien een nieuwe manier ontwikkeld om Joden tot emigratie te dwingen, die vooral ten uitvoer wegel gebracht door de jonge, fanatieke leden van de SD (Sicherheitsdienst) van de SS (Schutzstaffel). Adolf Eichmann richtte in Weenen een instantie op die zich bezig hield met de ordelijke afhandeling van de berovingen en de verjaging. Hier deden de mannen van Eichmann de ervaring op die ze later, tijdens de oorlog, zouden gebruiken bij de deportaties.

De grootse pogrom van het Duitse Rijk, de zogenaamde Kristallnacht, van 9 en 10 november 1938, ontstond zeker niet spontaan. De nazi-leiding greep de door een Jood gepleegde aanslag op een medewerker van de Duitse ambassade in Parijs aan om een grote, gewelddadige campagne op te zetten. In vrijwel het hele land werden de Gestapo, SA, Hitlerjugend en de lokale afdelingen van de NSDAP gemobiliseerd om synagogen en winkels van Joden te vernielen, zodat de antisemitische gevoelens de vrije loop kreeg. De politie kreeg de opdracht om alleen op te treden als niet-Joden of hun bezit werden bedreigd. Openlijk en met bijval van veel Volksgenossen (volksgenoten) werden ruim 1000 synagogen en gebedshuizen vernietigd. Joden werden op straat mishandeld en vernederd. Ongeveer 100 Duitse en Oostenrijkse Joden werden vermoord en honderden pleegden zelfmoord uit angst voor het geweld. Van de 27.000 Joodse mannen die naar een concentratiekamp werden gestuurd, overleefden velen de gevangenschap niet. Hoewel het eigenlijke doel van de pogrom, het vertrek van alle Joden, niet werd bereikt, gaf het de beroving van de Joden wel een nieuwe dimensie. De plundering van Joodse ondernemingen, heel eufemistisch *Arisierung* genoemd, bestond al vanaf het begin, maar nam begin 1938 in hevigheid toe. In het begin werden de Joodse eigenaren gedwongen hun bedrijven ver onder de marktwaarde te verkopen, maar vanaf eind 1938 werden deze bedrijven verbeurd verklaard en kwam de boedel ten gunste van de concurrentie of werden gewoon geplunderd.

Hoewel in 1938 40.000 Joden uit het Duitse Rijk vertrokken, had de emigratiepolitiek inmiddels in alle opzichten haar grenzen bereikt. Steeds meer landen weigerden nog langer vluchtelingen op te nemen. Zwitserland sloot in maart 1939 haar grenzen voor emigranten. De Zwitserse vreemdelingenpolitie eiste van de Duitse autoriteiten dat in de paspoorten van de Joden een teken werd opgenomen, zodat ze bij de grens direct te herkennen waren als asielzoekers. Nadat het Duitse ministerie van binnenlandse zaken in alle Joodse passen een grote 'J' had laten aanbrengen, konden de vluchtelingen gemakkelijk worden afgewezen.

Tijdens de internationale vluchtelingenconferentie in Evian aan het meer van Genève in juli 1938 uitten alle aanwezige landen hun sympathie, maar behalve enkele declaraties en de oprichting van een comité leidde de conferentie niet tot resultaten. Tot aan het einde van 1939 scherpten veel landen juist hun immigratiepolitiek verder aan. Groot-Brittannië liet bijvoorbeeld nauwelijks nog immigranten in Palestina toe.

Tijdens de jaren '30 nam overal in Europa het antisemitisme toe. Deels onder invloed van binnenlandse rechts-extremistische en fascistische bewegingen en deels onder druk van Duitsland voerden veel regeringen voor Joden beperkende maatregelen in, zoals in 1938 gebeurde in Hongarije, Roemenië en Italië. Overal ontstonden racistische groeperingen die protesteerden tegen de komst van Joodse immigranten en zelfs de uitzetting hiaten van alle Joden. Het antisemitisme bleek niet alleen uit de roep om boycots, die hier en daar weerklonk, maar ook uit harde acties, zoals in Oost-Europa. Alleen al in Polen vonden er in 1935- 1936 150 kleinere en grotere pogroms plaats, die talloze mensen het leven kostten. De IJzeren Garde in Roemenië ging niet minder zachtzinnig te werk.

Doordat de meeste Europese staten naar rechts neigden, konden de inwoners van deze landen later uiteraard minder goed verzet bieden toen hun land eenmaal door de Duitsers bezet was. Tegelijkertijd waren er in de meeste landen rechts-radicalen en anti-Joodse groeperingen en tendensen, waar de nationaal-socialisten op konden inhaken. Dit was vooral goed zichtbaar in Roemenië en Kroatië. Hierdoor was nog voor de oorlog was begonnen de solidariteit met de Joodse minderheden in veel landen al afgebrokkeld, wat later fatale gevolgen zou hebben. Hierbij moet echter worden benadrukt dat Duitsland onder Hitler een fundamenteel andere ontwikkeling doormaakte. Hier voerde een moderne staat, een van de grootste machten van Europa, doelgericht een racistisch en imperiaal beleid dat nauwelijks nog beperkingen kende en waar de situatie eenvoudig uit de hand kon lopen.

Al in het laatste jaar voor de oorlog bleek dit duidelijk. De Kristallnacht was de eerste landelijke, door de politiek geësceneerde uiting van geweld tegen de Joden in Europa sinds de jaren '20. Door de annexatie van het Sudetengebied en de inval in Bohemen en Moravië kwamen in maart 1939 ook buitenlandse Joden onder Duitse heerschappij. Ook zij vielen al snel ten prooi aan de anti-Joodse wetten. Vooral in Bohemen verliep de *Arisierung* niet langer arbitrair, zoals in Oostenrijk was gebeurd, maar volstrekt systematisch.

Naarmate de oorlog waar Hitler op aanstuurde dichterbij kwam, werden zijn dreigementen serieuzer. Rond de jaarwisseling van 1938-1939 verkondigde hij dat de Joden 'werden bei uns vernichtet'. In zijn beruchte toespraak tot de Rijksdag van 30 januari 1939 uitte hij een duidelijk dreigement aan de Verenigde Staten: 'Als het internationale, financiële Jodendom binnen en buiten Europa erin slaagt de inwoners nogmaals in een wereldoorlog te storten, dan zal het resultaat hiervan niet zijn dat de bolsjewieken de aarde veroveren, waarmee de Joden de overwinning behalen, maar dat het Joodse ras in Europa vernietigd wordt.' Uit deze zin blijkt ook Hitlers achterliggende gedachte dat hij de Joden als gijzelaars kon gebruiken in zijn strijd tegen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Het was voor Hitler duidelijk dat door de oorlog, die hij zelf had uitgelokt, de gedwongen emigratie van de Joden niet langer realistisch was.

3.

Onderdrukking en isolatie in Europa lot aan de zomer van 1941

Één september 1939 betekent een keerpunt — niet alleen in de geschiedenis van Europa, maar ook in het verloop van de Jodenvervolging. Nog geen twee dagen na de inval in Polen werden ik eerste Joden doodgeschoten. Hierop volgde een explosie van geweld die pas begin 1940 weer zou wegebben. De meeste moorden werden gepleegd door Einsatzgruppen van de Sicherheitspolizei of Gestapo, die eigenlijk alleen instructies hadden, leden van de Poolse elite te vermoorden of gevangen te neuten, maar die ook veel Joden doodschoten. De zogenaamde Einsatzgruppe z. b. V. (zur besonderen Verwendung — voor speciale opdrachten) vermoordde in Zuidoost-Polen honderden Poolse Joden. Maar de meeste slachtoffers van de moorden die tot begin 1940 werden gepleegd, waren echter Polen van niet-Joodse inkomst. De Duitse politie zocht systematisch naar de Poolse Intelligentsia, naar leraren, juristen en predikanten. Ook mensen die hadden meegevochten in de Pools-Duitse grensoorlogen stonden op de dodenlijsten van de Gestapo. Bovendien ging ook de Volksdeutsche Selbstschutz, een milite die vooral uit Polen van Duitse afkomst bestond, zich te buiten aan bloederige afrekeningen.

Tot de eerste slachtoffers van de Duitse bezetting in Polen behoorden ook lichamelijke en geestelijke gehandicapten. Menig officier moedigde zijn manschappen aan om ook andere Unerwünschten (ongewensten) zoals prostituees, te vermoorden.

In Polen werden de Joden niet alleen vermoord door leden van de Gestapo. Ook leden van de SS, de Ordnungspolizei en de Welirniacht maakten zich schuldig aan geweld tegen en moord op doden. Collectieve gijzelingen, extreme represailles of gewelddaden met racistisch motief waren tijdens de opmars aan de orde van de dag. Toch waren er in 1939 nog mensen die optraden tegen (leze misdaden. Meerdere generaals kwamen openlijk in 'Detam!' tegen de 'verwildering' binnen het leger en in veel gevallen werden de daders van deze willekeurige moordpartijen voor de krijgsraad gesleept. Direct na afloop van de veldtocht kondigde Hitler echter aan dat de moordenaars amnestie zouden krijgen. Tussen september en december 1939 waren 7000 Poolse Joden het slachtoffer geworden van de moordpartijen en waren ongeveer 61.000 Poolse soldaten van Joodse afkomst in krijgsgevangenschap beland. Daar werden ze niet vermoord, maar ze werden wel consequent slechter behandeld dan de niet-Joodse krijgsgevangenen.

In september en oktober 1939 bleek tot hoeveel geweld tegen de Joden men al in staat was. De oorlog met zijn vele doden en de confrontatie met de orthodoxe Joden in het oosten werkten bij velen ontremmend. Voor het minste of geringste werden Joden gearresteerd, mishandeld of vermoord. Natuurlijk moesten vooral Joodse mannen met een baard en kaftan het ontgelden. Hun vernedering werd voor het nageslacht op de gevoelige plaat en film vastgelegd.

Tijdens het militaire bestuur werden in Polen de fundamenteën gelegd voor het beleid tegen de Joden. Eerst werd verordonneerd dat bedrijven in Joods bezit geregistreerd moesten worden en dat werkkoloniën moesten worden ingericht. Hiermee bouwde men verder op de beperkingen die de Duitse Joden al waren opgelegd. De gevolgen waren echter veel ernstiger en directer merkbaar. In het door Duitsland bezette deel van Polen woonden in 1939 bijna twee miljoen mensen van Joodse afkomst. De meerderheid hiervan was zwaar getroffen door de economische crisis en leefde al in uiterst armoedige omstandigheden. Bovendien bleek het in eerste instantie niet mogelijk, de Joodse minderheid in economisch opzicht uit te sluiten, omdat hierdoor

veel bedrijven en industrieën ten onder zouden gaan.

Terwijl de Poolse Joden in hun dagelijkse leven steeds weer werden geconfronteerd met discriminatie, geweld en ontberingen, werkten in Duitsland de beleidsmakers aan een totale herstructurering van het land. Al vanaf 1937 bestonden er theoretische modellen waarmee Duitsland Polen ten eigen bate kon hervormen en herinrichten. De etnische zuiveringen die hiervan deel uitmaakten, waren niet nieuw voor Europa. Sinds 1922 hadden diverse landen pogingen gedaan om hun grondgebied te zuiveren door minderheden te verdrijven. Onder het nationaal-socialisme escaleerden deze plannen tot massale geweldplegingen tegen honderdduizenden mensen. Vanaf september 1939 kwamen de Ostexperten (oostenexperts) met het ene na het andere plan. De Duitse oostgrens moest minimaal terug naar de grens van 1914. En de op die manier geannexeerde gebieden moesten gezuiverd worden van Joden en 'ongewenste' Poolse elementen.

Het in september 1939 opgerichte Reichssicherheitshauptamt (RSHA), een soort supergouvernementele instantie van de geheime politie en de geheime dienst, zette op grond van deze plannen in de laatste maanden van het jaar grote massadeportaties in gang. Met name Polen, maar ook Joden, werden met duizenden tegelijk onder barre, winterse omstandigheden in goederentreinen gestouwd en vervoerd naar het zuidwesten van Polen, het zogenaamde Generalgouvernement (Gouvernement-Generaal). De planners en politici hadden een enorme volksverhuizing in gang gezet: de 'Volksduitsers' werden geëvacueerd uit de gebieden die volgens het Molotov-von Ribbentrop-pact onder de Russische invloedssfeer vielen, voordat de bolsjewieken hier invloed zouden krijgen. Het ging hierbij om Duitse minderheden die al jaren in de Baltische staten of in Oost-Polen woonden. Deze 'vanuit rassenoogpunt zeer waardevolle' groep kwam naar het geannexeerde westen van Polen om daar de boerderijen en huizen van Polen en Joden over te nemen. Die laatsten werden op hun beurt onteigend en verdreven.

Voor de Joden was een apart project ontwikkeld, het reservaat Lublin. Niet alleen Polen, maar ook Joden en Sinti en Roma uit Duitsland moesten naar de demarcatielijn met de Sovjet-Unie worden gebracht om daar onder miserabele omstandigheden hun leven te slijten. De mannen van Eichmann stuurden enkele transporten uit Oostenrijk en het Protectoraat Bohemen en Moravië naar het aangewezen gebied, het zogenaamde Niskoreservaat, maar deze deportaties moesten al snel weer worden stopgezet.

Ondanks de hardhandige deportatie van 900.000 mensen, voornamelijk niet-Joden, mislukte de operatie toch. De Heimgeholten (thuisgebrachte) Duitsers strandden in doorgangskampen. De nieuwe regering van het Generalgouvernement had namelijk in maart 1940 bepaald dat er voorlopig geen treinen met verdreven inwoners meer naar het gebied mochten komen. Men wilde een eigen, stabiele regering vestigen en de instroom van nieuwe inwoners zorgde alleen maar voor overlast. Hoewel later nog duizenden Polen wederom verdreven zouden worden kwamen er nauwelijks nog Joden naar het Generalgouvernement: Alleen uit het Rijksgewest Dantzig-West-Pruisen had men de gehele Joodse bevolking kunnen verdrijven naar het Warthelanc en deels naar oostelijk Opper-Silezië. In deze gebieden waren de overgebleven Joden gedwongen om uit het westen van het land te verhuizen naar de steden in het oosten.

Door het treinverbod was er een impasse ontstaan en de utopistische volksverhuizing moest in het voorjaar van 1940 in de ijskast worden gezet. Het parool bleef echter wel om de Joden in de bezette gebieden hun rechten te ontnemen, ze te onteigenen en te isoleren. Voor het eerste in de 20e eeuw moesten Joden vanaf 1939 in de meeste delen van Polen een herkenningsteken dragen waardoor ze als Jood geïdentificeerd en dus

gediscrimineerd konden worden. Deze zogenaamde Joden- of Davidster werd later ook in andere bezette landen verplicht. In vrijwel heel Polen gold een werkplicht voor alle volwassen Joden. De arbeidsdiensten zetten de Joden soms in als goedkope werkrachten. Veel Joodse mannen werden in werkkampen geïnterneerd die vanaf 1940 waren ingericht voor dwangarbeid.

Aangezien uitzetting van Joden een centrale rol in de politiek van de nationaal-socialisten speelde, was het oorspronkelijk de bedoeling geweest om de Joodse minderheid op één plaats te concentreren, zonder dat getto's zouden ontstaan. Pas toen de deportatieplannen mislukten, begon men in de bezette gebieden 'Joodse woonwijken' in te richten. In 1940 werden met name de twee grootste Joodse gemeenschappen hierdoor getroffen, die van Łódź en Warschau. Meer dan een derde van de inwoners van deze steden moest gedwongen verhuizen, want ook de niet-Joodse inwoners van het als getto aangewezen gebied werden gedwongen te vertrekken. Eind april 1940 werd het getto van Łódź afgesloten, dat van Warschau half november. In de kleinere Poolse steden werden de Joden eveneens in getto's gedreven. In de rest van het Generalgouvernement kregen de Joodse gemeenschappen weliswaar de allerslechtste woonwijken toegewezen, maar complete verhuizingen en afgesloten getto's waren hier veel zeldzamer. Pas in het voorjaar van 1941 kwamen er getto's in de gewestelijke hoofdsteden Krakau, Lublin en Radom. In veel plaatsen werden de getto's pas in de herfst van 1942 of zelfs het voorjaar van 1943 afgesloten, maar dat was dan ook de laatste stap voor het transport naar de dood.

De Duitse stadsbesturen in Polen hadden meerdere doelen voor ogen met het bouwen van de getto's: om te beginnen de isolatie van een gehate minderheid en de uitbuiting die daarbij hoorde. Tegelijkertijd verwachtte men dat de dwangarbeid die in het getto werd verricht, voor de bezetter rendabel zou zijn waardoor de Joden in hun (minimale) levensonderhoud konden voorzien. Het was min of meer de bedoeling dat de getto's zichzelf bedropen. De meest radicale ambtenaren interesseerden zich eigenlijk maar voor één ding: de dood van zoveel mogelijk Joden. Vanaf 1940 verslechterden de levensomstandigheden overal drastisch en in het jaar daarop kreeg de ingesloten getto-bevolking voor het eerst te maken met massale sterfte. De door de bezetter gecreëerde zones werden Todeskisten (doodskisten). Overbevolking, doelbewust slechte voeding en gebrek aan medische verzorging leidden onherroepelijk tot de dood. Met name in Warschau deden de moorden op Joden langzaam maar zeker hun intrede. Hierbij moet worden opgemerkt dat de nazi-leiding al aan het begin van de oorlog ervan overtuigd was dat de Joden die onder hun bewind leefden, tot de laatste generatie ooit behoorden.

Door de inval in de landen van West-Europa en Scandinavië kwamen ook de Joden van België, Nederland, Denemarken en Noorwegen onder Duitse bezetting. Frankrijk werd maar voor een deel bezet, maar de marionettenregering van Vichy stond toe dat de Joodse gemeenschappen in het onbezette zuiden werden lastig gevallen. Stukje bij beetje werden de Joodse minderheden onteigend en rechteloos gemaakt, zoals de Joden van Duitsland dat al eerder hadden meegemaakt.

In die tijd woonde in Frankrijk de grootste groep Joden van West-Europa, ongeveer 350.000 mensen, waarvan slechts de helft het Frans staatsburgerschap bezat, waaronder zich ook veel vluchtelingen uit Duitsland en andere West-Europese landen bevonden. Vooral in Elzas-Lotharingen werden de Joden zwaar getroffen. Dit gebied werd meteen bij Duitsland ingelijfd en de Joden werden in juli 1940 naar het onbezette deel van Frankrijk gedeporteerd. In september en oktober 1940 vaardigde het militaire bestuur anti-Joodse verordeningen uit, die vanaf 1941 vooral gericht

waren op de roof van Joods eigendom. Bij de uitvoering van dit beleid was het militaire bestuur in grote mate afhankelijk van Franse instanties en medewerking. De regering in Vichy, waar per saldo bijna de helft van alle Joden woonde, haakte in op de anti-Joodse stromingen die er al sinds 1938 in het land bestonden. Ze volgde het militaire bestuur al snel met eigen anti-Joodse maatregelen en richtte een generaalcommissariaat voor Joodse vraagstukken op. Het regime werkte nauw samen met Joodse instanties in eigen land, maar tegen buitenlandse Joden werd met ijzeren hand opgetreden. Voor deze Joden werden een aantal interneringskampen opgericht, onder meer in Gurs, Rivesaltes en Les Milles. In 1942 zaten hier 20.000 Joden onder erbarmelijke omstandigheden opgesloten.

Maar de klauwen van de vervolgers reikten ook tot buiten Europa. Marokko, Tunesië en Algerije waren allemaal koloniën van Vichy-Frankrijk, die in 1941 de anti-Joodse wetgeving overnamen. In Tunesië moest Vichy echter rekening houden met de economische belangen van de Italianen, waardoor de gevolgen van de wetgeving beperkt bleven. Na de geallieerde landing in Tunesië en Algerije werd de Jodenvervolging aangescherpt en werden Joodse mannen in arbeidscommando's gedwongen of gevangen gezet in kampen. De meeste Noord-Afrikaanse Joden bleven echter voor deportatie gespaard, met uitzondering van enkele honderden Joden met Brits staatsburgerschap die vanuit de Italiaanse kolonie Libië naar Bergen-Belsen werden gedeporteerd.

Van alle landen in West-Europa werd Nederland het zwaarst getroffen door de bezettingsmacht. De Nederlandse Joden moesten zich registreren en werden uit overheidsdienst ontslagen. In februari 1941 werden de leden van de Joodse gemeenschap in Amsterdam in een afgesloten getto bijeengebracht door Duitse en Nederlandse nazi's. Na een razzia uitte de Nederlandse bevolking haar solidariteit. De Februaristaking, zoals deze collectieve protestacties worden genoemd, werd door de Duitsers met geweld gebroken en 427 Nederlandse Joden werden naar Buchenwald en Mauthausen gedeporteerd, waar ze allemaal omkwamen. Daarna vonden er geen openlijke en collectieve sympathiebetuigingen aan de Joden meer plaats.

Ook voor de Duitse Joden betekende de oorlog een grote verandering. Het was nog moeilijker geworden naar het buitenland te vluchten, al wisten na 1 september 1939 desondanks nog 23.000 mensen te emigreren. De beperkingen in het dagelijkse leven werden steeds verder aangescherpt. Veel mensen moesten na 1939 hun woning verlaten en naar zogenaamde Judenhäuser (Joodse woningen) verhuizen, in feite een soort minigetto's. In Wenen werden de 105.000 Joden langzaam maar zeker in enkele wijken opeengepakt. Steeds meer Joden werden tot dwangarbeid verplicht, in eerste instantie alleen degenen die afhankelijk waren van een uitkering, maar later bijna alle mannen, ofwel in koloniën of in werkkampen. Tot aan de herfst van 1941 ontstonden in Duitsland ongeveer veertig woon- en werkkampen. Begin 1941 waren al diverse gemeenten uit zichzelf ertoe overgegaan om de Joodse dwangarbeiders tot het dragen van een Davidster te dwingen, zoals in Berlijn en Breslau. De Joden van Poolse afkomst die in Duitsland woonden, waren er nog slechter aan toe en velen van hen belandden in concentratiekampen. Op regionaal niveau probeerden de gauleiter op eigen houtje Joden naar de bezette gebieden te deporteren. In het Protectoraat Bohemen en Moravië kwamen de mannen van Eichmann opnieuw in actie. De kleinere Joodse gemeenschappen werden ontbonden en de Joden moesten naar de grotere steden verhuizen.

Op het eerste gezicht lijkt het, alsof de vervolging van de Joden vanuit Duitsland

weliswaar op half Europa was overgeslagen, maar dat daarna een soort 'normaal' dagelijks leven was weergekeerd onder nationaal-socialistische vlag. Het ontnemen van rechten, onteigeningen, dwangarbeid en isolatie was voor de meeste Europese Joden gewoon geworden, of ze nu direct onder Duitse heerschappij leefden of in Duitse vazalstaten. Door de oorlog waren de nationaal-socialisten in een stroomversnelling van gebeurtenissen terechtgekomen die nog lang niet zijn einddoel had bereikt. De grote volksverhuizingen in het oosten vroegen om nieuwe plannen van de Duitse autoriteiten. De Joden werden ondertussen steeds armer, waardoor ze in toenemende mate economisch afhankelijk werden van de Duitsers, al verschilde de mate waarin van land tot land. Vooral in Polen had dit buitengewoon catastrofale gevolgen. De inwoners van de getto's stierven met duizenden tegelijk. De leiding in Berlijn en de plaatselijke autoriteiten hoopten dan ook dat er snel een doorbraak zou komen. Die zou moeten komen met de oorlog tegen de Sovjet-Unie. De vorm waarin het zou plaatsvinden was in de periode 1939-1940 duidelijk geworden: massa-executies van de Poolse elite, moord door middel van gifgas op gehandicapten en ongeneeslijk zieken, internering in concentratiekampen, enzovoort.

4.

Vernietigingsoorlog in de Sovjet-Unie, 1941

Dat een veldtocht tegen de Sovjet-Unie totaal anders zou verlopen dan alle andere militaire operaties die tot dan toe waren uitgevoerd, was de nazi-top en het opperbevel van de Wehrmacht al vanaf maart 1941 duidelijk. Het ging hierbij immers niet alleen om een puur militaire veldslag, maar om de strijd tegen de ideologische vijand, het bolsjewisme. De Slavische bevolking werd door de Duitsers als 'minderwaardig' beschouwd en bovendien was in de ogen van de Duitsers de bolsjewistische leiding voor het grootste deel Joods. Het viel dus te verwachten dat de strijd in het oosten een veel radicalere versie zou zijn van de veldtocht tegen Polen. De Duitsers bedachten dus een groots plan, dat deze keer minder gericht was op kolonisatie door de Duitse bevolking, maar meer op totale uitbuiting van het bezette gebied. Omdat Duitsland zelf over beperkte bevoorradingsmogelijkheden beschikte, zou de Wehrmacht volledig van het bezette land moeten leven. Omdat de opbrengsten van het land door de Russische collectieve landbouw en de te verwachten vernielingen door de oorlog laag zouden zijn, betekende dit dat het Duitse leger op kosten van de lokale bevolking zou moeten leven. Er werden omvangrijke berekeningen gemaakt waarin het noorden van Rusland en de grote steden afgegrensd werden van de graanleveranties uit het zuiden, ten gunste van de bevoorrading van de Wehrmacht. Hierbij zouden 'enkele miljoenen' mensen verhongeren of vluchten. Het was vooral de staatssecretaris van het ministerie van voeding, Herbert Backe, zelf een vurige antisemiet, die met dergelijke plannen kwam.

De Joodse bevolking van de Sovjet-Unie zou hierdoor indirect worden getroffen. Omdat de meeste Joden in de steden woonden, was het duidelijk dat zij in ieder geval de hongerdood zouden sterven. Tegelijkertijd bestonden er vage plannen voor een 'reservaat' op Sovjetgebied, om precies te zijn in de Pripjat-moerassen in het zuiden van Wit-Rusland. Een deel van de Europese Joden zou naar deze streek worden gedeporteerd en onder slechte omstandigheden dwangarbeid verrichten, waaraan ze ten slotte zouden bezwijken.

Op het moment dat dit laatste plan nog niet uitgewerkt was, gaf Hitler in maart 1941 het bevel tot de moord van de 'Joodse intelligentsia'. Met intelligentsia bedoelde hij niet schrijvers en wetenschappers, maar degenen die volgens de Duitsers de 'maatschappelijke basis' vormden voor het bolsjewisme. Daartoe behoorden bijvoorbeeld de Joodse leden van de communistische partij en de overheid, maar ook onderwijzers. Eigenlijk was het de bedoeling de voltallige bovenlaag van de Sovjet-Unie uit te moorden, al had men nogal vage en ideologisch gekleurde ideeën over de precieze samenstelling van die bovenlaag. Om dit plan ten uitvoer te kunnen brengen, stelde men zogenaamde Einsatzgruppen samen uit leden van de Sicherheitspolizei en de SD, die alle Reichsfeinde (tegenstanders van het Duitse Rijk) moesten bestrijden. Zij kregen hierbij hulp van bataljons van de Ordnungspolizei. Omdat deze eenheden zouden moeten werken onder het militaire bestuur, waren zij bij de uitvoering van hun activiteiten ondergeschikt aan de Wehrmacht, dat maar al te goed wist dat het hierbij zou gaan om massa-executies. De Einsatzgruppen kregen het bevel de commissarissen van het Rode Leger direct te vermoorden.

Het is nog omstrede of de leiders van de Einsatzgruppen voor het begin van de veldtocht al het bevel kregen om alle Russische Joden te vermoorden. Er zijn veel aanwijzingen dat er weliswaar concrete bevelen zijn gegeven met betrekking tot de 'Joodse intelligentsia', maar voor de rest kregen de Einsatzgruppen vrij spel. Het is zeer waarschijnlijk dat de Einsatzgruppen het bevel kregen om alle weerbare Joodse

mannen te fusilleren, want al vroeg was besloten om eventuele Joodse krijgsgevangenen te vermoorden.

Het zogenaamde commissarissenbevel was alleen indirect anti-Joods, al was het opperbevel van de Wehrmacht ervan overtuigd dat een groot aantal van de commissarissen van het Rode Leger van Joodse afkomst was. Hierbij kwamen, vergeleken met andere moorden in het bezette deel van de Sovjet-Unie, relatief weinig mensen om het leven. Ongeveer duizend commissarissen en krijgsgevangenen die hiervoor werden aangezien, werden direct nadat ze gevangen waren genomen door het Duitse leger vermoord.

Gewone krijgsgevangenen werden in veel grotere getale doodgeschoten. De Sicherheitspolizei had met het opperbevel van de Wehrmacht afgesproken dat alle 'ongewenste' sovjetsoldaten aan de Sicherheitspolizei zouden worden uitgeleverd. Joden hoorden hier zonder uitzondering bij. In de kampen werden Joodse krijgsgevangenen bij aankomst geselecteerd en altijd slechter behandeld. Voor zover ze in de winter van 1941-1942 niet waren omgekomen van de honger, stierven de Joden voor de executiepelotons van het leger of politie. Naar schatting 80.000 Joodse soldaten uit het Rode Leger vielen in Duitse handen en vrijwel geen van hen overleefde de oorlog. In dat opzicht waren zij beduidend slechter af dan de commissarissen. Deze laatste groep kon haar functie in de krijgsgevangenenkampen vaak verborgen houden. Het commissarissenbevel werd in mei 1942 ingetrokken.

De krijgsgevangen Joden maakten maar een klein deel uit van de slachtoffers in het oosten. De voltallige Joodse bevolking van de bezette Russische gebieden werd direct met de dood bedreigd. Zij woonden namelijk voor het merendeel in het westen van de Sovjet-Unie, in de gebieden die daarvoor aan Polen of de Baltische staten hadden toebehoord. Omdat de Wehrmacht deze gebieden binnen enkele dagen bezette, konden de inwoners alleen nog naar het oosten vluchten. De Sovjet-Unie, die tot aan juni 1941 een verbond had met Duitsland, had haar Joodse inwoners niet ingelicht over het gevaar van het nationaal-socialisme. Ook bij de omvangrijke evacuaties die in juli 1941 plaatsvonden, werden de Joden niet altijd betrokken. De mensen die zich konden redden, waren voornamelijk vaklieden of overheidsbeambten en hun gezinnen. Ouderen en alleenstaanden bleven vaak achter, vooral omdat ze het gevaar eenvoudigweg onderschatten. Men gaat er vanuit dat bijna een derde van de Joden erin geslaagd is naar het oosten te vluchten. Van de ruim 3,1 miljoen Joden die oorspronkelijk in de door de Wehrmacht bezette gebieden woonden, vielen ruim 2,4 miljoen in Duitse handen.

Eind juni 1941 begon voor hen de nachtmerrie.

De Einsatzgruppen hadden het bevel gekregen om onder de bevolking anti-Joodse pogroms 'geruisloos in gang te zetten'. Inderdaad vonden er, deels zelfs nog voor de Duitse inval, in Letland, Litouwen en in het westen van Oekraïne vreselijke slachtingen plaats. In het geval van Litouwen waren er al voor 22 juni met rechtsgeoriënteerde ondergrondse groepen afspraken gemaakt voor gewelddadige acties tegen de Joden. Maar ook in de andere gebieden speelde de anticommunistische ondergrondse een doorslaggevende rol bij het opwekken van 'spontaan' geweld tegen Joden. Dat dit uiteindelijk volledig uit de hand liep, was het gevolg van het feit dat de Russische geheime politie voordat zij zich terugtrok uit de gebieden in het westen, de politieke gevangenen had omgebracht. Zowel de Duitsers als de ondergrondse bewegingen en een groot deel van de plaatselijke bevolking hielden de Joodse minderheid verantwoordelijk voor deze misdrijven.

Tegelijkertijd namen Duitse politieagenten het moorden over. De eerste massa-

executies van Joden vonden op 24 juni 1941 plaats in het Litouwse grensplaatsje Gorzd. Vrijwel tegelijkertijd begonnen de Einsatzgruppen en de politiebataljons onder bevel van de SS en de politie met hun executies.

Op 27 juni dreven de mannen van het politiebataljon 309 in Bialystok Joden bijeen in een synagoge, staken deze in brand en schoten iedereen neer die trachtte te ontkomen. Op 7 juli vermoordden leden van politiebataljon 307, dat afkomstig was uit Lübeck, ruim 4000 mannen uit Brest-Litovsk en van 5 tot 8 augustus slachtte een cavaleriebrigade van de SS 7000 Joodse mannen af in Pinsk. In de Wit-Russische hoofdstad Minsk had de Wehrmacht ondertussen een gigantisch gevangenkamp ingericht voor krijgsgevangenen en burgers, waartoe ook de meeste Joodse mannen uit de stad behoorden. Zij werden door de geheime legerpolitie geselecteerd en door leden van Einsatzgruppe B doodgeschoten.

In deze eerste weken verschilden de slachtingen nog enigszins van de latere massa-executies doordat men in eerste instantie uitsluitend Joodse mannen in weerbare leeftijd selecteerde.

In Wit-Rusland had het Duitse leger het bevel gekregen om alle mannen tussen de 17 en 45 jaar te vermoorden, aangezien zij in de door ideologie verwrongen visie van de Duitse ambtenaren de gevaarlijkste groep waren. Alleen artsen en ambachtslieden werden gespaard. Meestal werden de mannen onder een voorwendsel bij elkaar gedreven door het leger of door de lokale militias. Daarna werden ze naar een bos gebracht en door executiepelotons doodgeschoten. In de berichtgeving werden de moorden over het algemeen afgedaan als vergeldingsacties, bijvoorbeeld voor de moorden door de NKWD (Russische geheime politie), voor aanslagen door sluipschutters, maar ook voor het doorsnijden van telefoonkabels van de Wehrmacht. In werkelijkheid konden de Joden hier nauwelijks voor verantwoordelijk worden gesteld. Het waren puur door racisme ingegeven massamoorden, waarbij de kleinste voorvallen als excuus werden aangegrepen.

In augustus veranderde de aard van de massa-executies. De meeste troepen gingen nu ook gericht op zoek naar vrouwen en kinderen. Einsatzkommando 2 had bijvoorbeeld al half juli in Letland grote aantallen Joodse kinderen en vrouwen omgebracht. De leiding van de SS en de politie drong er op aan om de acties uit te breiden. De pas opgerichte bezettingsmachten wilden hun problemen en onkosten verhalen op de Joden, waardoor ze soms met elkaar in conflict kwamen. In KamenetsPodolsk, in Oekraïne, kreeg de legerleiding te maken met Joden, die door de Hongaren vanuit het Hongaarse grensgebied naar de stad waren verdreven.

De militaire leiding wilde de Joden verjagen, maar de hogere SS- en politiechef voor de Oekraïne, Friedrich Jeckeln, kwam op 26 augustus naar de stad en liet het politiebataljon 320 in drie dagen tijd 23.600 Joden doodschieten, waaronder talloze Oekraïense Joden. Er werd steeds minder gesproken over represaillemaatregelen en steeds vaker over het vernietigen van unnützer Esser (overbodige eters) of het doel de Joodse gemeenten uit te roeien.

De ongeveer 220.000 Litouwse Joden die in juli 1941 werden gedood, waren niet alleen de eerste slachtoffers van de massamoorden die plaatsvonden tijdens *Operatie Barbarossa*, maar in Litouwen werd ook de eerste aanzet gegeven voor de totale vernietiging van de Joodse gemeenten. De Sicherheitspolizei begon meteen met het vermoorden van alle weerbare Joodse mannen. Hierbij kwamen ze in conflict met de pas geïnstalleerde civiele bezettingsmacht, dat arbeidskrachten nodig had. Het burgerbestuur besloot daarom degenen die konden werken te sparen en liet in plaats daarvan alle andere Joden vermoorden, zodat er meer voedsel overbleef voor de

bevoorrading van de Wehrmacht. De mannen en vrouwen waren al van elkaar gescheiden. Eerst werden de Joden op het platteland systematisch uitgemoord. Hierbij speelde de Litouwse hulppolitie een belangrijke rol. De ergste groep moordenaars, het zogenaamde Rollkommando Hamann, had slechts acht tot tien Duitse leden en bestond voor het grootste deel uit rechts-extremistische Litouwers. Vanaf 18 augustus werd de ene na de andere Joodse gemeente geliquideerd, totdat er begin november in de kleinere - steden nog nauwelijks een Jood in leven was.

Het overkoepelende Einsatzkommando kon tot slot melden dat er 137.346 mensen vermoord waren. Alleen in Wilna (Vilnius), Kowno en Siauliai werden getto's gevormd en mochten de Joden die konden werken in leven blijven. Maar ook deze getto's werden steeds weer geconfronteerd met executies, in Panerai bij Wilna en in het zogenaamde Fort IX bij Kowno. Toen in december alleen nog maar de Joden die konden werken en hun gezinnen over waren, hielden de slachtingen op. Maar de strijd om te overleven ging onverminderd voort.

Einsatzgruppe A hield ook in Letland huis, geholpen door Letse eenheden, met name het zogenaamde Arajs-kommando. In Letland werden maar een paar getto's ingericht, zoals in Dvinsk (Daugavpils) en Riga, en in de periode tot oktober 1941 werden bijna alle Joden op het platteland vermoord.

Op 30 november en 8 december werd ook de meerderheid van de Joden van Riga vermoord in het bos van Rumbula. Het ging hier om 26.000 Joden. Ze moesten plaats maken voor de Joden die uit het hele Rijk naar Riga werden gedeporteerd. In het uiterste noorden, in Estland, vermoordde het Sonderkommando la ten slotte nog de daar overgebleven Joden, in totaal 921 mensen.

In Wit-Rusland woonden in 1941 meer Joden dan in alle Baltische staten bij elkaar. Einsatzgruppe B, het politieregiment Mitte en de cavaleriebrigade van de SS waren hier voornamelijk verantwoordelijk voor de gepleegde misdaden. In vergelijking met elders richtten zij zich uitsluitend op Joodse mannen, die in groten getale werden vermoord. Net als in de overige Oost-Europese landen concentreerden ook zij zich vanaf oktober 1941 ook op vrouwen en kinderen.

Vooraf in het oosten van Wit-Rusland, dat onder militair bestuur stond, vonden al in 1941 afgrijpselijke liquidaties plaats. Tot aan december 1941 werden hier de meeste Joodse gemeenschappen uitgeroeid, te beginnen in de grotere steden zoals Witebsk, Bobruisk en Borisov, vervolgens in de kleinere steden en ten slotte in de moerasgebieden in het zuiden. Uiterekend in het gebied dat onder burgerbestuur stond, in het zogenaamde Ceneralkornmissariat Weif ruthenien, nam de Wehrmacht een groot deel van de moorden voor haar rekening. Infanteriedivisie 707 vermoordde, samen met het politiebataljon dat onder deze divisie viel, de Joden uit de kleine steden op het platteland. In de grotere steden in het westen echter overleefde de meerderheid van de Joden deze executiegolf.

De meeste Oekraïense Joden kwamen in de zomer van 1941 onder Duits bestuur, in totaal ging het hier om bijna 1,5 miljoen mensen. De massamoorden verliepen hier iets anders dan in de andere Russische gebieden en waren meer te vergelijken met de executies in de Baltische staten. Tot aan het einde van juli schoten Einsatzgruppen C en D, en het politieregiment Süd bijna uitsluitend Joodse mannen dood, daarna ook vrouwen en kinderen. Vooral de hogere SS- en politiechef Friedrich Jeckeln en zijn politieregiment ging bij het moorden voortvarend en meedogenloos te werk, zoals in Kamenets-Podolsk.

Vanaf half september kwam de vernietiging op gang van de Joodse gemeenschappen

in Zhitomir, in Berditsjjev en in Vinnitsa.

De beruchte slachtpartij van Babi Jar was slechts een van vele, al was het wel de meest afgrijselijke. De slachting was zogenaamd een represaille voor het opblazen van de binnenstad van Kiev door de Russen, waarbij ook Duitse soldaten waren omgekomen. Het Sonderkommando 4a en twee politiebataljons schoten op 27 en 28 september 1941 naar eigen opgave 33.771 Joden dood, bijna allemaal vrouwen en kinderen. Maar ook daarna trokken de politie-eenheden een bloedig spoor door Oekraïense steden. Tot slot vermoordden ze in januari 1942 de Joden die er niet in waren geslaagd te vluchten uit de grote Oekraïense stad Charkov. Voordat ze werden neergeschoten, hadden ze drie weken lang in de bittere kou opeengepakt gezeten in enkele barakken. In augustus 1942 waren alle Joden in het oosten van Oekraïne dood. In het westen van Oekraïne, dat onder burgerlijk bestuur stond, werden de liquidaties in eerste instantie maar half uitgevoerd. Rijkscommissaris Erich Koch wilde voornamelijk dat de Joodse gemeente van Rovno, waar hij zijn hoofdkwartier had, werd 'geredu ceerd'. Op 6 en 7 november 1941 werden hier 15.000 mensen vermoord en nog meer in de directe omgeving. Het Rijkscommissariaat Oekraïne wilde echter dat een deel van de Joodse bevolking gespaard bleef om dwangarbeid te kunnen verrichten. Hierdoor kregen de meeste Oekraïense Joden nog bijna een jaar uitstel van executie.

Er is niet veel bekend over het lot van de Joden in het uiterste oosten van de bezette Russische gebieden in de Russische federatie. De meeste Joden die hier woonden waren erin geslaagd om te vluchten, waardoor de Duitse soldaten in de dorpen meestal alleen maar een paar honderd ouderen aantreffen, of duizend zoals in Smolensk. Tot de Russische federatie behoorde in die tijd ook de Krim en de Joodse nederzettingen aldaar. Hierheen waren talloze Joden uit de buurt van Odessa gevlucht, die nu door hun achtervolgers werden ingehaald. Van 13 tot 15 december 1941 vermoordde Einsatzgruppe D de 12.000 Joden uit de hoofdstad van de Krim, Simferopol.

Op de Krim zelf woonden enkele Joodse minderheden, van wie niet helemaal duidelijk was tot welk 'ras' ze nu precies behoorden. Na navraag te hebben gedaan in Berlijn, besloot men de zogenaamde Karaïeten met rust te laten en de Joodse Krimtarten te vermoorden. In de periode tot aan maart 1942 vermoordde de Sicherheitspolizei, vaak met hulp van de Wehrmacht, bijna alle Joden op het schiereiland, evenals de daar wonende zigeuners.

Het leven van de Joden in de Russische gebiedsdelen werd echter niet alleen door Duitse legereenheden bedreigd, maar ook door Roemeense. Roemenië nam onder andere deel aan de veldtocht tegen de Sovjet-Unie om Bessarabië en de noordelijke Boekovina te heroveren. Dit waren gebieden die het land in de zomer van 1940 aan de Sovjet-Unie had moeten afstaan. Net zoals de nationaal-socialisten in 1939-1940 hadden gedaan in de 'ingelijfde gebieden' in West-Polen, begon ook de Roemeense regering meteen met de etnische zuivering van deze gebieden.

Hitler had voor de inval in de Sovjet-Unie persoonlijk tegen de Roemeense leider Ion Antonescu gezegd, dat hij meedogenloos zou optreden tegen de Joden in het oosten. De uiterst antisemitische Antonescu heeft deze opmerking ter harte genomen en het bevel gegeven wreed op te treden. Hiermee begon het moorden binnen de oude Roemeense staatsgrenzen. In Jassy (Iasi), een bolwerk van de fascistische IJzeren Garde, organiseerden de Roemeense politie en het leger samen met de daar gelegerde eenheden van de Wehrmacht een moordpartij, dat bekend zou worden als 'de pogrom van Jassy'. Vanaf 28 juni 1941 werden duizenden Joden in Jassy op straat of in huis

vermoord en talloze anderen werden gearresteerd. Meer dan 4000 mannen werden in goederenwagens de stad uit getransporteerd. Door de hitte kwamen meer dan 2650 mannen om door verstikking en uitdroging. Naar schatting van de Roemeense autoriteiten stierven in totaal minstens 8000 mensen tijdens deze, tot nu toe grootste slachting onder de Joden.

Antonescu had het echter vooral gemunt op de Joodse inwoners van de gebieden die hij door de deelname aan de Russische veldtocht heroverde. Hij gaf het bevel om de 'bodem te zuiveren', waarmee hij het doodvonnis tekenende voor alle Joden in Bessarabië en de noordelijke Boekovina. Ze moesten voorlopig in kampen of getto's worden ondergebracht, maar uiteindelijk wachtte hen onherroepelijk de dood. Roemeense politieagenten, het leger en een speciale eenheid schoten de Joden op het platteland dood. Ook Einsatzgruppe D had hierin een aandeel. Zij vermoordde de Joodse intelligentsia in de steden. Naar schatting 100.000 Joden stierven bij deze moordpartijen in of in de buurt van hun woonplaats. De overlevenden werden naar de andere kant van de Dneestr gedreven, in door de Duitsers bezet gebied. De Roemeense politie begon in september met de deportatie van honderdduizenden mensen. Tot aan september 1942 werden de meeste Joden uit Bessarabië, Boekovina en het district Dorohoi naar de omgeving van Odessa verdreven, evenals ongeveer 25.000 zigeuners. Tijdens de uitputtende marsen werden veel mensen vermoord.

Op 30 augustus 1941 bezette Roemenië een deel van de Sovjet-Unie, de streek rond Odessa tussen de rivieren de Dneestr en de Boeg, Transdnestrië genaamd. De gedeporteerde Joden vielen hierdoor weer onder Roemeens bestuur. Tegen de Duits-Roemeense afspraken in, probeerden de autoriteiten nu om de verdreven Joden nog verder naar het noorden te drijven. Na tussenkomst van diplomaten werden deze deportaties stopgezet en moesten de Roemenen het grootste deel van de Joden weer terugnemen. In Transdnestrië verbleven daarna ongeveer 350.000 Joden onder erbarmelijke omstandigheden in getto's en kampen.

De Roemeense autoriteiten richtten in Odessa het grootste bloedbad aan. In deze stad bevond zich het hoofdkwartier van een Roemeense legereenheid. Na een bomaanslag door de Russische geheime dienst, waarbij de legerstaf om het leven kwam, gaf Antonescu het openlijke bevel tot een omvangrijke en bloedige vergeldingsactie. Voor elke gedode Roemeense soldaat moesten 200 Joden geëxecuteerd worden en voor elke gewonde 100 Joden. Dit bevel was in de kranten te lezen.

Daags na de bekendmaking voegde Antonescu eraan toe dat ook alle vluchtelingen uit Bessarabië die in Odessa verbleven, vermoord moesten worden. Het Roemeense leger richtte in Odessa plichtsgetrouw en consciëntieus een bloedbad aan, dat vergelijkbaar is met de slachting in Babi Jar. Eerst werden enkele duizenden inwoners van de stad, voornamelijk Joden, publiekelijk opgehangen. Daarna werden vele duizenden Joden bijgedreven op een stuk land bij de haven en doodgeschoten. Andere Joden werden door de politie naar een vliegveld gebracht en vermoord. Een groot aantal werd bijgedreven in barakken, die in brand werden gestoken en daarna werden doorzeefd met machinegeweervuur.

Tussen 23 en 25 oktober vonden minstens 25.000 Joden uit Odessa de dood door het bloedige Roemeense optreden, maar waarschijnlijk waren het er veel meer.

De Joden uit Transdnestrië en de Joden die hierheen gedeporteerd waren, leefden vrijwel allemaal in grote gevangenkampen, die grensden aan de door de Duitsers bezette gebied. In deze kampen heersten erbarmelijke omstandigheden. Vele duizenden kwamen om door ondervoeding, ziekten of door het geweld van de bewakers.

In december 1941 besloot Antonescu meer Joden naar dit gebied te deporteren. Hierbij kon hij rekenen op de medewerking van de Duitsers. Eigenlijk zouden er in dit gebied helemaal geen Duitse ambtenaren mogen zijn, maar omdat hier grote aantallen Oekraïners van Duitse afkomst woonden, had de Roemeense regering toestemming gegeven voor de inzet van de Volksdeutschen Mittelstelle van de SS, om deze groep te begeleiden. Himmler stuurde zijn manschappen echter niet alleen met medicijnen en wollen dekens naar Transdnestrië, maar ook met wapens. De Volksdeutschen Mittelstelle stelde in de betrokken dorpen een burgerwacht samen uit jonge Oekraïners van Duitse afkomst. De Roemeense politie dreef vervolgens de Joden uit de omgeving van Odessa naar het noorden, in de richting van deze dorpen. In de ijsskoude winter van 1941-1942 werden de Joden door de bewakingsdiensten opgewacht, naar velden gebracht en doodgeschoten.

In december 1941 beval de gouverneur van het noordelijk deel van Transdnestrië dat de Joodse inwoners van de grote verzamelkampen geëxecuteerd moesten worden. Op 21 december richtten de Roemeense gendarmerie, de burgerwacht en de Oekraïense hulppolitie een gigantische slachtpartij aan. Van december 1941 tot februari 1942 werden de Joden van het kamp Bogdanovska vermoord. Van februari tot 19 maart waren de Joden van het kamp Domanevka aan de beurt. Alles bij elkaar eiste dit ongeveer 70.000 mensenlevens.

Voor de overgebleven Joden van Transdnestrië was de ellende echter nog niet voorbij want de moordpartijen gingen door tot in de zomer. In de getto's bleef het sterftecijfer onverminderd hoog en nieuwe kampen zoals Petsjora en Vapniarka werden oorden des doods. Pas in oktober 1942 nam Antonescu afstand van zijn moorddadig beleid. Enkele Joden mochten naar Roemenië terugkeren en ongeveer 50.000 mensen bleven onder zeer slechte omstandigheden in Transdnestrië, waar ze in maart 1944 door het Rode Leger werden bevrijd.

Ook buiten het Duitse Rijk bleek het antisemitisme tot grote excessen te kunnen leiden. Alles bij elkaar schat men dat Antonescu en zijn bezettingsmacht verantwoordelijk zijn voor de moord op 350.000 Joden. De verschrikkelijke gebeurtenissen in Bessarabië en Transdnestrië tonen aan dat de Roemeense regering niet alleen de Jodenvervolging van de nationaal-socialisten zonder enige aanleiding imiteerde, maar dat zij in de eerste maanden van de oorlog met de Sovjet-Unie zelfstandig bijna half zoveel Joden vermoordde als de SS en de politie. Zelfs Hitler moest volgens propagandaminister Goebbels in augustus 1941 toegeven dat 'wat het Jodenvraagstuk betreft, men momenteel kan vaststellen, dat bijvoorbeeld een man als Antonescu in dit opzicht nog veel radicaler te werk gaat dan wij dat tot nu toe hebben gedaan.'

Operatie Barbarossa vormde de directe aanleiding tot de volkenmoord. Voor de eerste keer in de geschiedenis had de Duitse legerleiding de moord op grote bevolkingsgroepen ingecalculerd bij een veldtocht. Hiervoor zijn drie redenen aan te voeren. Om te beginnen angst voor het bolsjewisme, dat men probeerde te bestrijden door de bovenste bevolkingslagen te vermoorden. De angst voor het bolsjewisme was nauw verwant aan het antisemitisme en dit leidde ertoe dat men uit misplaatste 'veiligheidsoverwegingen' alle Joodse mannen neerschoot.

Ten slotte was er de afkeer van de Slaven. De Duitsers vonden de Slaven minderwaardig. Een meedogenloze oorlog tegen de Slaven was gerechtvaardigd, de Duitsers lieten ze verhongeren, ontnamen hen alle burgerrechten en ondernamen

massale vergeldingsacties. Naar verhouding de grootste groep slachtoffers van dit beleid vormden de Russische krijgsgevangenen. Tussen 1941 en 1945 kwamen bijna drie miljoen van hen om door mishandeling of de kogel.

De Duitse legerleiding was er oorspronkelijk vanuit gegaan dat de veldtocht in tien tot twaalf weken voorbij zou zijn, maar toen dit niet lukte, escaleerden de moorden. Naarmate de oorlog zich tegen de verwachting in langer voortsleepte, werd de groep Joodse slachtoffers steeds groter. Eerst werden alleen volwassen mannen vermoord, daarna ook vrouwen, kinderen en bejaarden en vervolgens voltallige Joodse gemeenschappen. Het vormde een aanwijzing hoe de Duitsers elders in Europa op het 'Joodse probleem' zouden reageren.

5.

De weg naar de Endlösung, 1941-1942

Tegelijkertijd met het verloop van de oorlog tegen de Sovjet- Unie veranderden de afzonderlijke onderdelen en kenmerken van de Endksung der Judenfrage (eindoplossing van het Joodse vraagstuk), een codeterm die al langer gebruikt werd en uiteindelijk zou uitgroeien tot pseudoniem voor de massamoord. Vanaf de zomer van 1940 ging de topbestuurders van het Derde Rijk er vanuit dat het merendeel van de Europese Joden naar het eiland Madagaskar gedeporteerd zou worden. Daar zouden ze onder Duits toezicht langzaam moeten uitsterven. Omdat de Duitsers er echter niet in slaagden de oorlog tegen Engeland te winnen, bleef de zeeroute naar de Indische Oceaan versperd en verdween het 'Madagaskar-plan' weer in een bureaulade.

Rond de jaarwisseling van 1940, toen nog maar weinig mensen op de hoogte waren van de geplande inval in de Sovjet- Unie, werd aangekondigd dat de Joden 'naar een nog te bepalen plaats' zouden worden overgebracht. Vanaf maart 1941 werd een nieuwe variant van het plan voor een Jodenreservaat gepresenteerd. Ditmaal zouden de Joden worden verplaatst naar de moerassen in het zuiden van Wit-Rusland.

Het idee van een 'sterfreservaat' werd nu nader uitgewerkt. In voedsel voor de inwoners werd niet langer voorzien en het naar verwachting actiefste deel van de Joden, de intelligentsia, moest direct worden vermoord. Net zoals bij alle voorafgaande plannen, bleef ook dit project in de voorbereiding steken. De kanselarij van de Führer kwam ten slotte met een voorstel dat de zaak in beweging bracht. Deze afdeling, het secretariaat van Hitler, organiseerde de moord op gehandicapten en anderen.

In maart 1941 wendde de afdeling zich tot Himmler met het voorstel voor een project waarbij miljoenen Joden tot sterilisatie gedwongen zouden worden, waardoor ze konden blijven werken, maar zich niet meer konden voortplanten.

In juli 1941 nam het plan een moorddadige wending. In die maand begon men namelijk met het doodschieten van Joodse mannen en daarna ook van vrouwen en kinderen. Tegelijkertijd benoemde Hitler in het westen van de pasbezette gebieden burgerregeringen, die zich, toen ze eenmaal in het zadel zaten, verzetten tegen de komst van de Joden. Door de slag bij Smolensk kwam de Russische veldtocht voorlopig tot stilstand en werd duidelijk dat het geplande schema voor de verovering van de Sovjet-Unie niet langer haalbaar was. De plannen voor de Endliisung moesten opnieuw worden herzien. Het hoofd van de Sicherheitspolizei, Reinhard Heydrich, kreeg eind juli van Hermann Goring formele toestemming om een oplossing te bedenken. Hoe deze definitieve oplossing eruit zou zien, was op dat moment nog niet duidelijk. Vanaf half augustus 1941 begonnen de SS en de politie-eenheden in de pasbezette gebieden met de liquidatie van complete Joodse gemeenschappen. De autoriteiten in Polen eisten ondertussen dat de twee miljoen Joden die onder hun bestuur vielen, zo snel mogelijk werden verwijderd. Dit leidde tot de eerste plannen om bepaalde groepen Joden ter plaatse te vermoorden.

Ook elders in het Rijk eisten de plaatselijke leiders dat de Joden uit de grote steden werden weggevoerd. Uit het bezette Frankrijk kwamen vergelijkbare geluiden.

Dit alles toont aan dat het proces dat leidde tot de Endlösung niet alleen een reactie was op het 'Joodse bolsjewisme' of op de misdaden die door de Russen gedurende de eerste weken van de oorlog waren begaan. De plannen voor de moord op 'arbeids-ongeschikten' in de rest van Europa werden gemaakt terwijl de massamoorden in de bezette gebieden plaatsvonden. De zaak kon escaleren door een mengeling van

factoren, maar vooral doordat de oorlog zich niet volgens plan verliep. Iedereen trok ondertussen zijn eigen conclusies uit het verloop van de oorlog. Sommigen vonden dat de Sovjet-Unie op het punt stond te breken en zagen dus grote mogelijkheden voor deportaties naar dit gebied. Hitler was echter in augustus 1941 al uiterst pessimistisch gestemd over de strategische positie van zijn leger. Rond 17 september besloot hij na lang aarzelen ten slotte dat er weer Joden uit Duitsland gedeporteerd mochten worden. Deze Joden moesten overigens allemaal als herkenningsteken een Jodenster dragen. Of hij met dit deportatiebevel ook opdracht gaf tot de moord op de Joden, is nooit onomstotelijk vast komen te staan. Een deel van de gedeporteerde Duitse en Oostenrijkse Joden kwam trouwens helemaal niet in de nieuwe gebiedsdelen in het oosten terecht, maar in het getto van Łódź.

De vraag of, en zo ja wanneer, Hitler definitief opdracht gaf tot de moord op alle Joden in de door hem bezette gebieden, is niet eenduidig te beantwoorden en vormt al ruim twintig jaar onderwerp van discussie. Waarschijnlijk heeft hij nooit letterlijk dat bevel gegeven, maar alles wijst erop dat het om meerdere, steeds drastischer wordende, afzonderlijke bevelen ging. Hitler, de onvermoeibare antisemiet, was niet de enige aanstichter. Vaak reageerde hij op voorstellen van de nazi-leiding of van de autoriteiten in de bezette gebieden. Door zijn buitengewoon grote machtspositie konden beslissingen met een dergelijke draagwijdte niet worden genomen zonder Hitlers toestemming. Doordat de Führer zijn zegen had gegeven aan de massamoorden, kregen ze bovendien in de ogen van de Duitse ambtenaren een onaantastbare legitimiteit. Deze mannen hadden het gevoel dat zij 'de Führer een handje hielpen', zoals historicus Ian Kershaw het formuleerde.

Nadat de moorden in de bezette Russische gebieden tussen juli en september 1941 stelselmatig waren uitgebreid, volgde een volgende, waarschijnlijk fundamentele beslissing van de nazi-top. De Joden uit het Derde Rijk moesten worden gedeporteerd en in Polen moest worden begonnen met de liquidatie van bepaalde groepen Joden. In alle gebiedsdelen van Oost-Polen die in 1940 door de Sovjet-Unie waren geannexeerd, begonnen vrijwel gelijktijdig vanaf begin oktober 1941 grote liquidaties, en ook ditmaal werden vrouwen en kinderen niet gespaard.

In de periode hiervoor was al de zoektocht begonnen naar een manier van doden die mentaal minder belastend was voor de daders. Hierbij kon men terugvallen op de ervaringen die waren opgedaan met euthanasie. Euthanasie was officieel in augustus 1941 stopgezet, maar werd later hervat. Het gifgas dat werd gebruikt bij de moord op gehandicapten moest nu worden ingezet bij de moord op de Joden. De euthanasie-experts werden overgeplaatst naar het oosten. Onder toezicht van de regionale SS- en politieleiding legden zij daar de eerste twee vernietigingskampen aan: in Chelmno in het Wartheland en vanaf november in Belzec in Zuidoost-Polen. Men was van plan nog meer van dergelijke regionale moordcentra aan te leggen, met euthanasie als uitgangspunt, in Riga en in Mogilev (in Wit-Rusland).

Uiteindelijk werden ze alleen in Polen gebouwd. Het was waarschijnlijk toevallig dat de kampleiding van het concentratiekamp Auschwitz ongeveer tegelijkertijd (op 5 en 6 september 1941) de eerste groepsmoorden uitvoerde met hulp van het bestrijdingsmiddel Zyklon B. De slachtoffers waren geen Joden, maar voornamelijk Russische krijgsgevangenen. Het hele plan moet dan ook gezien worden als een uitbreiding van de moord op invaliden en ongewenste kampgevangenen die al langer werd uitgevoerd onder de codenaam '14f13'.

Het plan voor een 'reservaat' in Wit-Rusland verdween voordat het kon worden uitgewerkt, hoewel men bleef dromen van deportaties naar het gebied achter de Oeral of van de overname van de stalinistische goelags aan de IJzee. Wat er van de plannen nog overbleef, waren de projecten voor Joodse kampen in de Baltische staten en in Oekraïne, maar ook hiervan werden er slechts enkele voltooid. Eind september, begin oktober 1941 werden dus enkele afzonderlijke projecten voor massamoord in gang gezet, maar een uitgewerkt plan voor de vernietiging van alle Europese Joden ontbrak nog.

Hieraan werd echter hard gewerkt, evenals aan het zogenaamde Generalplan Ost, een monsterachtige blauwdruk voor de etnische herinrichting van Oost-Europa: 31 miljoen Slaven zouden moeten worden gedeporteerd en de overgeblevenen zouden dwangarbeid verrichten. Het gebied zou bestuurd worden vanuit zogenaamde Siedlungsinseln (nederzettingen) met daartussen diverse vestingen. Het Generalplan Ost ging er overigens stilzwijgend vanuit dat er geen Joden meer zouden zijn.

In december 1941 was de massamoord op de Joden dus al in volle gang in Polen, in de Sovjet-Unie en in Servië en er werden voorbereidingen getroffen voor de Joden in de rest van Europa. Toen de militaire positie van Duitsland door de deelname van de VS aan de oorlog veranderde, verklaarde Hitler tegenover partijgenoten dat hij alle Joden binnen afzienbare tijd, dat wil zeggen, nog tijdens de oorlog, wilde laten vermoorden. De verschillende betrokken instanties moesten tijdens een aparte conferentie op de hoogte gebracht worden, waarbij oorspronkelijk het vraagstuk van de 'Joodse halfbloeden' op de agenda had gestaan. Tijdens de beruchte Wannseeconferentie van 20 januari 1942 — vernoemd naar het adres van het gebouw in Berlijn waar de conferentie plaatsvond — deed Heydrich zijn plannen uit de doeken. Omdat enige wrijving was ontstaan tussen de verschillende instanties, met name in de Baltische staten, drukte Heydrich zijn beslissing voor wat betreft de Endksung door. Niettemin bleef lang de vraag bestaan wie nu precies de eindverantwoordelijkheid had, maar dit stond de massamoord nauwelijks in de weg.

Het enige dat het moorden nu nog tegenhield waren organisatorische problemen, dat wil zeggen, het transport en de vernietigingscapaciteit, maar ook de onverwacht slechte economische situatie van Duitsland. Oorspronkelijk had men verwacht dat de Sovjet-Unie snel zou zijn verslagen en dat men daardoor over grote hoeveelheden arbeidskrachten zou kunnen beschikken. In werkelijkheid was ruim de helft van de Russische krijgsgevangenen verhongerd omdat hun rantsoen was verminderd om de Wehrmacht te kunnen bevoorraden of gestorven door mishandeling. Tegelijkertijd waren er voor de Russische veldtocht meer Duitse manschappen nodig, om de steeds grotere verliezen van de Wehrmacht te compenseren. Hierdoor ontstond eind 1941 een discussie over de beschikbare arbeidskrachten. Duitsers werden vervangen door Polen, die op hun beurt voorlopig werden vervangen door Joden.

In het voorjaar van 1942 gaf Himmler expliciet het bevel dat alle Joden tussen de 16 en de 32 jaar voorlopig niet gedood mochten worden. Voor de meerderheid van de Joden in de bezette gebieden of in de landen van de Duitse bondgenoten was het doodsvonnis echter al gevelde. Ze werden vanwege hun leeftijd of hun slechte gezondheid als 'arbeidsongeschikt' beschouwd. Vanaf 7 december 1941 reden de doodstreinen naar Polen, vanaf 16 maart 1942 naar het Generalgouvernement en op 4 juli vonden de eerste selecties plaats op het perron van Auschwitz-Birkenau. Het vernietigingsprogramma was zo allesomvattend dat het pas langzaam op gang kwam. De afzonderlijke acties in heel Europa moesten op elkaar worden afgestemd, de

vernietigingskampen moesten aanzienlijk worden uitgebreid.

Ergens in mei 1942 waren de plannen voor Polen, Duitsland, Slowakije en West-Europa rond. Tegelijkertijd werd een tweede poging gedaan om de Sovjet-Unie te verslaan, door middel van de aanval op Stalingrad. Deze overwinning zou de arbeidskrachten opleveren waaraan zo dringende behoefte was. De grote man achter de plannen van de Endlösung, Reinhard Heydrich, stief op 4 juni 1942 aan de verwondingen die hij had opgelopen bij een aanslag. Ter ere van hem kreeg een belangrijk onderdeel van de massamoord de codenaam *Operatie Reinhard* (Aktion Reinhard, soms ook Aktion Reinhardt genoemd omdat men het niet eens is over de exacte schrijfwijze van zijn naam).

Heydrich werd opgevolgd door Heinrich Himmler, die in de coulissen had staan wachten om Heydrichs rol over te nemen. Na afloop van de begrafenis van Heydrich bracht Himmler de SS-leiding op de hoogte van het tijdsbestek waarin de Jodenmoord plaats moest vinden: 'De volksverhuizing van de Joden zullen we beslist binnen een jaar afgerond hebben, daarna verhuist er niemand meer. We moeten nu gewoon even schoon schip maken.'

Op 17 en 18 juli bracht Himmler een bezoek aan Auschwitz, dat het belangrijkste vernietigingscentrum moest worden, daarna ging hij naar Lublin, waar drie andere vernietigingskampen door de SS geleid werden. Nadat het transportverbod, dat vanwege het offensief van de Wehrmacht was ingesteld, was opgeheven, kon de ergste fase van de massale moord op de Europese Joden beginnen.

6. Massamoord in Polen

De meeste Poolse Joden bevonden zich al een jaar eerder, toen de oorlog tegen de Sovjet-Unie begon, in een uiterst netelige positie. In de getto's van de grote steden stierven de inwoners met duizenden tegelijk en de berichten uit Rusland wezen erop dat het allemaal nog veel erger kon.

Al vanaf juli 1941 hadden de Duitse autoriteiten in Polen besproken wat ze met de Joden moesten doen. Hoewel de meeste ambtenaren een voorkeur hadden voor deportatie van de Joden naar het oosten, waren er ook die moord als de ideale oplossing zagen. Dit gold met name voor de zogenaamde arbeidsongeschikte Joden, die voor het aanbreken van de winter vermoord moesten worden. Door de ervaringen die men in Polen had opgedaan met de moord op psychiatrische patiënten, kwam de discussie al gauw op 'een of ander snelwerkend middel'.

In oktober begon een politie-eenheid, die zich daarvoor had beziggehouden met de moord op gehandicapten, met het vermoorden van Joden. Ongeveer 3000 leden van Joodse gemeenten in de omgeving van Kutno werden in een bos doodgeschoten. Direct daarna begon men met de aanleg van een vernietigingskamp in het dorp Chelmno. De voorbereidingen werden bespoedigd doordat onverwachts Joden en zigeuners uit Duitsland naar Łódź werden gedeporteerd. Himmler had hierover vanaf september 1941 onderhandelingen gevoerd met de hogere SS- en politiechef Wilhelm Koppe en met gauleiter Artur Greiser.

De moorden met de zogenaamde 'gaswagen' in Chelmno, die vanaf 7 december 1941 plaatsvonden, markeren het begin van de vernietigingskampen. Chelmno had de specifieke taak om 100.000 'arbeidsongeschikten' uit de directe omgeving te vermoorden. De eerste slachtoffers waren afkomstig uit de oostelijke districten van Polen, in januari 1942 gevolgd door de Joden uit Łódź, inclusief de zigeuners en Joden uit Duitsland die hier naartoe waren getransporteerd.

De meerderheid van de Poolse Joden, ongeveer twee miljoen mensen, woonde in de herfst van 1941 in het zogenaamde Generalgouvernement, dat in augustus was uitgebreid met de provincie Galicië. Ook in het Generalgouvernement hadden de autoriteiten verwacht dat de Joodse minderheid na een snelle overwinning op de Russen naar het oosten gedeporteerd kon worden. Men had er zelfs over gedacht om nog meer delen van Oost-Polen te annexeren, om zo het 'sterfreservaat' op eigen grondgebied te houden. Maar in oktober 1941 werd ten slotte duidelijk dat deportaties op korte termijn niet mogelijk waren. De gebeurtenissen van het voorjaar van 1940, toen de deportaties uit het westen moesten worden stopgezet, leken zich te gaan herhalen. Het verschil was echter dat massamoord inmiddels politiek geaccepteerd was.

Vanaf oktober 1941 begon men in het Generalgouvernement, aan de zuidelijke grens van Oost-Galicië, met het doodschieten van mannen, vrouwen en kinderen. Vergelijkbare executies vonden overal in Oost-Polen plaats. Tegelijkertijd gaven de autoriteiten van Krakau en Warschau het bevel Joden dood te schieten die uit het getto probeerden te ontsnappen, waardoor zogenaamd ziekten zouden kunnen worden verspreid. Dit werd al gauw gevolgd door een politieverordening waarbij alle Joden die buiten een dorp werden aangetroffen, konden worden neergeschoten.

Omdat deportatie naar het oosten niet meer aan de orde was, verzocht de SS- en politiechef van Lublin Himmler om hardere maatregelen te mogen treffen in zijn district. Deze SS'er Globocnik, een goede bekende van de SS-führer en vervuld van vergaande Rassenplänen (rassenplannen), gaf het bevel voor de bouw van ten minste één vernietigingskamp onder zijn bestuur. Het kamp Belzec was in eerste instantie

bedoeld voor de Joden uit de districten Lublin en Galicië en op 16 maart vertrok het eerste transport uit Lvov, een dag later gevolgd door het eerste transport uit Lublin. De slachtoffers van deze eerste deportaties waren Joden die men als arbeidsongeschikt beschouwde: mensen die van de bijstand leefden en bedelaars. Al gauw moest er in Lublin ruimte worden gecreëerd voor buitenlandse Joden, die vanuit Duitsland of Slowakije naar Polen werden getransporteerd, hetgeen tot meer deportaties van Poolse Joden leidde.

In mei 1942 tekenden in het Generalgouvernement de plannen voor de moord zich duidelijk af. De inwoners van de getto's werden in drie groepen ingedeeld: arbeiders die van belang waren voor de oorlogsindustrie, gewone arbeiders en arbeidsongeschikten. Daarmee was het vonnis voor de meeste mensen geveld. Ondertussen begonnen op 1 juni 1942 de deportaties van de Joden uit Krakau naar Belzec. De maanden juni en juli 1942 werden in het Generalgouvernement volledig in beslag genomen door het transportverbod van de spoorwegen en de nog te plegen voorbereidingen. Ondertussen was in mei een tweede vernietigingskamp in Sobibor geopend, het eindstation voor veel Joden uit de omgeving van Lublin. Voor de Joden uit de twee overige districten, Warschau en Radom, werd het derde en grootste vernietigingskamp van Operatie Reinhard aangelegd: Treblinka, onder de rook van Warschau. Nadat Himmler op 18 en 19 juli 1942 een bezoek had gebracht aan de kampen werden ze in gebruik genomen en kon de grootste moordpartij uit de geschiedenis van de Endlösung haar hoogtepunt bereiken.

Op de avond van 22 juli 1942 verliet een goederentrein vol gettobewoners het Dantzinger station van Warschau. Vanaf dat moment stierven tien weken lang elke dag zo'n 25.000 Poolse Joden. De autoriteiten drongen niet alleen aan op 'reductie van de overbodige Joden', waarmee ze het tempo van de massamoorden opvoerden, maar ze bereidden ook de ontruiming van de getto's voor. Deze liquidaties en razzia's bepaalden gedurende de tweede helft van 1942 het beeld van de Holocaust. Duitse politieagenten en buitenlandse hulptroepen omringden het ene getto na het andere. Groepen soldaten gingen van huis tot huis en haalden de inwoners naar buiten. Wie niet meteen meekwam, werd ter plekke doodgeschoten en kinderen die het tempo niet konden bijhouden werden genadeloos afgemaakt. In de ziekenhuizen werden de patiënten in hun bed doodgeschoten. In de getto's werden de colonnes Joden door de politie samengedreven op een grote verzamelplaats, in Warschau was dat de zogenaamde overslagplaats. Hier begonnen de selecties. Over liet algemeen mochten de mensen die een gestempelde werkvergunning konden laten zien weer gaan. Sommige Joden werden geclaimd door ambtenaren of ondernemers die werkkrachten zochten. De meeste mensen werden echter naar het station gebracht en daar in goederenwagens opeengepakt. In de zomer van 1942 speelden zich hier afschuwelijke tafereels af. Soms "eesten er meer dan 160 mensen in één wagon staan. De afgeladen treinen reden maar heel langzaam en vaak deden ze bijna twee dagen over een afstand van een paar honderd kilometer. Op de perrons van de vernietigingskampen konden vaak honderden lijken uit de treinen worden gehaald. Maar ook de overlevenden hadden nog maar enkele uren te leven.

In Warschau had in eerste instantie de gettopolitie de taak misdadigers te arresteren en te deporteren, maar na een week werd dit werk overgenomen door de SS en de politie, die er hun eigen invulling aan gaven. In tegenstelling tot in de meeste andere steden, vonden in Warschau de selecties in de getto's zelf plaats. Pas in de laatste fase van de 'grote actie' van 6 tot 10 september 1942, moesten alle inwoners van het getto zich

verzamelen op een plein aan de Milastraat, waar een grote selectie werd gehouden. Tot 12 september vertrokken dagelijks 5000 doden uit Warschau naar de dood, in totaal ongeveer 250.000 mensen. De kleine Joodse gemeenten ten oosten van Warschau oüulergjngen hetzelfde lot. In diezelfde periode gingen de SS en de politie van Radom uiterst grondig te werk bij de ontruiming vat' de getto's in dat district. In slechts zes weken werden 300.000 Joden naar Treblinka gedeporteerd. In dat kamp heersen helse toestanden. Wie er aankwam, zag reusachtige bergen met kleren en overal hing een penetrante lijkengeur.

Half september, toen de doodstreinen vanuit heel Polen onderweg waren, vertraagde het tempo van de vernietigingscampagne. Steeds meer Joden probeerden aan hun vervolgers te ontkomen. Er waren echter in het Generalgouvernement nog maar 54 getto's en wie daar buiten werd betrapt, viel ten prooi aan de gewelddadige patrouilles van de ordepolitie. Tegelijkertijd ontbrandde er ook een strijd onder de Duitse ambtenaren over de Joodse dwangarbeiders, die er steeds slechter aan toe waren. Veel ondernemers en bewapeningsofficieren maakten zich sterk voor de situatie van hun werknemers. Niettemin waren er eind 1942 van de oorspronkelijk twee miljoen Joden in het Generalgouvernement officieel nog maar 300.000 over.

Hierna lieten de moordenaars hun oog vallen op oostelijk Opper-Silezië, het gebied rond Kattowitz. De stad lag vlakbij het vernietigingskamp in het dorpje Auschwitz. Ook hier werd hevig gediscussieerd over het feit of de Joden van oostelijk Opper-Silezië wel gedood mochten worden, omdat ze zinvolle arbeid verrichtten. In de kolenmijnen van dit district en in de directe omgeving daarvan, kon een aantal Joodse mijnwerkers voorlopig in leven blijven en sommige van hen genoten hier zelfs een opleiding, terwijl elders massamoorden plaatsvonden! Maar voor Joden zonder werkvergunning was er geen redding mogelijk. Met name uit de grote getto's in Sosnowiec en Bedzin werden veel mensen de dood in gestuurd.

Pas relatief laat, in november 1942, bereikte de moordma- chine het laatste Poolse gebied met een grote Joodse bevolking, het district Bialystok ten zuiden van Oost-Pruisen, dat er administratief een beetje bij hing. Weliswaar hadden hier in juni en juli 1941 vreselijke moordpartijen plaatsgevonden, waarbij vrijwel uitsluitend Joodse mannen waren gedood, maar daarna werden ze met rust gelaten, al woonden de Joden ook hier in getto's. Vanaf de herfst van 1942 kwamen ook de Joden uit het district Bialystok, te beginnen met de Joden uit de kleine plattelandsgemeenten, in Treblinka terecht, waar in dat jaar de meeste doden vielen.

Nadat in januari 1943 opnieuw een transportverbod was ingesteld voor de spoorwegen, probeerde de bezettingsmacht vaart te maken met de massadeportaties. In Warschau kreeg de politie daarbij voor het eerst te maken met gewapend verzet, naar in de provincies gingen de acties onverminderd door en in maart 1943 volgde de liquidatie van het getto van Krakau. De bewoners van de kleinere getto's hadden nu geen enkele kans meer om te overleven. De grotere getto's werden in de tussentijd veranderd in zogenaamde 'werkgetto's', waarin uitsluitend jouodse arbeiders woonden met hun gezinnen. Tegelijkertijd kwamen er overal in Polen nieuwe werkkampen, die vaak verboden waren aan grote bedrijven. In deze kampen was er echter geen plaats voor de gezinnen van de arbeiders en ook zichzelf leefden voortdurend met de dreiging van de dood.

Eén gebeurtenis schokte de Duitse bezetters diep en gaf veel Joden moed. Op 19 april 1943 kwamen gewapende Joden in Warschau in opstand tegen de Duitse agenten die waren gekomen om ze te vermoorden. Terwijl de bedrijven uit het getto inclusief het personeel naar een kamp in de buurt van Lublin werden overgeplaatst, vermoordden

de troepen zonder uitzondering alle overgebleven Joden in het getto. Waarschijnlijk gaf de getto-opstand de doorslag bij de beslissingen die hierna werden genomen ten aanzien van de vernietiging van de Poolse Joden, want Himmler bepaalde dat zij voor 1 augustus 1943 uitgeroeid moesten zijn.

De politie maakte zich dus klaar om de overgebleven getto's te liquideren. In juni 1943 stierven de laatste Joden in het getto van Lvov en de andere steden in Oost-Galicië.

Ook voor de gevangenen in de meeste werkkampen in Oost-Galicië zag de toekomst er somber uit. In dezelfde maand begon ook de liquidatie van de andere getto's in Bialystok en in oostelijk Opper-Silezië. In Bialystok boden kleine groepjes bewapende gettobewoners nog felle tegenstand en de liquidatie van de getto's duurde nog tot september 1943.

Kort daarna, in oktober en november, stierven de Joodse dwangarbeiders in het oosten van Polen, waarschijnlijk omdat de Duitsers bang waren dat ze bevrijd zouden worden door het naderende Rode Leger. Verder naar het westen, in de districten Radom en Krakau en in oostelijk Opper-Silezië mochten de werkkampen met Joodse dwangarbeiders nog blijven bestaan, mits ze belangrijk voor de oorlog waren. Dankzij de oorlogseconomie bleef één enkel getto bestaan, dat van Łódź, waar een aantal belangrijke textiel fabrieken stonden. Maar het offensief van het Rode Leger in Polen kwam te laat. De meeste Joden van Łódź konden niet meer gered worden.

Hiermee kwam een einde aan de eeuwenlange aanwezigheid van Joden in Polen. De Duitse bezettingsmacht en de politie gingen hier net zo wreed en gewelddadig te werk als tegen de Russische Joden. Opvallend aan de holocaust in Polen is de felheid waarmee de regionale Duitse bevelhebbers aandrongen op uitroeiing van bepaalde groepen. Juist het burgerbestuur, dat de Joden al alle rechten en bestaansmogelijkheden had ontnomen, wilde de 'ongewenste' en arme minderheid met alle geweld weg hebben. Zij hoopten hierdoor makkelijker hun bestuurlijke taak te kunnen uitvoeren, zowel in ideologisch als in economisch opzicht. Wie na 1939-1940 nog niet gevlucht was, had nauwelijks nog overlevingskansen. De Poolse Joden konden niet rekenen op militaire steun. Hun lot was al bezegeld voordat de slag bij Stalingrad hoop bracht op een spoedig einde van de oorlog.

7.

De vernietiging van de Joodse gemeenschappen in de Sovjet-Unie, 1942-1943

De indruk bestaat dat de Joden in de Sovjet-Unie en de in 1939-1940 door de Russen geannexeerde gebieden in 1941 door de Einsatzgruppen tot op de laatste man zijn vermoord. Inderdaad waren in de Baltische staten en de bezette Russische gebieden eind 1941 vrijwel alle Joden al dood, maar in de overige gebieden waren rond de jaarwisseling van 1941-1942 de meeste Joodse inwoners nog in leven en de meeste van hen werden niet doodgeschoten door de Einsatzgruppen. De grootste groepen ladingen woonden namelijk in het voormalige Oost-Polen en de Einsatzgruppen waren eigenlijk alleen op doortocht door deze gebieden getrokken, die nu tot Wit-Rusland en Oekraïne behoorden, en hadden op hun doortocht alleen Joodse mannen vermoord. Vanaf oktober keerden ze in kleine groepjes terug om meer slachtingen aan te richten. Inmiddels was er een burgerbestuur aangetreden, dat weliswaar ook de vernietiging van de Joden nastreefde, maar dat er voorlopig op uit was om arbeidskrachten en hun gezinnen te sparen. Vanaf de herfst van 1941 tot het voorjaar van 1942 werden in deze gebieden talloze pogingen ingezet, in vergelijking met elders dus relatief laat.

Verwijl de Roemeense moordcampagne in de bezette Russische gebieden in het voorjaar van 1942 langzaam afnam, nam het aantal moorden in de door de Duitsers bezette gebieden juist in alle hevigheid toe. De gebieden die onder militair bestuur stonden, werden door het zomeroffensief van 1942 flink uitgebreid, al was het aantal Joodse gemeenschappen zo ver oostelijk relatief klein.

In het gebied van de Russische federatie waren ze vooral te vinden in Rostov aan de Don en in de noordelijke Kaukasus, waar veel Joden naartoe waren gevlucht voor de Duitse troepen. Toen de Wehrmacht in augustus in de richting van Stalingrad en de Kaukasus optrok, gingen ook de moordcommando's weer op pad. Aan de voet van de Kaukasus, het oostelijkste punt van het door de Duitsers bezette gebied, schoten troepen van Einsatzgruppe D vanaf begin september 1942 de overgebleven Joden uit vijf steden dood, in de rest van het gebied werden de gaswagens ingezet. Ook voor deze Joden kwam het tegenoffensief van het Rode Leger begin 1943 te laat.

De meeste Russische Joden woonden echter veel verder naar het westen, in de gebieden die onder burgerbestuur stonden. Aanvankelijk had het Rijksministerie voor de bezette oostelijke gebieden getracht de Joodse arbeiders in leven te houden, om economische redenen. Bovendien waren er meningsverschillen ontstaan over de vraag of alle Duitse Joden die hier aankwamen, moesten worden vermoord. Alle andere Joden, de meerderheid dus, moesten in opdracht van de autoriteiten worden vermoord. Midden in de winter hervatten de politiecommando's de executies. In Wit-Rusland vond de eerste van deze reeks moorden plaats op 2 en 3 maart 1942, toen in het getto van Minsk Joodse kinderen werden vermoord. De autoriteiten van het Rijkscommissariaat Oekraïne deden hun uiterste best om de laatste Joden aan de kust van de Zwarte Zee te vermoorden. Op 1 april 1942 konden ze dit dossier sluiten. De politie hechtte er bovendien zeer veel waarde aan om de overgebleven Joden in de buurt van Hitlers toekomstige hoofdkwartier in Vinnitsa dood te schieten.

Overall in het voormalige Oost-Polen werden in de getto's razzia's gehouden. Mensen die geen werkvergunningen hadden, werden opgepakt. In mei en juni, tegelijk met de eerste slachtingen in het Generalgouvernement, vielen in Oost-Polen de eerste slachtoffers, vooral onder vrouwen en kinderen. Met hen stierven de meeste Joden die uit Duitsland of via Theresienstadt naar Riga en Minsk waren gedeporteerd.

Maar ook dat was nog niet genoeg. In juli 1942 werd duidelijk dat alle getto's van

Wit-Rusland en Oekraïne geliquideerd zouden worden. Begin augustus stond het lot van de Joden vast, want vanaf dat moment was ook het burgerbestuur uit op hun vernietiging. De autoriteiten hadden vanuit Berlijn bevel gekregen om voedsel te rantsoeneren, en door de Joden te vermoor tien wilde men het aantal te voeden monden reduceren. De burgerbesturen en de SS werkten overal samen om de ongewenste minderheid uit te roeien.. Het is onmogelijk om alle slachtpartijen te noemen: eind juli werden de Joden van Minsk getroffen, in augustus die van Lutsk, in september die van Vladimir Volynski, in oktober die van Brest-Litovsk en Pinsk. Bij elk van deze slachtingen kwamen meer dan 10.000 mensen om en dan de tientallen slachtoffers in de kleinere steden niet eens meegeteld.

Tegelijk met het begin van de Endlösung in Polen, werd in het westen van Wit-Rusland en in Oekraïne het ene na het andere getto ontruimd. De Gestapo, maar vooral de veel omvangrijkere Ordnungspolizei en haar hulptroepen, richtten een afgrijselijk bloedbad aan. Het waren nu niet alleen de politiebataljons, maar ook de gewone politie en de gendarmerie sloegen aan het moorden. Bij de ontruiming van de getto's gingen alle remmen los: iedereen, zowel daders als slachtoffers en de niet-Joodse inwoners van de steden, was zich ervan bewust dat het om de moord op de laatste Joden ging. In veel steden vonden er daarom ware klopjachten op Joden plaats. De meeste Joden werden en masse doodgeschoten, want de beruchte gaswagens waren kwetsbaar en werden daarom maar beperkt ingezet. Specifieke veruigingskampen zoals in Polen waren er niet, maar wel oortien die er akelig veel op leken: in de buurt van Minsk lag het kamp Maly Trostinec, waar men moordde met behulp van gaswagens. De Joden uit Brest-Litovsk werden met de trein naar Ironnaya Gora gebracht, een centrale executieplaats.

De Joodse gemeenten in Volhynië, in het westen van Oekraïne, bevonden zich helemaal in een uitzichtloze positie: hier was namelijk ook de meerderheid van de niet-Joodse bevolking uitgesproken antisemitisch. Het verzet werd hier gedomineerd door nationalistische groeperingen die volstrekt geen sympathie hadden voor het lot van de Joodse minderheid. Alleen meer naar het noorden en het oosten hadden de Joden de mogelijkheid om op Russische partizanen te stuiten, waar ze zich bij konden aansluiten.

SS, politie en Wehrmacht voerden vanaf de zomer van 1942, een felle strijd tegen de partizanen. Steeds vaker richtten ze zich hierbij tegen burgers, die in de buurt woonden van gebieden waar regelmatig Russische verzetsstrijders opdoken. Tijdens groots opgezette acties, waarbij duizenden Duitse soldaten werden ingezet, werden soms de inwoners van hele dorpen op gruwelijke wijze uitgemoord, vaak werden de mensen in hun eigen huizen verbrand. Op deze manier kwamen vele honderdduizenden niet-Joodse burgers om, met name in Wit-Rusland en Rusland. De bezettingsmacht maakte gebruik van de strijd tegen de partizanen om tegelijk de getto's in de getroffen steden uit te roeien.

Van de tegen de partizanen gerichte actie Sumpfiebe (moeraskoorts) in september 1942 waren van de 10.000 slachtoffers maar liefst 8.000 Joods. De autoriteiten deden het weliswaar voorkomen alsof de Joodse minderheid medeverantwoordelijk was voor de activiteiten van de partizanen, maar in werkelijkheid was de situatie precies omgekeerd. Als gevolg van de gettoruiming van de zomer en herfst van 1942 probeerde: veel Joden zich bij de partizanen aan te sluiten of vormden ze verzetsgroepen. Op de opvattingen van de autoriteiten had dit echter geen enkele invloed. De verdraaiing van informatie is duidelijk af te lezen aan een rapport dat Himmler uitbracht aan: Hitler over de strijd tegen de bendes in het oosten. In dit rap-

port meldt de leider van de SS aan de Führer dat hij tussen augustus en november 1942 363.000 mensen heeft laten vermoorden, waarvan 95 procent Joden. In het rapport staat echter niet vermeld dat de meerderheid van de slachtoffers in 1942 helemaal niet omkwam bij de strijd tegen de partizanen, maar werden vermoord.

In Oekraïne, Oost-Galicië uitgezonderd, woonden vanaf begin 1943 nauwelijks nog Joden, alleen enkele onmisbare vallieden die hun dagen sleten in werkkampen of minigetto's.

Verder dulde de bezetter in een paar getto's in de Baltische staten en in Minsk nog de aanwezigheid van Joodse arbeiders en hun gezinnen. Maar ook hun leven was niet zeker. Op 21 juni 1943 beval Himmler de moord op een groot aantal van de overgebleven Joden in het Reichscommissariaat Ostland.

In Riga en Kowno moesten concentratiekampen worden aangelegd en de overige onmisbare arbeidskrachten moesten naar het uiterste noorden worden gedeporteerd, naar kampen in Estland, waar ze ingezet werden bij de bouw van olietankers. In september 1943 werden duizenden Joden uit Lida, Minsk en Wilna naar het vernietigingskamp Sobibor gebracht.

Dit was het enige directe transport vanuit het Rijkscommissariaat naar een vernietigingskamp. In de herfst van 1943 was het Rode Leger aan haar onstuitbare opmars naar het westen begonnen, waardoor het lot van de laatste Joodse dwangarbeiders in het oosten werd bedreigd.

8.

Het Duitse Rijk en het Protectoraat

Vanuit de optiek van de nazi-leiding namen de Joden in het Duitse Rijk een bijzondere positie in. Enerzijds werden ze als gevaarlijk beschouwd omdat ze volgens de nazi's een directe bedreiging vormden voor het Duitse volk, waardoor ze al vanaf 1933 voortdurend werden onderdrukt, maar anderzijds waren de machthebbers in Berlijn toch bang voor de publieke opinie van het niet-Joodse deel van de bevolking, al was dat niet helemaal terecht. Weliswaar werd er hier en daar op kleine schaal enige vorm van solidariteit getoond, maar over het algemeen hoefden de nazi's niet bang te zijn voor protesten van de Duitse bevolking.

Een vergelijkbare reactie, of gebrek daaraan, volgde ook op de eerste grote moordactie van het regime, het zogenaamde euthanasieproject. De moord op psychiatrische patiënten, ongeneselijk zieken en anderen vond vanaf het begin van de zomer van 1940 plaats. Tot de eerste slachtoffers behoorden Joodse patiënten, die vrijwel allemaal vermoord werden in Brandenburg-Havel. Hoewel dit beschouwd kan worden als de eerste massamoord op Duitse Joden, was de voornaamste beweegreden achter deze actie echter de wens om lebensunwerte Lebens (onwaardige levens) te beëindigen, zoals de nazi's gehandicapten en on- geneselijk zieken omschreven.

Hoewel de nationaal-socialistische top er tot aan 1939. naar had gestreefd om de Joden tot vertrek te dwingen en zo het land te zuiveren, veranderde dit beleid onder invloed van de oorlog. Vanaf dat moment werden de pas veroverde gebieden als een geschikte bestemming voor de Joden beschouwd. In veel regio's deden de gauleiter hun uiterste best om de Joden zo snel mogelijk weg te krijgen en eind 1939 vertrokken de eerste transporten naar de streek rond Nisko in Polen. Vanuit de Saar-Palts werden eind oktober 1940 Joden naar Zuid-Frankrijk vervoerd en in Wenen regelde gauleiter Schirach in 1941 de deportatie van de Joods inwoners naar de omgeving van Lublin. In alle gevallen leefden de mensen onder uiterst belabberde omstandigheden.

Hitlers beslissing van 16-17 september 1941 om Duitsland uiteindelijk volledig van Joden te zuiveren, betekende het begin van een systematisch deportatieprogramma. Nadat een hervatting van de deportaties naar het Generalgouvernement was mislukt, reden de treinen uit Duitsland, Luxemburg, Wenen en Praag naar Łódź, met aan boord ruim 19.000 Joden, die zich bij lokale Joden in het toch al krappe getto moesten voegen. Vanaf januari 1942 werden de inwoners van het getto van Łódź naar het vernietigingskamp in Chelmno gebracht, maar tot aan mei van dat jaar waren daar geen Joden uit het Duitse Rijk bij.

De Duitse Joden die naar de pas veroverde gebieden in het oosten werden getransporteerd, verging het heel wat slechter. 5.000 mensen uit Berlijn, München, Frankfurt, Wenen en Breslau (Wrocław) kwamen tussen 25 en 29 november 1941 aan in Kowno in Litouwen, waar ze direct na aankomst door Einsatzkommando 3 van de Sicherheitspolizei werden doodgeschoten. Dit mag beschouwd worden als het begin van de uitroeiing van de Duitse en Oostenrijkse Joden, al is het niet helemaal duidelijk of de nazi-top dit ook werkelijk zo bedoeld had.

Toen enkele dagen later, op 30 november 1941, 1035 Joden uit Berlijn naar de Letse hoofdstad Riga werden vervoerd, belde het hoofd van de SS, Himmler, met zijn ondergeschikte Heydrich met de opdracht het transport Joden uit Berlijn niet te liquideren. Maar het was al te laat. De hogere SS- en politiechef Jeckeln, die op die dag ook een massamoord voorbereidde op de Joden van Riga had 's ochtends de Joden uit Duitsland al meteen laten vermoorden. Jeckeln kreeg een fikse schrobbering van zijn meerdere Himmler omdat hij diens 'richtlijnen' had genegeerd. Kennelijk wilde

men in Berlijn liever nog even wachten voordat de Duitse en Oostenrijkse Joden in het oosten massaal werden gedood. Bij de volgende grote deportatie, ditmaal naar Lublin, konden de Joden uit het Duitse Rijk hun intrek nemen in de woningen van de autochtone Joden, die kort daarvoor waren vermoord en er ging enige tijd voorbij voordat deze Joden naar

Belzec en Sobibor werden gestuurd.

Dit alles wijst erop dat de nazi-top koste wat kost wilde vermijden dat informatie over de massamoorden op Duitse Joden zou uitlekken en in Duitsland voor onrust zou zorgen. De gedeporteerden mochten vanuit Łódź en Lublin nog wel brieven naar huis sturen en inderdaad deden er enkele weken later geruchten de ronde in Berlijn over slachtingen in Kowno.

In het voorjaar van 1942, terwijl de transporten voortduurden, liet men deze voorzichtigheid gaandeweg varen. De politie had in februari opnieuw Duitse Joden in Riga doodgeschoten en vanaf mei begonnen de grote uitroeiingacties, in Chelmno en met name in Minsk. In de hoofdstad van Wit-Rusland werden vooral de Joden uit Oostenrijk, die hierheen waren getransporteerd, het slachtoffer. Het eerste transport dat rechtstreeks van- uit het Duitse Rijk naar een vernietigingskamp ging, reed in juni 1942, vanuit Wenen naar Sobibor.

Uit angst voor de publieke opinie in Duitsland en het buitenland werd voor bepaalde groepen Duitse Joden een voorbeeldkamp opgezet, het getto van Theresienstadt. In een oude; vesting in West-Bohemen, die vanaf oktober 1941 als kamp was ingericht, werden Joodse gepensioneerden, prominenten en 'bevoorrechte Joden' (bijvoorbeeld Joden die in de Eerste Wereldoorlog onderscheiden waren) geïnterneerd. Voor hun verblijf moesten ze echter wel betalen en zogenaamde koopovereenkomsten (Heimeinkaufsverträge) tekenen. Tegelijkertijd was, de vesting een doorgangskamp voor Joden uit Bohemen zelf. Zij waren eind november 1941 de eerste inwoners en vormden ook daarna de meerderheid.

Na de komst van tienduizenden Joden uit Duitsland en Oostenrijk in de zomer van 1942 woonden er in Theresienstadt in september korte tijd 53.000 mensen op een klein oppervlak. In 1943-1944 kwamen daar nog Joden uit Denemarken en Nederland bij.

Theresienstadt was een grote leugen. Officieel heerste er zelfbestuur onder leiding van rabbijn Leo Baeck, maar in feite had de SS de touwtjes volledig in handen. Voor de buitenwereld werd een geflatteerd beeld geschetst in een propagandafilm.

Maar ook tegenover de delegatie van het Rode Kruis die in juli 1944 het kamp bezocht werd de situatie rooskleuriger voorgesteld. In werkelijkheid was het leven er afgrijselijk. Van de 140.000 Joden die hier naartoe werden gedeporteerd, stierven er 13.000. Theresienstadt was voornamelijk een doorgangskamp. Al in januari 1942 verliet een eerste transport de vesting in de richting van Riga. De einddoelen van deze transporten waren hetzelfde als van de andere transporten vanuit Duitsland, alleen via een tussenstation.

In totaal werden 88.000 mensen verder gedeporteerd en van hen overleefde slechts een enkeling de oorlog.. Tot de laatste ongelukkige slachtoffers die in november 1944 een jammerlijke dood stierven in de gaskamers van Auschwitz, behoorden ook Joden uit Theresienstadt.

Het eerste grote transport dat direct vanuit Duitsland naar Auschwitz ging, reed op 9 december 1942. Dit concentratiekamp werd nu de eindbestemming van de meeste transporten vanuit Duitsland, temeer daar in Oostenrijk nog nauwelijks Joden in leven waren., Op 27 februari 1943 werden dwangarbeiders uit de wapenindustrie op

transport gesteld, wat voor veel opwinding zorgde. In Berlijn werden hierbij namelijk ook de Joodse partners uit gemengde huwelijken gevangen genomen, wat leidde tot Protestacties door de echtgenotes van deze mannen bij het hoofdkwartier van de Gestapo in de Rosenstrasse. Het is onduidelijk of deze Joden 'per ongeluk' gearresteerd waren en of het de bedoeling was ze te deporteren. In elk geval kwamen deze gevangenen weer vrij.

Vrijwel meteen daarna liet Himmler ook het merendeel van de Sinti en Roma uit Duitsland naar Auschwitz deporteren, waar ze in een apart subkamp hetzelfde lot tegemoet gingen als de joden. Toen op 19 juni 1943 de laatste medewerkers van de Joodse gemeente in Berlijn naar Theresienstadt waren vertrokken, verklaarde Goebbels dat de hoofdstad eindelijk Jüdenrein (vrij van Joden) was. Officieel woonden er in september 1944 nog ruim 14.000 Joden in Duitsland en ongeveer 6.000 in Oostenrijk. Dit waren vrijwel allemaal partners uit gemengde huwelijken. Duizenden anderen waren ondergedoken.

Pas in de laatste maanden van de oorlog begon de Gestapo ook met de deportatie van Joden uit gemengde huwelijken en halfbloeden. Zij kwamen in Theresienstadt of in interneringskampen terecht. Van de 500.000 Duitse Joden (cijfers uit 1933) en de 206.000 Oostenrijkse Joden (cijfer uit 1938) werden er in totaal 230.000 het slachtoffer van de volkenmoord. Alleen de Duitse Joden hadden tot aan het eind van de oorlog twaalf jaar ononderbroken vervolgingen moeten doorstaan. Veel van hen waren in de beginjaren geëmigreerd en hadden daarmee hun leven gered. Voor veel leden van de oudere generatie was emigreren geen optie. Zij stierven massaal in de vernietigingskampen in het oosten.

9. Vernietiging in Europa, 1942-1944

De Oost-Europese Joden betaalden veruit de hoogste prijs, maar de vervolgingen spreidden zich na 1940-1941 uit over vrijwel heel Europa, over alle door Duitsland bezette landen en de Bondgenoten van Duitsland.

Slowakije was een soort marionettenstaat, dat in maart 1939 door Hitler was uitgeroepen nadat de rest van het grondgebied van Hongarije was toegekend. Het autoritaire, uiterst katholieke regime van de priester Josef Tiso was er al vanaf het begin op uit geweest om de Joodse minderheid het leven zuur te maken. Direct nadat in 1938 de 'autonome' republiek Slowakije was ontstaan, gaven de autoriteiten bevel tot deportatie van 7500 Joden die afkomstig waren uit delen van Slowakije die aan Hongarije moesten worden afgestaan. Door diplomatieke druk van buitenaf moest het bevel weer ongedaan worden gemaakt, maar het toont wel aan dat Tiso en zijn mannen al heel snel deportatieplannen klaar hadden.

de vervolging van de Slowaakse Joden ging desondanks onverminderd voort, met onteigeningen, honderden anti-Joodse maatregelen en werkkampen voor Joodse mannen. De Slowaakse regering was ook een van de eerste die zich meldde toen duidelijk werd dat Duitsland op zoek was naar een Endlösung der Judenfrage. Al in mei 1941 deden ze de eerste voorstellen en vanaf oktober van dat jaar werden onderhandelingen gevoerd met Duitse instanties over de deportatie van Joden naar Polen.

De Slowaakse regering was bereid de kosten te betalen. De deportaties kwamen pas in maart 1942 op gang en ongeveer 58.000 mensen belandden in de streek rond Lublin. Een aantal Slowaakse Joden kwam in Auschwitz of Majdanek terecht, waar ze aanvankelijk weliswaar niet meteen werden vergast, maar uiteindelijk toch stierven door de slechte voorzieningen. Voor Eichmann en zijn rechterhand in Slowakije, Wisliceny, was dit het eerste grote transport naar de vernietigingskampen.

Het is niet helemaal duidelijk wanneer het regime van Tiso in de gaten kreeg dat het zijn onderdanen de dood in stuurde. In ieder geval klonken er steeds meer proteststemmen vanuit de bevolking en van de kant van de katholieke kerk. Pas op 20 oktober 1942, toen bleek dat steeds meer Joden aan de deportaties probeerden te ontkomen, werden de transporten naar Auschwitz stopgezet. Hiermee kwam dan wel geen einde aan de vervolgingen, maar in ieder geval wel aan de massamoord op de Slowaakse Joden.

Na de Slowaakse opstand van augustus 1944 werd het land bezet door de Wehrmacht en opende de spontaan opgerichte Einsatzgruppe H de jacht op de Joden die tot dan toe bescherming hadden genoten. Tot aan maart 1945 werden mee dan 12.000 mensen gedeporteerd, de meeste naar Auschwitz, anderen naar Sachsenhausen en Theresienstadt.

De deportaties van de Joden uit Slowakije was een soort test case voor Eichmann en zijn medewerkers, die voor de Joden uit West-Europa vervolgens een doortimmerd deportatieprogramma opstelden. De situatie van de Joden in West-Europa was tot begin 1942 iets gunstiger dan voor de Joden in Oost-Europa. Maar ook in Parijs bijvoorbeeld maakten de Duitsers plannen om de Franse Joden naar het oosten te deporteren, hoewel men hier afwist van de massamoord in het oosten. De eerste slachtoffers van deze plannen waren 1.000 Joden die men in het kamp bij

Compiègne als gijzelaars had vastgehouden en die op 27 maart 1942 naar Auschwitz werden gedeporteerd. Nadat Heydrich begin mei hoogstpersoonlijk naar Parijs was gekomen om de autoriteiten in detail voor te lichten over de moordplannen, begon men aan de voorbereidingen voor een groots deportatie- programma in West-Europa. Hiertoe behoorde onder meer de invoering van de verplichte gele ster in 1942.

Aanvankelijk werden de Joden uit de Franse provinciesteden gearresteerd en op 16 en 17 juli volgde een grote razzia door de Franse politie in Parijs. Bijna 13.000 Joden zonder Frans paspoort werden gevangen gezet in een wielerbaan, het Vélodrome d'Hivers. Tegelijkertijd reden ook de eerste transporten vanaf het kamp Drancy bij Parijs naar Auschwitz. De meeste gedeporteerden werden direct na aankomst vergast. Kort daarna, vanaf 17 augustus, was het de beurt aan de Joden uit de interneringskampen in de onbezette delen van Frankrijk. Pierre Laval, de vice-president van Vichy, had geweigerd om Franse staatsburgers uit te leveren, maar Joden met een buitenlands paspoort en hun kinderen die in Frankrijk waren geboren en dus wel Frans staatsburger waren, stuurde hij zonder aarzelen de dood in. De kinderen werden vaak van hun ouders, die eerst op transport gingen, gescheiden en in meerdere afzonderlijke transporten naar de vernietigingskampen gestuurd.

In november 1942 veranderde de situatie. Na de geallieerde landingen in Noord-Afrika, bezette de Wehrmacht het onbezette deel van Frankrijk, op de voet gevolgd door de mannen van Eichmann. Omdat een deel van Zuid-Frankrijk werd ingenomen door Italiaanse troepen, konden veel Joden naar Nice en omgeving vluchten, waar ze tot aan de val van Mussolini in september 1943 relatief veilig waren. Vanaf juli 1943 reden er weer regelmatig transporttreinen vanuit Frankrijk naar Auschwitz, niet aan boord in totaal 20.000 Joden. In het algemeen kan worden gesteld dat de aanwezigheid van Italiaanse autoriteiten, Vichy-Frankrijk en andere Franse instanties het grootse deportatie-programma flink doorkruist hebben. Ondanks het akelig hoge aantal van 75.000 gedeporteerden, waarvan er 3000 overleefden, en de vele duizenden slachtoffers van represaillemaatregelen, konden de meeste Joden in Frankrijk het vege lijf redden.

Ook in België, dat geheel was bezet, slaagde meer dan de helft van de Joodse bevolking erin de bezettingsjaren te overleven. Dankzij de hulp van de niet-Joodse bevolking konden ongeveer 25.000 Joden onderduiken. De minste steun kregen, zoals overall, de buitenlandse Joden, en het waren dan ook vooral deze Joden die vanuit België naar Auschwitz werden gedeporteerd.

Vanuit Nederland vertrokken de eerste transporten op dezelfde dag als de transporten uit Frankrijk, op 16 juli 1942. Ook hier verliepen de deportaties volgens hetzelfde patroon, hoewel de Duitse bezettingsmacht in Parijs te maken had met een collaboratieregering, waarmee moest worden onderhandeld. Vanaf het voorjaar van 1943 verliepen de ontwikkelingen in de twee landen anders: in Nederland gingen de deportaties vanuit het doorgangskamp Westerbork ononderbroken verder, niet alleen naar Auschwitz, maar ook naar Sobibor, terwijl in Frankrijk het vernietigingsprogramma vastliep.

Tot op de dag van vandaag blijft het een heikele vraag waarom in Nederland, met 100.000 Joodse slachtoffers, zoveel meer mensen ten prooi vielen aan de vervolgingen dan in Frankrijk en België. Als redenen worden wel de structuur van de bezettingsmacht genoemd, het feit dat de Duitsers in Nederland meer medewerking kregen, de houding van de niet-Joodse bevolking en het gedrag van de Joodse gemeenten. Het

lijkt er echter sterk op dat het Duitse beleid van doorslaggevend belang was. Vanuit Nederland werden ook in het voorjaar van 1943 nog met veel geweld mensen op transport gestuurd, terwijl in Frankrijk de onderhandelingen tussen de Duitsers en de Fransen oneindig leken door te gaan, waardoor de meeste Joden zich in veiligheid konden brengen.

Een jaar na West-Europa kwam ook Zuidoost-Europa in de greep van Hitlers heerschappij. Joegoslavië viel tijdens de oorlog uiteen in talloze autonome staatjes en bezette gebieden. Zoals al eerder genoemd, begon in september 1941 al de massamoord op de Joden van Servië, onder het toezicht van het militaire bestuur. Nadat de meeste Joodse mannen waren vermoord, zogenaamd als represaille, werden vanaf december vrouwen, kinderen en ouderen in het kamp Semlin bij Belgrado opgesloten. Hier zette de Gestapo van maart tot mei 1942 een zogenaamde gaswagen in, waarin ruim 6000 weerloze mensen een afgrijselijke dood stierven. Na afloop rapporteerde men dat Servië het enige land was waarin het Joodse en het zigeunervraagstuk bevredigend waren opgelost.

De van Duitsland afhankelijke Ustashe regering in Kroatië kon aanvankelijk haar anti-Joodse politiek zonder Duitse inmenging ten uitvoer brengen. Het terreurbewind van de Ustashe, onder leiding van Ante Pavelic, richtte zich vooral tegen de in liet land aanwezige Serviërs en pas in tweede instantie tegen de Joden en zigeuners. In de zomer van 1941, dus enkele maanden na de oprichting van de 'onafhankelijke staat Kroatië', slachtte de Ustashe duizenden Serviërs af, met name orthodoxe priesters. Enkele dagen na de staatsgreep van april 1941 werden ook rassenwetten ingevoerd, kort daarop gevolgd door een wet waarin Joden verplicht werden een herkenningsteken te dragen. De door de Ustashe beheerste regionale autoriteiten kwamen niet bedenkelijke initiatieven voor de vervolging van al deze minderheden.

In Kroatië interneerden de Ustashe vanaf augustus 1941 duizenden Joden in het kamp Jasenovac, de plek waar verder vooral Serviërs en zigeuners de dood vonden. In bijna alle kampeu gingen de Ustashe onvoorstelbaar wreed te werk en slachteu ze hun slachtoffers hardhandig af. Het aantal doden is tot op de dag van vandaag omstreden, omdat zowel Serviërs als Kroaten de getallen voor propagandadoeleinden misbruiken. Op sterk aandringen van het Duitse gezantschap in Zagreb voerde de Kroatische regering ook transporten uit naar Auschwitz. Zo werden er in augustus 1942 55.000 Joden uit interneringskampen gedeporteerd. Na lange tijd stil te hebben gelegen, werden na lange onderhandelingen in mei 1943 de deportaties naar Auschwitz weer hervat. De meeste tegenstand tegen het uitroeiingsbeleid van de Ustashe kwam van de kant van de Italiaanse bezettingstroepen, die aanspraak maakten op Dalmatië en Zuid-Kroatië. Door ze op het eiland Rab te interneren, behoedden de Italianen duizenden Joden voor de dood.

De 280 Joden van Albanië werden pas in maart 1944, lang na de val van Mussolini, gevangen genomen en gedeporteerd. Zij kwamen vrijwel allemaal om in Bergen-Belsen.

Net als Joegoslavië viel ook Griekenland uiteen in verschillende bezettingszones, onder Duits, Italiaans en Bulgaars bestuur. En net als in het buurland hing het lot van de Joden af van de bezettende macht. In het door de Italianen bezette deel, liet grootse deel van West-Griekenland, boden de autoriteiten tot aan september 1943 de Joden opmerkelijk veel bescherming, in de Bulgaarse en Duitse zones ontbrak deze. Dit was

vooraf goed te merken in de grote en traditierijke Joodse gemeenschap van Thessalië. Hier woonden vooral Sefardische Joden, de nakomelingen van de Joden die aan het eind van de 15e eeuw uit Spanje waren verdreven. Onder het Duitse militaire bestuur werden de Joodse gemeenten van Thessalië en Egina geconfronteerd, net als de andere Joden in Europa, met onteigeningen;' en vermindering van burgerrechten. De deportaties naam, Auschwitz begonnen hier echter relatief laat, op 15 maart 1943. Verschillende getto's van Thessalië vormden een soort doorgangskamp. In oktober 1943 viel voor de West-Griekse Joden de bescherming door de Italianen weg en in maart 1944 werden hiervandaan duizenden mensen naar Auschwitz gestuurd.

De felheid waarmee de bezettingsmacht ernaar streefde om ook de Griekse Joden te vermoorden, blijkt wel uit het feit dat kosten noch moeite werden gespaard. Zelfs in juni en juli 1944, toen Duitsland alle beschikbare manschappen en materieel naar Frankrijk en het oostfront stuurde, was het militaire bestuur druk met de deportatie van de Joden van de eilanden Korfoe en Rhodos. Een van de gebruikte schepen zonk en alle Joodse opvarenden verdronken, de andere schepen kwamen 'veilig' aan land, waar de treinen naar de vernietigingskampen stonden te wachten. De vurige ambitie van de bezettingsmacht om de Joden te deporteren en de bereidheid tot collaboratie van de Bulgaren zorgden ervoor dat 54.000 Griekse Joden omkwamen. De Joodse gemeenschap van Thessalië verloor 96 procent van haar populatie.

Bulgarije stond er na de oorlog vooral om bekend dat het de Joodse inwoners tegen de nazi's had beschermd. Dat is echter niet helemaal waar. Dat de Joden in Bulgarije niet gedeporteerd werden, lag niet zozeer aan de nobele inborst van de Bulgaarse regering, maar meer aan haar voornemen om ondanks druk van Duitsland, diplomatiek neutraal te blijven. Op aandringen van Duitsland voerde de regering na lang aarzelen enkele rassenwetten in, gevolgd door een werkplicht voor Joodse mannen. In juli 1942 gaf de regering toestemming om de Bulgaarse Joden te deporteren en dus te vermoorden, maar verder gingen de maatregelen niet.

Net als in Roemenië gold deze bescherming voor de Joden niet in de door Bulgarije bezette gebieden. In het Joegoslavische Macedonië en in het Griekse Thracië. De deportatie van deze balen werd geregeld met Eichmanns vertegenwoordiger, zonder er verder veel woorden aan vuil te maken.

11.343 Joden uit Macedonië en Thracië werden door de Bulgaarse politie opgepakt en in maart en april 1943 op treinen en schepen richting Wenen gezet. Hier moesten ze zich overgeven aan de Duitsers, waarna ze naar het vernietigingskamp Treblinka werden gestuurd. Hiermee waren de uitvoerders van de Endlösung tevreden. Ze drongen bij de Bulgaren nog wel aan op meer deportaties, maar gelet op de situatie waarin Duitsland zich op dat moment in de oorlog bevond, was dit niet haalbaar.

De Roemeense regering heeft na de Duitse regering de grootste massamoorden op Joden op haar geweten. Van juni 194 tot aan maart 1942 vonden in Roemenië vrijwel onophoudelijk en op grote schaal massamoorden plaats. Vrijwel al deze slachtingen vonden plaats op de Joden in de geannexeerde en bezette gebieden. Overigens had Roemenië zelf ook een groot territorium, Transsylvanië, aan Hongarije moeten afstaan en de daar wonende Joden vielen pas in maart 1944 in de greep van Eichmann.

Tegen de Joden in het oorspronkelijke grensgebied van Roemenië gingen de maatregelen niet zo ver dat het tot slachtingen kwam, afgezien van de afschuwelijke pogroms in Belgrado en met name in Jassy. Het Roemeense staatshoofd Antonescu en de afgevaardigden van Eichmann bereidden ook hier deportaties voor. In augustus en september 1942 leek men op het punt te staan de knoop door te hakken. 250.000

Joden zouden vanuit Roemenië naar Lublin worden gedeporteerd en de 'arbeidsongeschikten' zouden op transport gaan naar Belzec. Maar begin oktober 1942 legde Antonescu de voorbereidingen stil. Nog voor de Duitse nederlaag bij Stalingrad een feit was, keerde hij zich langzaam maar zeker van Duitsland af. Ook dit had meer te maken met tactiek dan met humanitaire overwegingen. Hitler was de Roemeense belangen te weinig tegemoet gekomen, teveel Roemeense soldaten waren — omdat ze onvoldoende waren bewapend — omgekomen aan het Russische front. Voor de Joden in Roemenië en hun lotgenoten in Transdnestri betekende deze beslissing niet het einde van de vervolgingen, hoefden ze nu niet langer massa-executies te vrezen. Alleen tijdens de terugtocht van het Roemeense leger, in maart 1944 vonden er nog enkele excessen plaats. In de tijd dat het goed ging met Hitler-Duitsland, hadden Antonescu en zijn beulen hun rabiante antisemitisme kunnen botvieren, maar daarna bleken ze in staat om er ook een einde aan te maken.

Wanneer we naar het noorden kijken, in het door Duitsland grotendeels bezette Scandinavië, dan ziet het er voor de Joden minder somber uit. In Denemarken ging de Duitse bezettingsmacht naar verhouding voorzichtig te werk bij haar pogingen om het Joodse vraagstuk op te lossen. De democratisch gekozen Deense regering bleef ondanks de bezetting gewoon aan en verhinderde, dat 'Joodse wetten' werden ingevoerd. Zij kregen deze speelruimte omdat de Duitsers in Denemarken op relatief weinig verzet waren gestuit en de regering als beloning met rust lieten. Pas in het voorjaar van 1943 veranderde de situatie en eind augustus escaleerden de spanningen tussen Duitsland en Denemarken. Voor de bezettingsmacht was de tijd rijp om de Deense Joden te deporteren. De informatie over de op handen zijnde deportaties lekte echter uit en binnen een periode van drie weken evacueerden Deense vissers, geholpen door allen instanties en vrijwilligers, 7.200 Joden in het geheim naar Zweden. Ongeveer 500 Joden slaagden er niet in te ontsnappen. Zij kwamen in Theresienstadt terecht, waar ze vrijwel allemaal de oorlog overleefden.

De kleine Joodse minderheid in Noorwegen kon zich niet helemaal aan het vernietigingsprogramma onttrekken. Weliswaar wisten de meeste Joden naar Zweden te ontkomen, maar 209 mensen werden op 25 oktober per schip vanuit Oslo naar Stettin vervoerd en vandaar naar Auschwitz. In totaal deelden 759 Joden uit Noorwegen dit lot en slechts 25 van hen overleefden de oorlog.

Alleen de Finnen, die met Duitsland collaboreerden, weigerden hun Joodse burgers uit te leveren. Achteraf gezien lijkt het misschien wonderlijk dat zich onder de Finse soldaten die in het hoge noorden tegen het Rode Leger vochten, ook enkele Joden bevonden.

De Joden van een andere bondgenoten van Duitsland, Italië, vielen pas relatief laat in Duitse handen. In de kern was het Italiaanse fascisme eveneens racistisch, maar het werd niet gekenmerkt door het felle antisemitisme van het Duitse nationaal-socialisme. Toch voerde Mussolini, onder druk van zijn Duitse bondgenoot, in 1938 anti-Joodse maatregelen in. In de jaren daarna merkten de Italiaanse Joden in verhouding weinig van de vervolgingen, vooral in vergelijking met de situatie van de Joden in de andere landen die met Duitsland samenwerkten. Dit veranderde echter na de val van Mussolini en de Duitse invallen hierop volgde in september 1943. Meer dan 9.000 Italiaanse Joden werden tussen oktober 1943 en december 1944 op transport gezet, vrijwel allemaal naar Auschwitz.

In de regio rond Triëst hielden leden van Operatie Reinhard huis, die in september 1943 van Polen naar Italië waren overgeplaatst. Via het politiekamp San Sabba

werden de Joden uit deze streek naar Auschwitz gedeporteerd. Vanaf 1944 tot aan het einde van de oorlog werden daarnaast ook veel Italiaanse Joden, en talloze andere vervolgd, in gaswagens vermoord. Terwijl Rome al in juni 1944 door de geallieerden was bevrijd, moesten de Joden in Noord-Italië nog tot mei 1945 wachten op de bevrijding en tot aan 26 april 1945 werden hier Joden vermoord.

Uit dit overzicht van de holocaust in de Europese landen blijkt dat de situatie in de verschillende landen heel anders was. Over het algemeen ging de Duitse regering voorzichtig te werk bij haar bondgenoten, maar ook bij enkele bezette landen. Ondanks het feit dat het antisemitisme begin jaren '40 in heel Europa algemeen verspreid was, reageerden de regeringen en autoriteiten overal verschillend. De meeste medewerking kregen de Duitsers in Slowakije en Kroatië, twee staten die door de Duitsers waren gecreëerd en die bereid waren hun Joodse staatsburgers uit te leveren. De Roemeense regering ging nog gewelddadiger te werk. Zij organiseerde uit zichzelf de moord op ongeveer 350.000 Joden. Vrijwel overal was het van doorslaggevend belang of de vervolgingen zich tegen landgenoten of tegen 'vreemden' richtten. Joden in de geannexeerde gebieden konden niet op bescherming rekenen, zoals uit de situatie in Roemenië, Hongarije en Bulgarije blijkt.

Maar ook in eigen land waren de Joden uit Oost-Europa niet veilig, net z41 min als andere immigranten. Joods én buitenlander zijn beter; kende in die tijd een dubbel doodvonnis. Door druk van buiten af veranderde echter het beleid van veel landen nog tijdens de bezetting. Eerst in Slowakije, vervolgens in Roemenië en te . slotte ook in Hongarije. Alleen de meerderheid van de Italianen en de Denen verzetten zich consequent tegen de massamoord Hier kwamen de Joden, die aanvankelijk nog bescherming genoten, pas in gevaar nadat hun land door de Duitsers was bezet.

10.

Hongarije - een geval apart

1 maart 1944 voelden de Hongaarse Joden zich redelijk veilig voor het Duitse gevaar. Ook zij hadden al eerder met vervolgingen te maken gehad, maar die waren slechts indirect het gevolg van Duitse inmenging. Al in 1937 had de Hongaarse regering onder druk van het groeiende rechts-extremisme een eerste anti-Joodse wet afgekondigd, in 1938 gevolgd door een tweede. Het doel van deze wetten was het weren van Joden uit bepaalde beroepsgroepen. Omdat Hongarije economisch en politiek gezien steeds afhankelijker werd van Duitsland, scherpte het kind in 1941 de maatregelen in het kader van de Jodenvervolging aan.

Een derde wet, vergelijkbaar met de Duitse Neurenberger wetten, was nog maar het begin. Vanaf dat moment moesten Joodse mannen voortaan dwangarbeid verrichten. In zogenaamde werkcommando's werden ze gedwongen hand- en spandiensten te verrichten voor de Hongaarse troepen, die vanaf 1941 ook in Oekraïne vochten. Enkele van deze werkcommando's kwamen zelfs met Hongaarse legereenheden vast te zitten tijdens de omsingeling van Stalingrad. De meeste mannen, ongeveer 40.000 in totaal, kwamen om of werden door de Duitse politie vermoord.

Hiermee kwam echter geen einde aan het Hongaarse aandeel in de Endlösung. De Hongaarse regering greep de veldtocht in het oosten aan om de buitenlandse Joden die vanuit Duitsland, Oostenrijk of Polen gevlucht waren, te verjagen uit het annexeerde gebied in Karpato-Oekraïne (Roethenië). Men verdreef de vluchtelingen naar Oost-Galicië of naar andere delen van Oekraïne, waar ze, als ongewenste vreemdelingen, de eerste slachtoffers van de Duitse politie waren. Tijdens de grootste slachting uit deze periode, die eind augustus 1941 in Kamenets-Podolsk plaatsvond, verloren vooral vluchtelingen uit Karpato-Oekraïne het leven.

In Bácska, een deel van Joegoslavië dat in april 1941 door Hongarije was geannexeerd, richtten Hongaarse troepen in januari 1942 een bloedbad aan onder de Joden van Novi Sad. Dit bloedbad kreeg in Hongarije een gerechtelijk vervolg waarbij de verantwoordelijken werden veroordeeld.

Ondanks de deportatieplannen van de Hongaarse regering waren in 1942 de Joden in dit land relatief veilig. Na de Duitse nederlaag bij Stalingrad reageerde de Hongaarse leider Horthy afwijzend op de eisen van Hitler om alle Hongaarse Joden uit te leveren. Pas vanaf maart 1944 kwam het leven van de Hongaarse Joden in gevaar, toen de Wehrmacht zonder noemenswaardige tegenstand het land binnenmarcheerde. 'Plaatsvervangend' leider Horthy mocht weliswaar zijn positie behouden, maar he beleid werd vanaf dat moment in grote lijnen bepaald door de Duitsers. Eichmann reisde met zijn afdeling naar Boedapest om de Endlösung in Hongarije te organiseren. Hij deelde het land op in zes verschillende zones. Net als overal elders waren de eerste slachtoffers de Joden die als 'buitenlanders' werden beschouwd in de door Hongarije geannexeerde gebieden in Zuid-Slowakije, Transsylvanië en in Karpato-Oekraïne. De Hongaarse autoriteiten dreven de Joden samen in ruim vijftig steden.

In Karpato-Oekraïne begonnen de deportaties op 15 mei. Dit gebied was in 1939 door Hongarije geannexeerd en al in 1941 waren van hieruit Joden naar Duitsland gedeporteerd en dus de dood in gestuurd. Direct daarna volgden de Joden uit Noord-Transsylvanië, dat vroeger aan Roemenië had toebehoord. Binnen drie weken vertrokken er uit deze twee gebieden 92 goederenwagons met daarin bijna 290.000 mensen naar Auschwitz, zonder twijfel de grootste deportatie uit de geschiedenis van

de holocaust.

Hierna volgden de Joden uit de andere grensstreken van Hongarije. Pas daarna, op 6 juli 1944, gingen de deportaties uit de omgeving van Boedapest van start, te beginnen met de voorsteden. Tussen 6 en 8 juli vertrokken 437.000 Joden uit 'Groot- Hongarije' naar Auschwitz. Een groot aantal van hen stierf onderweg al in de wagons in de brandende hitte onder afgrijselijke omstandigheden. Hoewel de massamoord op de Joden nu al drie jaar aan de gang was, waren de Joodse gemeenschappen van Hongarije hier verbazingwekkend slecht van op de hoogte; en na de oorlog werden de leiders van de Hongaarse Joodse gemeenten ervan beschuldigd dat ze deze informatie doelbewust hadden achtergehouden.

Waarom gingen de nazi's op zo'n laat tijdstip in de oorlog nog over tot zo'n gigantische moorddadige operatie?

Zowel Hitler als zijn minister van buitenlandse zaken, Von Ribbentrop, hadden steeds aangedrongen op de deportatie van de Joden. Men wilde niet dat de Joden in de door Rusland bezette gebieden achterbleven. In het voorjaar van 1944 was de militaire situatie van de As-mogendheden drastisch verslechterd en het Rode leger naderde de grenzen van Hongarije. In het verwrongen wereldbeeld van Hitler vormde de omvangrijke Joodse gemeenschap in Hongarije een groot gevaar voor Duitsland. Daarnaast had Duitsland sterke behoefte aan arbeidskrachten voor de wapenindustrie.

Op 7 en 8 april besloot Hitler daarom dat ongeveer 100.000 Hongaarse Joden ingezet zouden worden om die zo dringend benodigde werkkrachten te vervangen. Al in juni 1944 kwamen bijna 15.000 Hongaarse Joden aan in het kamp Strahof bij Wenen. Dat deze mensen niet in Auschwitz terechtkwamen, was te danken aan de onderhandelingen die door een Joodse organisatie waren gevoerd met Eichmann. De meeste mensen van deze groep wisten in Oostenrijk te overleven. Hoeveel van de naar Auschwitz gedeporteerde Joden voor dwangarbeid werden geselecteerd, is niet precies vast te stellen. Bijna 28.000 Hongaarse Joden kregen in Auschwitz een registratienummer. Een veel groter aantal werd voor werk geselecteerd, maar niet geregistreerd, waarschijnlijk ging het hierbij om ongeveer 80.000 personen. In ieder geval werden de Hongaarse Joden via Auschwitz in kampen over heel Europa verspreid om dwangarbeid te verrichten. Vrouwen werden vooral tewerk gesteld in de wapenindustrie, mannen bij de aanleg van ondergrondse vliegtuigfabrieken. Hiermee brak Hitler niet het principe dat hij vanaf 1941 had gehanteerd, dat er geen buitenlandse Joden meer op Duits grondgebied mochten verblijven. Hoewel ze niet meteen vermoord werden, waren ook voor deze Joden de levensomstandigheden niet bepaald ideaal. Met name het werk in de ondergrondse fabrieken in de buitenkampen van Mauthausen eiste het leven van duizenden Hongaarse Joden.

Het plan om alle 800.000 Joden uit 'Groot-Hongarije' te deporteren mislukte. Op 7 juli 1944 verbood de Hongaarse leider Horthy alle deportaties. Weliswaar deed Eichmann daarna enkele pogingen om Joden naar Auschwitz op transport te sturen, maar hierin slaagde hij slechts in beperkte mate. Ondertussen werd zware diplomatieke druk uitgeoefend op de Hongaarse regering. De Amerikanen, de neutrale landen en het Vaticaan kwamen tussenbeide. Ook mag de invloed niet worden onderschat die de opmars van het Rode Leger en de geallieerde landingen in Normandië hadden op de Hongaarse regering. Het deportatieverbod laat zien dat de Hongaarse regering nog over voldoende invloed beschikte, hoewel dat zowel positief als negatief uitgelegd kan worden.

In de nacht van 15 op 16 oktober 1944 veranderde de politieke situatie in Hongarije

opnieuw. De fascistische Pijlkruisers zetten Horthy af en installeerden een marionettenregime onder leiding van Ferenc Szálasi. Eichmann zag zijn kans schoon om de deportaties te hervatten. Omdat het Duitse Rijk ineen dreigde te storten, werden de Joden niet meer naar Auschwitz gedeporteerd, waar het gebruik van de gaskamers inmiddels was stopgezet, maar ze moesten te voet naar Oostenrijk worden gebracht om daar, en in Zuid-Duitsland, de lege arbeidsplaatsen op te vullen.

In november 1944 begonnen de dodenmarsen richting Győr. Voortgedreven door Pijlkruisers en Hongaarse agenten kwamen 78.000 Joden uit Boedapest en de werkkampen, voor het merendeel vrouwen, aan bij de Oostenrijkse grens, waarbij de Hongaarse bewakers in wreedheid niet onderdeden voor hun Duitse collega's. In Oostenrijk, op Duits grondgebied dus, wachtten de gedeporteerde Joden niet veel beters. Ze moesten zich de scheldpartijen en het geweld van de plaatselijke bevolking laten welgevallen. Een deel van de Hongaarse Joden werd als dwangarbeider aan het werk gezet aan een verdedigingslinie in het grensgebied tussen Oostenrijk en Hongarije, de zogenaamde Südostwall.

Een ander deel werd tewerkgesteld in de Buitenkampen van het concentratiekamp Dachau. Bij de Südostwall waren massale liquidaties aan de orde van de dag. In sommige gevallen ging het om lokale NSDAP-functionarissen die, samen met andere fanatici uit de omgeving, achtergebleven groepen eigenhandig mishandelden. Op 25 maart 1945 werden bijvoorbeeld 180 Hongaarse Joden bij Rechnitz door de SS, Hitlerjugend en Volkssturm vermoord. Tot april 1945 kwamen bij dergelijke acties zo'n 14.000 Joden om.

De staatsgreep van de Pijlkruisers ging gepaard met veel geweld tegen Joden. Met name de Joodse mannen in de werkbataljons hadden zwaar te lijden, maar ook de inwoners van het getto van Boedapest werden slachtoffer van het geweld.

Op 10 december 1944 werd het hele getto hermetisch afgesloten, waardoor ongeveer 70.000 mensen gevangen zaten. Daarnaast waren er nog enkele tienduizenden Joden die van de Zweedse of Zwitserse ambassade passen hadden gekregen waardoor ze enige bescherming genoten. In het getto hielden echter tot aan de Bevrijding van Boedapest door het Rode Leger de bendes van de Pijlkruisers huis. Deze bendes vermoordden minstens 9.000 Joden. De lijken werden bijna allemaal in de Donau gegooid. Zelfs nog vlak voor de bevrijding, van 11 tot 14 januari 1945, richtten de mannen van Szalasi een bloedbad aan onder patiënten van de Joodse ziekenhuizen. Drie dagen later arriveerde het Rode Leger in Boedapest.

11.

Joden vervolgd

Wie op zoek gaat naar een verklaring voor het hoe en waarom van de moord op de Joden van Europa zal meestal eerst naar de motieven van de daders kijken, om zo meer te weten te komen over de ideologie en de politiek die erachter zat, over de besluitvorming en de daad zelf. Maar dat is natuurlijk maar één kant van de zaak. Het lot van de miljoenen mensen van Joods afkomst die te maken kregen met het nationaal-socialistisch bewind in Duitsland of van de Duitse bondgenoten, is natuurlijk ook onlosmakelijk mee verbonden. De meeste van deze mensen hebben de oorlog niet overleefd en ons beeld van de slachtoffers wordt daarom bepaald door de overlevenden, door hun getuigenissen en memoires. De meeste van deze overlevenden waren tijdens de oorlog nog jong, vaak politiek actief en afkomstig uit Centraal- of West-Europa. In Polen bijvoorbeeld, dat tot Oost-Europa behoort, heeft slechts vier tot vijf procent van de Poolse Joden, die niet was gevlucht, de oorlog overleefd. In de door de Duitsers bezette Russische gebieden ligt dat percentage nog lager.

De afkomst van de vervolgte Joden verschilde nogal. Men kan ze grofweg in twee groepen verdelen: de Joden in het westen en de Joden in het oosten, de geassimileerde Joden en de traditionele Joden. Daarnaast verschilden de omstandigheden voor de verschillende groepen gigantisch. De Joden in Berlijn hadden, gedurende een periode van tien jaar te maken met vervolgingen. De Joden van Kiev werden binnen tien dagen na de Duitse inval vermoord.

Afgezien van de gevallen waarbij de Joden vrijwel direct na de bezetting werden vermoord, was de situatie van de vervolgte Joden in heel Europa in hoge mate vergelijkbaar. Overal in Europa werden de Joden door de Duitse instanties onteigend, waarbij ze vaak ook nog van hun overgebleven bezittingen werden beroofd door hun eigen landgenoten. De eerste stap in dit proces van beroving was vaak dat het gezinshoofd werd ontslagen, waardoor men het hoofdinkomen kwijtraakte. Het verarmingsproces dat hiervan het gevolg was, verliep in elk milieu anders. In Duitsland en Oostenrijk ging dit heel geleidelijk en versnelde pas na 1938, in West-Europa duurde het na 1940 enkele jaren en in Polen verliep dit proces heel snel. De Joden in de Russische gebieden hadden over het algemeen nauwelijks bezittingen en konden dus nauwelijks verder verarmen.

De berovingen waren slechts het zichtbare deel van de sociale uitsluiting. Voor de meeste Joden was de maatschappelijke isolatie, die vaak onzichtbaar bleef, veel erger. Het begon ermee dat Joden niet langer lid mochten zijn van verenigingen en organisaties, waarna ze langzaam maar zeker werden buitengesloten van het dagelijkse leven. Niet-Joden kwamen niet langer in Joodse winkels, bij Joodse artsen of andere zelfstandigen. Joodse scholieren werden apart gezet in de klas en daarna helemaal van onderwijs uitgesloten. Uiteindelijk meden de meeste niet-Joden hun Joodse kennissen volledig.

Het meest ingrijpende onderdeel van de isolatie was echter de opgelegde stigmatisering van Joden door het dragen van de Davidster (op de kleren genaaid of als armband), kort daarop gevolgd door de zogenaamde 'Joodse huizen', waarin de Joden verplicht hun intrek moesten nemen. De getto's waren hiervan de uiterste consequentie. De getto's verschilden onderling nogal, maar ommuurde stadswijken met gewapende bewaking waren tot aan het eind van 1941 nog een uitzondering.

De Joodse bevolking had dagelijks vooral met één ding te maken: honger. De opgelegde rantsoenering voor Joden kwam overeen met het rantsoen voor een niet-

Joods kind. Geen mens kon daarvan leven, temeer daar zelfs deze karige rantsoenen, waarop men officieel recht had, vaak niet eens werden uitgedeeld. De Joden moesten dus elke dag weer een portie eten bijeen zien te scharrelen, hetzij op de zwarte markt, hetzij bij familie of op een andere manier. Wie in een afgesloten getto terecht kwam, had nauwelijks nog mogelijkheden om voedsel te 'organiseren'. Het is dus niet verwonderlijk dat in de omheinde 'Joodse woonwijken' van Polen al in 1940 heel veel mensen de hongerdood stierven. Vooral oude, alleenstaande mensen waren vaak niet meer in staat hun rantsoenen aan te vullen.

Op die van de gespecialiseerde arbeiders en enkele bevoorrechte Joden na, verslechterde de gezondheid van alle Joden na verloop van tijd. In de verplicht toegewezen woonwijken woonden vaak zes tot tien mensen in één kamer, waar de sanitaire voorzieningen meestal niet toereikend waren. Het was dan ook onvermijdelijk dat er in deze omstandigheden epidemieën uitbraken. Met name in de herfst van 1941 sloegen de besmettelijke ziekten, die heersten in de kampen voor Russische krijgsgevangenen, over op de zwakkere delen van de bevolking: de Joden in de steden en de getto's. Behalve verhogering waren tuberculose en tyfus (vooral vlektyfus) de belangrijkste doodsoorzaken. In vergelijking met de rest van de bevolking hadden de Joden weliswaar relatief veel artsen tot hun beschikking, maar deze waren al lang uit hun ambt gezet en konden daarom niet meer aan medicijnen komen. De weinige Joodse ziekenhuizen waren hopeloos overbelast en de Duitse zorginstellingen weigerden vaak de meest basale verpleging en medicijnen.

Lang voordat de massamoord begon, was de dood voor de meeste Joden dus al een vaste metgezel, vooral in Polen. Met name de winter werd gevreesd, omdat men zich nauwelijks nog brandstof kon veroorloven en het levensgevaarlijk was om in de nabijgelegen bossen op zoek te gaan naar hout. In de afgesloten getto's van Łódź en Warschau bleef het dodental stijgen. Lijken behoorden tot het dagelijkse straatbeeld, evenals de altijd actieve lijkenruimers. In veel plaatsen, zoals in de getto's op Russische bodem, werkten zelfs de begrafenisondernemers niet meer en lagen de lijken dagenlang te rotten in de huizen. Maar ook buiten Polen en de Sovjet-Unie was de dood alomtegenwoordig. Vooral oudere en zwakkere mensen konden de vervolgingen en de verslechtering van hun levensomstandigheden niet aan. Veel mensen zagen geen andere uitweg en beroofden zichzelf van het leven. Toen het geweld tegen de Joden weer oplaaide en voordat de transporten vertrokken, nam het aantal zelfmoorden exponentieel toe.

Behalve met isolatie kregen de Joden ook te maken met fysiek en mentaal geweld. Tot aan 1938 kwamen er relatief weinig mishandelingen voor, maar daarna des te meer. Voor de Poolse Joden liep het meteen al fout. Veel Duitsers schepten er genoeg in om de in hun ogen exotisch uitziende Joden uit het Oosten publiekelijk te vernederen of te mishandelen. Ook later nog moesten de Joden lichamelijke vernederingen ondergaan, vooral tijdens de razzia's op clandestiene handelaren en tijdens het uitoefenen van dwangarbeid. De razzia's in de Poolse getto's gingen vooral vanaf de zomer van 1942 met veel geweld gepaard. Het leven van een Jood leek helemaal niets meer waard. Ook de hoeveelheid geweld en de wreedheden waarmee de slachtoffers van de massa-executies te maken kregen, is onvoorstelbaar. Zelfs vlak voordat ze aan het moorden sloegen, vonden veel beulen het nog nodig om de Joden te mishandelen. Iedere vorm van menselijkheid was hier zoek.

De toestand in de kampen, of het nu concentratiekampen waren of werkkampen, behoeft geen verdere uitleg. In deze afgesloten kampen waren de gevangenen volledig

overgeleverd aan de willekeur van de bewakers, voormannen en kapo's. In vrijwel elk kamp waren zeer gevreesde beulen, die maar de geringste aanleiding nodig hadden om gevangenen in elkaar te slaan of zelfs dood te ranselen. In gevangnissen waar ook niet-Joodse gevangenen verbleven, werden de Joden doorgaans consequent slechter behandeld dan de andere gevangenen, zij stonden onderaan in de gevangenisrangorde. In alle kampen waarin de gedeporteerde Joden terechtwamen, was de levensverwachting voor de gevangenen laag.

Door de zware dwangarbeid en de slechte voeding vermagerden de gevangenen tot 'muzelmannen', die vervolgens door de kampleiding als ongeschikt voor werk werden bevonden hetgeen een stellige dood inhield. In de werkkampen waren de omstandigheden slecht, al kon dit nog wel eens variëren van kamp tot kamp. Vanaf de tweede helft van 1942 deden diverse kampcommandanten pogingen om de sterkere en geschoolde gevangenen beter te behandelen en van de anderen afscheid te nemen.

De zogenaamde Sonderkommando's in de vernietigingskampen hadden het van alle gevangenen het zwaarst. Het ging hier om gevangenen die speciaal waren geselecteerd om in de gaskamers en crematoria te werken. Aanvankelijk hadden de leden van deze commando's maar een korte levensverwachting, omdat ze lastige ooggetuigen waren, werd het Sonderkommando na een paar maanden vermoord en vervangen. Na verloop van tijd, gaven de bewakers echter de voorkeur aan Sonderkommando's met enige ervaring en mochten ze langer blijven leven. Mentaal was dit onvoorstelbaar zwaar werk. De gevangenen moesten de dood veroordeelde Joden helpen bij het uitkleden voor ze de gaskamers ingingen, het haar van de vrouwen afknippen en ten slotte de lijken uit de gaskamers trekken, ze begraven of in de crematoria verbranden. Ondanks hun afschuwelijke werkomstandigheden, was bij sommige Sonderkommando's de wil tot leven niet gebroken. Met de dood voor ogen kwamen enkele commando's in opstand. In Treblinka en Sobibor slaagden de gevangenen erin massaal te ontsnappen, in Auschwitz vernietigden ze een crematorium en de daarbij behorende gaskamer.

In het aanschijn van de dood stonden de Joodse gezinnen onder grote druk. Vaak waren de gezinnen op de vlucht en door dwangarbeid of deportatie naar andere gebieden al uiteengevallen. Nu werd men ook nog geconfronteerd met de mogelijke dood van gezinsleden. Er zijn nauwelijks overlevenden van de; holocaust die tijdens de oorlog niet meerdere, of zelfs alle, leden van hun gezin of familie zijn kwijtgeraakt, vaak onder afschuwelijke omstandigheden. In deze belabberde situatie was de moeder, nog meer dan voordien al het geval was geweest, de centrale figuur. De mannen zaten vaak al in werkkampen of waren, zoals in de bezette Russische gebieden, al kort na het begin van de oorlog vermoord.

In principe wachtte mannen en vrouwen tijdens de Jodenvervolging hetzelfde lot. Beiden waren door de nationaal-socialistische leiding en de nazibeulen aangewezen voor vernietiging. Een van de eerste handelingen die de nazi's verrichtten was het scheiden van de mannen en vrouwen. Hiermee maakten ze niet alleen een eerste selectie voor de dood, maar voorkwamen ze ook dat er nog kinderen verwekt werden, wat een belangrijk doel was. Voor alle gevangenen gold dat in de grote kampen mannen en vrouwen gescheiden gevangen werden gezet. Toch waren er wel verschillen tussen mannen en vrouwen in het verloop van de vervolgingen en de manier waarop men deze ervoer. In de Sovjet-Unie konden mannen onder bepaalde omstandigheden in leven blijven indien zij zich aanmelden bij het Rode Leger. Daar stond tegenover dat Joodse soldaten van het Rode Leger die in handen van de Duitsers vielen, onherroepelijk verloren waren.

Voor de Joden die als 'ariër' door het leven probeerden te gaan en onderdoken, kon het feit dat ze besneden waren, een doodvonnis betekenen. Vrouwen, vooral oudere vrouwen en moeders, hadden over het algemeen minder kansen op overleving dan mannen. Er was voor hen minder (dwang)- arbeid, alleen in de textielindustrie en als dienstmeisje. Meestal was de vrouwenafdeling in de kampen kleiner, als die al bestond. Vaak ook ging de vervolging van vrouwen gepaard met seksueel geweld. Er zijn talloze gevallen bekend van verkrachtingen, bijvoorbeeld tijdens de ontruiming van de getto's.

Het mag geen verbazing wekken dat het geboortecijfer onder de vervolgdgen sterk daalde. Slechts een enkeling durfde liet aan om bij een dergelijke onzekere toekomst, kinderen op de wereld te zetten. Vanaf 1942 hadden pasgeborenen trouwens toch geen enkele kans op overleven, tenzij ze geboren waren in gezinnen die niet werden gedeporteerd. Daarnaast had ook het mentale trauma van de vervolgingen en de ondervoeding een negatieve invloed op de vruchtbaarheid. Enkele Jodinnen werden bovendien het slachtoffer van gedwongen sterilisatie, zoals bij de proeven die in Auschwitz onder afschuwelijke omstandigheden door de kampartsen werden uitgevoerd. Niettemin traden overal in Europa ook tijdens de Tweede Wereldoorlog Joden in het huwelijk en werden er ondanks alles toch kinderen geboren.

De Joodse kinderen waren zonder twijfel de meest weerloze slachtoffers van de vernietigingscampagne. Ze vormden een kwart van alle vermoorde Joden. Himmler zelf gaf hiervoor tegenover enkele generaals een uiterst cynische verklaring: 'Met betrekking tot de Joodse vrouwen en kinderen voelde ik me niet gerechtvaardigd in de kinderen een generatie van wrekers te kweken.' Vanaf het begin van de vervolgingen maakten de kinderen alle traumatische ervaringen mee. Vanaf de herfst van 1941 vormden zij de grootste groep slachtoffers en eind 1942 was nog maar een klein deel van de Joodse kinderen in door de Duitsers bezette gebieden in leven. Ze hadden geen economisch nut en bij de selecties maakten moeders met kinderen zo goed als geen kans. Meestal gingen ze samen de dood in. In de kampen was er voor kinderen onder de dertien of veertien jaar vrijwel geen hoop op overleven. Voorafgaand aan de deportaties werden hele families uiteengerukt en de kinderen die achterbleven waren vaak volledig op zichzelf aangewezen.

Nog voor de deportaties begonnen, in november 1941, waren er in het getto van Warschau ruim 10.000 wezen. In veel getto's ontstonden jeugdbendes, die gezamenlijk trachtten te overleven. De meeste kinderen werden door de traumatische omstandigheden vroegtijdig volwassen, zoals blijkt uit de nagelaten dagboeken uit deze tijd. De kinderen in de overvolle weeshuizen werden vanaf de tweede helft van 1942 de dood in gestuurd.

Bekend is bijvoorbeeld het lot van het weeshuis van Warschau. De pedagoog Janusz Korczak kwam samen met zijn pupillen op 5 augustus 1942 om in de gaskamers van Treblinka. Een ander voorbeeld, later uit de oorlog, is het kindertehuis van Izieu bij Lyon, waarvan de bewoners in april 1944 aan boord gingen van een van de laatste transporttreinen uit Frankrijk naar Auschwitz.

Het kwam echter ook maar al te vaak voor dat Duitse agenten bij een gettoliquidatie de weeshuizen binnenstormden en de bewonertjes met machinegeweren ter plaatse neerschoten. De weinige kinderen die de oorlog wisten te overleven, hadden vaak jarenlang ondergedoken gezeten. Ze hadden een levenslang trauma opgelopen en waren meestal de enige overlevende van hun familie.

De manier waarop men de vervolgingen ervoer was niet alleen afhankelijk van geslacht en leeftijd, maar ook van het milieu waaruit men afkomstig was en van culturele en politieke voorkeuren. Voor de geassimileerde Joden waren de vervolgin-

gen aanvankelijk vooral in sociaal opzicht een ramp. De Duitse Joden werden bovendien uit hun eigen land gezet. Veel Joden met moderne opvattingen keerden door de vervolgingen weer terug naar de bron en maakten de assimilatie zo weer ongedaan. In de shtetl, de Joodse gemeenschappen zoals die vooral in de kleinere steden van Oost-Polen te vinden waren, beschouwde uien de vervolging in eerste instantie als iets wat gewoon eens in de zoveel jaren gebeurde.

De orthodoxe Joden probeerden hun ervaringen een religieuze betekenis te geven en zionisten voelden zich gesterkt in hun overtuiging dat ze in de diaspora geen toekomst hadden. Alles bij elkaar genomen, lijkt het erop dat de vervolgte Joden in sterke mate hun toevlucht zochten in het geloof, al waren er natuurlijk ook talloze Joden die juist in twijfel werden gebracht. Officieel hadden voor de nationaal-socialisten de vervolgingen niets met geloof te maken, maar dat weerhield ze er niet van de religieuze Joodse symbolen aan te vallen.

Synagogen en Joodse gebedshuizen werden vernield of kregen een nieuwe functie en het werd Joden verboden om ritueel te slachten. Joden konden de sabbat niet langer in ere houden omdat ze dwangarbeid moesten verrichten of omdat ze eten 'noesten zoeken. Vaak deden de moordenaars hun uiterste best om de Joden via hun religie nog eens extra te vernederen, door bijvoorbeeld grote massa-executies opzettelijk op Joodse feestdagen te plannen. Ondanks alles probeerden de getto-gemeenschappen en de afzonderlijke gezinnen het religieuze en culturele Joodse leven in ere te houden, getuige de clandestiene godsdiensten, de door de bezetter gedulde culturele activiteiten en de Joodse scholen en universiteiten. Het waren allemaal tekenen van de wil om de eigen identiteit te bewaren, terwijl ondertussen de vernietiging in volle gang was.

Iedereen die zich met de moord op de Joden bezighoudt wordt geconfronteerd met de vraag waarom de Europese Joden zo weinig weerstand boden, terwijl ze toch het zwaarst werden getroffen door de Duitse bezetting. Net als alle andere discussies over de oorlog, wordt ook deze discussie gekenmerkt door een moraliserende ondertoon, waarbij het achteraf gemakkelijk is om te (ver)oordelen. Kort samengevat gaat het hier om twee vragen: wat is verzet onder deze omstandigheden en mag men van de Joden verwachten dat zij over dezelfde kennis beschikte die wij nu hebben, namelijk dat de Jodenvervolging zou uitlopen op massamoord?

Achteraf gezien lijkt het gedrag van de meeste Joden vooral gebaseerd op illusies. De vervolgte Joden hoopten en verwachtten steeds weer dat de ergste onderdrukkingen nu wel voorbij zouden zijn. De geruchten en berichten over de massamoorden bleven lange tijd vaag en fragmentarisch, waardoor de ernst van de situatie niet doordrong. Hierbij moet ook rekening worden gehouden met het feit dat de Joodse minderheid overal steeds verder van alle berichtgeving was afgesloten, vooral nadat ze tussen 1940 en 1942 verplicht hun intrek hadden moeten nemen in afgesloten getto's. Hoe goed men op de hoogte was verschilde aanzienlijk, zowel van streek tot streek als binnen afzonderlijke gemeenten. Tot aan 1942, en op sommige plaatsen nog langer, was het Joden nog toegestaan brieven te sturen, maar niet iedereen had contacten met de 'buitenwereld'. Zelfs bij goed geïnformeerde groepen, zoals de medewerkers van het Ringel- blumarchief in Warschau, duurde het soms maanden voor men op de hoogte was van moordpartijen die verder naar het oosten hadden plaatsgevonden. Nadat het vernietigingsprogramma in 1942 goed op gang was gekomen, vielen ook de communicatielijnen volledig weg.

Het gedrag van de vervolgdgen is alleen hierdoor te verklaren.

De volgende vraag die men zich kan stellen, is wat verzet nu eigenlijk precies

inhoudt?

In het geschiedkundig onderzoek is men er allang vanaf gestapt om alleen gewapende acties, zoals de aanslag van 20 juli 1944 op Hitler, als verzet te omschrijven. Verzet vond ook op kleine schaal plaats en kon allerlei vormen aannemen. Elke handeling en elk verzet tegen de moorden van de nazi's werd gezien als een verzetsdaad. Daartoe behoorde ook de dagelijkse strijd om te overleven, om represaillemaatregelen te omzeilen, om de eigen identiteit te bewaren.

In de afgelopen jaren hebben veel historici aandacht besteed aan de vraag wat precies de voorwaarden waren om te overleven. Daarmee worden niet zozeer de toevallige, politieke beslissingen bedoeld waardoor hele Joodse gemeenschappen in leven konden blijven, maar de redenen waarom individuele mensen konden overleven ondanks de dagelijkse doodsdreiging. Er blijkt één doorslaggevende factor te zijn, tevens de belangrijkste, iets waardoor veel overlevenden na de oorlog in gewetensnood rijen geraakt. Want het was vooral toeval waardoor sommige mensen wel de bevrijding haalden en anderen niet.

Daarnaast zijn er bepaalde patronen aan te wijzen die de overlevingskansen vergrootten. Wie jong en sterk was, ambachtelijk geschoold en ook nog over geld beschikte, had de beste overlevingskansen. Bij onderduikers speelden deze factoren een minder grote rol. Zij waren vrijwel volledig afhankelijk van de buitenwereld, van de bereidheid tot helpen en het zwijgen van niet-Joden. Nog ingewikkelder was het voor wie onderdook met 'arische papieren'. Hiervoor moest men een Duits uiterlijk hebben, aan de juiste documenten zien te komen, een levensverhaal bedenken, kennis hebben van de christelijke gewoonten en liefst ook het land verlaten, om te voorkomen dat men werd herkend. Veel Oost-Europese Joden lieten zich zelfs met hun valse papieren als gastarbeider naar Duitsland sturen, wat ze enige zekerheid gaf. Om hun kinderen te redden, gaven veel Joodse gezinnen ze op voor adoptie aan niet-Joden of kloosters, waar ze doorgingen voor verre verwanten of leerlingen. Dit was een redelijk veilige manier om onder te duiken, al leidde het na de oorlog soms tot bittere conflicten. Ouders die de oorlog hadden overleefd, moesten vaak met lede ogen toezien dat de verzorgers hun kinderen niet meer wilden afstaan of dat ze definitief tot een ander geloof waren bekeerd.

De manier waarop mensen wisten te overleven verschilde dus enorm. Maar naast alle pogingen om zelf het hoofd boven water te houden, werden ook pogingen ondernomen om tegen de volkenmoord in verzet te komen. Vanaf begin 1942 ontstonden er in de Oost-Europese steden kleine groepjes van voornamelijk jonge Joden, die de mogelijkheden van verzet bespraken. Door middel van ondergrondse kranten en mondelinge propaganda trachtte men de Joodse gemeente te mobiliseren. Een bijzonder spectaculair voorbeeld is dat van de Jood Oswal Rufeisen uit de Wit-Russische stad Mir, die daar dankzij valse papieren lid kon worden van de Duitse politie. Op die manier was hij op de hoogte van de moordacties die werden voorbereid en kon hij zo vele van zijn geloofsgenoten redden.

De mogelijkheden voor verzet in de klassieke betekenis van het woord, dat wil zeggen, gewapende acties door Joden, waren echter uiterst beperkt. Meer nog dan hun niet-Joodse collega's moesten de Joodse verzetslieden er altijd rekening mee houden dat hun acties gevolgd werden door felle represaillemaatregelen tegen de overige Joden. Voordat gewapende acties konden plaatsvinden, moest aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Men moest wapens hebben, de infrastructuur (meestal bossen) moest zich lenen voor partizanen en de overige partizanen moesten de Joden gunstig gezind zijn, bijvoorbeeld burgerlijke of linkse, niet-Joodse partizanengroepen.

Deze randvoorwaarden waren vooral in het westen van Wit-Rusland, in Litouwen en in Zuid-Frankrijk aanwezig, maar plaatselijk ook in Polen (in de omgeving van Lublin, in Oost-Galicië). De Joodse vluchtelingen sloten zich ook vaak aan bij grotere groepen partizanen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Russische partizanen waren de Joodse verzetslieden niet alleen gericht op de strijd tegen de bezetter, maar ook op vergelding van de massamoorden. Zij waren er echter voornamelijk op uit om te overleven. In de bossen van Oost-Polen waren diverse zogenaamde familiecampen, waar grote groepen gevluchte Joden probeerden de oorlog uit te zitten. Deze kampen werden zowel bedreigd door Duitse soldaten als door voedseltekorten en vijandig gestemde partizanen. Vaak werden de schuilplaatsen ontdekt en de bewoners vermoord, veel Joden keerden vertwijfeld terug naar de steden.

In ongeveer honderd getto's bestonden ondergrondse groeperingen die probeerden via niet-Joden aan wapens te komen. Deze strijders probeerden, met de moed der wanhoop, de uitroeiing van hun Joodse gemeente tegen te gaan. De eerste golf van getto-opstanden vond plaats in september 1942 in Oost-Polen, toen daar de eerste gettoliquidaties werden gehouden. Hoewel ze vaak nauwelijks over wapens beschikten, streden de mannen en vrouwen tot in de dood of ze probeerden naar de bossen te vluchten. Bij de grote getto-opstanden, in april/mei 1943 in Warschau, in augustus 1943 in Bialystok en ten slotte in september in Wilna, waren er geen vluchtmogelijkheden. In elk van deze getto's stonden enkele honderden bewapende gettobewoners tegenover een overmacht van SS, politie en collaborerende knokploegen. Het was een uitzichtloze strijd, die in Warschau toch nog enige weken duurde.

Ook in de kampen kwamen de Joodse gevangenen in opstand. De gevangenen van de vernietigingskampen Treblinka en Sobibor, die net als alle andere gevangenen van dit soort kampen onder zware psychische druk stonden, slaagden er in augustus en oktober in om massaal te ontsnappen. Slechts enkelen van hen slaagden erin om tot aan het eind van de oorlog te overleven. Daarnaast braken ook in enkele kleinere werkkampen opstanden uit. Maar over het algemeen was Joods verzet eerder uitzondering dan regel.

Minstens even omstreden als de omvang van het Joodse verzet was lange tijd de houding van de verplichte Joodse vertegenwoordigingen, de zogenaamde Joodse raden. Deze bestonden vanaf 1939 in verschillende vormen in Polen en de bezette Russische gebieden op lokaal en regionaal niveau, en in de meeste andere bezette landen als overkoepelend orgaan, zoals de Reichsvereinigung der Juden in Duitsland en de Joodse Raad in Nederland.

De oprichting van deze organen was een tactische zet van de vervolgers. Ten eerste mochten de Joden zich meestal alleen via de Joodse raad tot de Duitse instanties wenden. Ten tweede was het door het bestaan van deze organisaties makkelijker om de Joden op te pakken en ten slotte namen de raden de bezetter ook verschillende taken uit handen. Daarnaast moet ook het psychologische aspect niet worden onderschat. Veel Joden dachten dat de Joodse raden verantwoordelijk waren voor de beperkende maatregelen, hoewel deze alleen maar bevelen van bovenaf uitvoerden.

In het begin werden de raden samengesteld uit al bestaande instanties, zoals de leiders van een gemeente en vaak werden personen in de raden benoemd die belangrijke posities bekleedden in het openbare leven. Wanneer de leden van de raden niet voldeden aan de verwachtingen van de bezetter, werden ze ontslagen. De Joodse raden speelden in alle betrokken gebieden een belangrijke rol bij de verzorging en het

onderhoud van de inwoners, maar ook bij de organisatie van het culturele en sociale leven. Toen de massamoorden begonnen, kwamen de joodse raden in een wanhopige positie terecht. In de beginfase van de deportaties werden zij gedwongen de transporten samen te stellen en lijsten met namen te leveren. Vaak was bij deze eerste transporten nog niet bekend welk lot de betrokken personen te wachten stond, maar na verloop van tijd kwamen er verschrikkelijke berichten uit het oosten. De leden van de Joodse raden stonden voor het afschuwelijkst denkbare dilemma: moesten ze de bevelen opvolgen en mensen de dood in sturen of moesten ze weigeren? De Joodse raden reageerden zoals alle andere mensen, namelijk allemaal verschillend.

Binnen de raden zelf vonden er hevige discussies plaats. De voorzitter van de Joodse Raad van Warschau, Adam Czerniakow, pleegde zelfmoord op de avond nadat hij het selectiebevel had gekregen. Anderen weigerden en werden vermoord. Vaak gingen de Joodse raden over op een wanhopige strategie waarbij ze bepaalde groepen opofferden om andere groepen te kunnen redden. In Polen wisselden de Joodse raden steeds sneller van samenstelling, totdat de Duitsers een raad hadden gevonden die hen trouw volgde. De zeer gewelddadige selectie van kandidaten voor transport was toen allang overgenomen door de Duitse politie en de Poolse hulppolitie.

Even weinig verheffend was de rol van de Joodse ordedienst, de zogenoemde gettopolitie, die in de meeste Poolse steden aanwezig was. Joodse mannen werden graag lid van deze ploegen omdat dit betere rantsoenen en een zekere mate van bescherming betekende voor hun gezinnen. Maar na 1942 kwamen de leden van de gettopolitie voor hetzelfde dilemma te staan als de Joodse raden. In het voorjaar en de zomer van 1942 moesten zij helpen bij de ontruiming van de getto's en de deportaties naar de dood. De hoop dat ze zo zelf aan dit lot konden ontkomen, weerhield de meeste mannen ervan ontslag te nemen, maar het werkte wel totaal demoraliserend. In de grote getto's kregen de leiders van de ordediensten bovendien steeds meer invloed op de Joodse raad, waar ze eigenlijk ondergeschikt aan waren. Uiteindelijk had het allemaal weinig zin. Vaak verlieten de leden van de gettopolitie hun woonplaats met het laatste transport. Ook over het gedrag van deze mensen is achteraf moeilijk een oordeel te vellen.

Inmiddels heeft de felle veroordeling van de Joodse raden uit de periode vlak na de oorlog plaats gemaakt voor een milder oordeel. Weliswaar maakten de Joodse raden het de Duitse bezetter gemakkelijk, maar ze hadden ook weinig speelruimte. Ze konden niet voorzien of voorspellen hoe de zaken verder zouden verlopen en, heel belangrijk, ze hebben bij hun besluiten zelden de weg van de minste weerstand gekozen. Slechts enkele leden overleefden de oorlog.

De Joodse gemeenschappen van Europa liepen tijdens de oorlog in een val waaruit slechts een kleine groep wist te ontsnappen. Hoe verschillend deze gemeenschappen voor de oorlog allemaal ook waren geweest wat betreft afkomst en gewoonten, vanaf 1941-1942 deelden ze één lot en één doel: de strijd om te overleven. De meeste mannen, vrouwen en kinderen kwamen in zeer extreme situaties terecht en de meeste stierven een verschrikkelijke dood. Alle mensen die in de macht van de Duitsers kwamen, werden slachtoffer, of ze de oorlog nu overleefden of niet.

12.

De daders

Wie de slachtoffers waren, is duidelijk. Veel moeilijker is het om vast te stellen wie de daders precies waren. Wat betreft de top van de nationaal-socialisten is dat nog vrij eenvoudig. Het staat buiten kijf dat Adolf Hitler met zijn bijzondere staatsrechtelijke positie, politieke beleid, charismatische houding en zijn extreme vorm van antisemitisme, dat hij al vanaf de jaren '20 propageerde, grote invloed had op het verloop van de Jodenvervolging. Wat exact zijn rol was in het anti-Joodse beleid is niet nauwkeurig vast te stellen. Over het algemeen lijkt hij een voorkeur, te hebben gehad voor steeds radicalere vormen van Jodenvervolging, maar na maart 1941 valt nauwelijks te reconstrueren wat zijn directe invloed was. Het lijkt erop dat de Führer volgzzaam meeging in de voorstellen van zijn ondergeschikten. De besluiten ten aanzien van de Duitse bondgenoten waren daarentegen wel degelijk van Hitler zelf afkomstig. Hij drong er persoonlijk bij de leiders van Kroatië, Roemenië en Hongarije op aan meedogenloos op te treden tegen de Joden.

Uiteraard speelden de nationaal-socialisten in Duitsland zelf een grote rol bij de Jodenvervolging. De al rechteloze minderheid werd door de propagandamachine in felle bewoordingen bestreden. Tot deze machine behoorden ook een grote schare partijjournalisten en 'experts', die de maatregelen tegen de Joden legitimeerden. Toen de deportaties van Joden uit Duitsland en Oostenrijk eenmaal waren begonnen, bleef het niet bij woorden. De leiders drongen nu aan op de verdrijving (en dus de moord) van alle Joden.

Heinrich Himmler is wel omschreven als de 'architect van de Endlösung', al moet hij deze twijfelachtige titel delen met Reinhard Heydrich. De rol van de andere nazikopstukken hierbij werd tot nu toe onderschat, zoals die van Hermann Göring, die als de Wirtschaftsdiktator tijdens de oorlog een behoorlijke politieke invloed had. Of van Herbert Backe, die verantwoorde lijk was voor de voedselvoorziening. De twee mannen die de moord op de Joden aan het Duitse volk verkochten waren Joseph Goebbels en Martin Bormann. Samen vormden deze mannen het selecte groepje dat de besluiten nam. De massamoorden werden ondertussen uitgevoerd door de SS en de politie. De rol van de SS, die al kort na de oorlog werd omschreven als 'het alibi van Duitsland', is hierbij niet zo vastomlijnd als wel wordt gesuggereerd. De SS had de manschappen, de ideologische achtergrond, de leiding over de concentratiekampen en beschikte over de radicale Sicherheitsdienst, maar de organisatie werd pas daadkrachtig na de fusie met de politie, die vanaf 1936 door Himmler in gang werd gezet. Hoge en lage politiefunctionarissen sloten zich aan bij de SS en omgekeerd maakten SS'ers deel uit van de politie. Het meest zichtbare resultaat van deze fusie was het zogenaamde Reichssicherheitshauptamt, een instantie waarin de SD en de politie samengingen.

Binnen de SS en de politie was de Gestapo primair verantwoordelijk voor de moord op de Joden, en daarmee dus ook de afdelingschef voor Jodenvraagstukken en evacuatie, Adolf Eichmann. In Polen en de Sovjet-Unie waren het vooral de hogere SS- en politiecommissarissen die belast waren met de Jodenmoord, omdat zij het bevel hadden over alle SS- en politiekorpsen in hun regio en dus over voldoende personeel beschikten. De uiteindelijke leiding bleef evenwel in handen van de regionale en lokale afdelingen van de Gestapo. Alle belangrijke posities werden bekleed door felle antisemieten, die niet alleen op bevelen van bovenaf wachtten, maar vaak zelf al in actie kwamen. Er had zich een groep ideologisch gedreven bevelhebbers gevormd die de massamoord vol overtuiging uit-

Omdat de Gestapo bij lange na niet groot genoeg was om heel Europa te bestrijken, nam de Ordnungspolizei enkele belangrijke 'uitvoerende' taken van haar over. Eigenlijk was deze Ordnungspolizei, ook wel Grüne Polizei (groene politie) genoemd, verantwoordelijk voor algemene, niet politieke zaken, zoals het bewaren van de openbare orde. De nationaal-socialisten gaven al vroeg in de jaren '30 een nieuwe betekenis aan deze term. Bovendien fuseerde de Ordnungspolizei met de SS, met name in de hogere echelons.

Al in 1939 waren leden van de ordepolitie betrokken bij moord op Joden en eind juni 1941 raakte de Grüne Polizei volledig medeplichtig aan de Jodenmoord. Tijdens de veldtocht in Rusland werden de meeste politiebataljons aldaar stelselmatig ingezet bij de massa-executies, net als de Einsatzgruppen. Hierna volgden ook de politie in de steden en de gendarmerie op het platteland, die vanaf de tweede helft van 1942 in groten getale deelnamen aan de massamoorden. Ook in Duitsland zelf en elders in Europa voerden leden van de Ordnungspolizei razzia's uit op Joden en begeleidden ze de transporten naar de vernietigingskampen. Vrijwel alle leden van deze korpsen hebben hun aandeel gehad aan de massamoord, ook de reservisten die kort daarvoor waren gerekruteerd. Toch ontstonden binnen het korps van de Ordnungspolizei discussies over de deelname aan de slachtpartijen en waren er zelfs agenten die openlijk bevelen weigerden. Maar de meeste korpsen werden overheerst door fanatieke antisemieten, die vaak op eigen initiatief moorden begingen.

Hoewel de rol van de SS en de politie inmiddels bekend is, zijn veel andere hoge instanties tot nu toe in de discussies vaak buiten schot gebleven. Met name de burgerbesturen in Polen en de bezette Russische gebieden waren in hoge mate verantwoordelijk voor de moord op de Joden in hun gebied. Hiermee worden vooral de autoriteiten in het Wartheland en in de omgeving van Kattowitz bedoeld, en de regering van het Generalgouvernement en de Rijkscommissariaten Ostland en Oekraïne. Ten dele werkten hier gewone Duitse ambtenaren, maar de sleutelposities werden bekleed door mannen die waren opgeklommen in het rechts-radical milieu van de jaren '20 die niet minder antisemitisch waren dan hun collega's bij de SS.

De autoriteiten hadden het hoogste gezag in de door hen bestuurde gebieden en waren verantwoordelijk voor de vervolging van de Joden. Al kort na de bezetting drongen functionarissen erop aan dat Joden, die geen werk hadden, 'verwijderd' moesten worden. Vanaf september 1941 werd dat synoniem voor moord. Na de oorlog hebben de autoriteiten getracht de indruk te wekken dat ze zich tijdens de bezetting steeds hebben verzet tegen de SS en de politie. Dat was ook inderdaad het geval voor zover het ging om de verdeling van macht en middelen, maar bij de moord op de Joden trok men één lijn.

De 'kleine koningen' in het oosten, zoals Artur Greiser en Generalgouverneur Hans Frank in Polen, Hinrich Lohse en Erich Koch in de Russische gebieden en hun medewerkers, brachten de massamoorden in een stroomversnelling. Greiser kwam bovendien met voorstellen om Polen, die aan tuberculose leden, te laten vermoorden. Het beleid werd bepaald door een moordzuchtige logica. Joden die niet konden werken, kregen geen eten. Wie geen eten kreeg, moest sterven. Vanuit Duitsland werd de roep om voedsel uit de bezette gebieden snel zo groot, dat ook Joodse dwangarbeiders als 'nutteloze eters' werden aangemerkt.

Omdat dwangarbeid een belangrijke pijler was van de Duitse economie, waren ook de arbeidsdiensten nauw betrokken bij de Jodenvervolging. Zij fungeerden als tussenpersoon en zorgden voor werk. Bij de ontruiming van de getto's speelden de arbeidsdiensten een belangrijke rol omdat zij de selecties uitvoerden. Eenvoudige

ambtenaren konden zo beslissen over leven of dood. De getto's met hun verzwakte inwoners waren ondertussen een doorn in het oog van de gezondheidsdiensten. Enerzijds weigerden ze de zieken medische bijstand te verlenen, maar anderzijds waren ze ook uiterst bezorgd dat eventuele epidemieën zouden overslaan op de niet-Joodse bevolking. Artsen hebben daarom ook voorgesteld om bepaalde groepen Joden te vermoorden.

De rol van het leger bij de moord op de Joden is zeer omstrede. Om te beginnen is het heel moeilijk een algemene uitspraak te doen over een gigantische organisatie als de Wehrmacht, die gedurende haar bestaan uit 18 miljoen mensen bestond. Vast staat dat de meerderheid van de individuele soldaten niets te maken heeft gehad met de moord op de Joden, maar als organisatie was de Wehrmacht in hoge mate betrokken bij de misdaden van de nazi's. Het opperbevel van de Wehrmacht voerde de 'misdadige bevelen' uit. De Wehrmacht was verantwoordelijk voor de behandeling van de krijgsgevangenen.

Bij de Jodenvervolging was een speciale rol weggelegd voor het militaire bestuur van de diverse bezette landen. In Noord-Frankrijk en België vaardigde dit bestuur anti-Joodse verordeningen uit en in Servië gaf het bevel tot executie van Joodse mannen. In de Sovjet-Unie waren de bevelhebbers van het leger in algemene zin verantwoordelijk voor de Jodenvervolging. Ze verzorgden de registratie van de Joden en deelden de Jodensterren uit, ze zagen erop toe dat de Joden minder goed verzorgd werden en in enkele gevallen hielpen ze mee aan de opbouw van getto's. Vaak werkten de bevelhebbers van het leger bij grote moordpartijen samen met de politie en zorgden zij voor het materieel, de locatie en soms ook voor de manschappen. De geheime legerpolitie maakte jacht op ondergedoken Joden.

Deze Wehrmachtpolitie deinsden voor niets terug, zoals blijkt uit een verslag uit de Krim van februari 1942: 'In het dorp Ikor werd een Jodin, die anti-Duitse sentimenten had geuit, tegelijk met een driejarig en een pasgeboren kind passend gestraft', met andere woorden: doodgeschoten. De legereenheden die in het oosten waren gestationeerd, maakten zich het meest schuldig aan de moorden. Het opzienbarende voorbeeld is dat van de 707e infanteriedivisie die, bij de 'zuivering van het laagland' in Wit-Rusland ten minste 10.000 Joden en zigeuners ombracht. Tot slot moet ook het logistieke deel van de Wehrmacht worden genoemd, dat in heel Europa actief was en onder andere assistentie verleende bij de deportaties uit Frankrijk en de Griekse eilanden naar Auschwitz.

Men kan er gevoegelijk vanuit gaan dat onder het opperbevel en de officieren van de Wehrmacht het antisemitisme sterker aanwezig was dan onder de Duitse bevolking. De soldaten waren echter gewone Duitse en Oostenrijkse mannen in de leeftijd van 17 tot 45 en waren dus net zo antisemitisch of niet-antisemitisch als de meeste andere inwoners van het Duitse Rijk. Hoewel er vanuit het leger nauwelijks geprotesteerd werd tegen het executeren van Joodse mannen tijdens de eerste weken van de oorlog tegen de Sovjet-Unie, leidden de slachtingen onder vrouwen en kinderen tot kritiek. Het antibolsjewisme en het antisemitisme waren aan het oostfront echter zo wijdverspreid, dat bijna niemand in opstand kwam tegen de massamoorden.

Alle instanties en organisaties die tot nu toe zijn genoemd, waren ambtshalve betrokken bij de Jodenvervolging, maar er waren ook instanties die op initiatief van individuele functionarissen deelnamen aan de misdaden. De belangrijkste van deze 'perifere' groepen was ongetwijfeld de Reichsbahn, de Duitse spoorwegen. In 1939-1940 vervoerden de spoorwegen honderdduizenden Polen, in 1941 Russische krijgsgevangenen en vanaf oktober 1941 tot aan het eind van de oorlog brachten ze ruim drie miljoen Joden naar de vernietigingskampen. Vooral bij de deportaties, die

vaak over lange afstanden gingen, waren de spoorwegen onmisbaar. Het Reichsverkehrsministerium en met name staatssecretaris Albert Ganzenmüller, waren hierbij uiterst behulpzaam. Samen met het Reichssicherheitshauptamt voerde men onderhandelingen over de behoefte aan rollend materiaal. De afdeling Oost verdeelde de treinen. Bij de afzonderlijke regionale afdelingen werden de dienstregelingen voor de bijzondere treinen naar de vernietigingskampen door afdelingshoofden uitgewerkt. Dat er in Polen uitsluitend goederentreinen werden gebruikt, waarin de gedeporteerden vaak onderweg al omkwamen, was bij de spoorwegen net zo goed bekend als wat er op de eindbestemming gebeurde. Afgezien van het gewone spoorwegpersoneel, vaak lokale beambten uit de verschillende landen, was al gauw iedereen op de hoogte van het precieze doel van de vernietigingskampen.

Andere instellingen werden slechts sporadisch bij de vervolgingen betrokken, bijvoorbeeld als er behoefte was aan bepaald personeel of speciale apparatuur. Zo stelde de nationaal-socialistische vervoersbond in het oosten vrachtwagens ter beschikking en hielpen medewerkers van bosbeheer in de bossen bij het zoeken naar ondergedoken Joden. In de grensgebieden werkte veel douanepersoneel, dat vaak werd betrokken bij de massamoord.

De Organisation Todt (OT), die over het algemeen bekend staat voor het aanleggen van bruggen en bunkers, had tienduizenden Joodse dwangarbeiders in dienst. Aanvankelijk werden deze vooral ingezet bij de aanleg van wegen in de bezette Russische gebieden en Servië, maar tegen het eind van de oorlog waren er ook in Duitsland zelf kampen van de OT, met name voor 'Joodse halfbloeden'. De mannen van de OT waren hier soms in de gelegenheid hun ondergeschikten het leven te redden, maar vaak deden ze het tegendeel.

Ten slotte zwermde ook het Duitse bedrijfsleven uit over bezet Europa. Vooral in Polen waren honderden Duitse zogenaamde Einsatzfirmen actief. Ze namen de plaats in van lokale bedrijven. De Einsatzfirmen verrichtten kriegswichtige werkzaamheden, zoals het produceren van uniformen, bouwwerkzaamheden of in de wapenindustrie. Veel van deze bedrijven werkten met Joodse dwangarbeiders, die tot aan 1942 elke dag vanuit de getto's naar het werk kwamen en na die tijd meestal in aparte kampen direct naast de fabriek verbleven. Zoals op alle plekken waar dwangarbeiders in dienst waren, werden ze ook hier over het algemeen slecht behandeld, al kon dit van situatie tot situatie verschillen. Bij de bewakers en voormannen in deze fabrieken kwam hetzelfde gedrag voor als elders: sadistische beulen, mensen die heimelijk hulp gaven en de meerderheid van de werknemers was alleen bezig met het uitvoeren van hun taak.

De meeste daders van de Jodenmoord kwamen uit de Duitse en Oostenrijkse burgerij. Er waren weinig vrouwen bij, maar van die vrouwen waren enkelen zeer berucht, zoals sommige kampbewaaksters. Bij de politie en de autoriteiten waren ook veel vrouwen werkzaam, meestal als secretaresse. Enkele vrouwen hebben zelfs deelgenomen aan de massamoorden, als ze werden ingezet in het oosten of als ze daar woonden, omdat ze met hun man waren meegekomen.

Sinds de jaren '60 zijn er pogingen gedaan om schattingen te maken van het aantal mensen dat bij de moord op de Joden was betrokken. In eerste instantie gaven de statistieken van de mensen die in Duitsland en elders tijdens de processen tegen de nazi's in het beklagdenbankje zaten een indicatie van de omvang. Het ging hierbij om circa 100.000 personen. Daarbij werden weliswaar ook mensen meegerekend die beschuldigd werden van vergrijpen tegen andere slachtoffers dan de Joden, maar aan

de andere kant had men maar een vage voorstelling van de mate waarin bepaalde instanties bij de moorden betrokken waren. Dus waarschijnlijk waren de schattingen aan de lage kant. Bij het maken van dergelijke schattingen is het hoe dan ook van belang welke definitie van het woord 'dader' wordt gebruikt.

Wanneer men de zaak puur strafrechtelijk bekijkt, zijn de daders alleen die paar duizend mensen die gerechtelijk veroordeeld zijn voor de moord op de Joden. Vanuit historisch perspectief vallen in deze categorie ook degenen die de moorden voorbereidden, uitvoerden en steunden. Hiermee worden vooral de bureaucraten bedoeld die in het oosten de Joden alle bestaansmiddelen ontnamen, deportaties en gettoruimingen voorbereidden, de politieagenten, SS'ers en soldaten die Joden doodschoten of de executieplaatsen afbakenden en ten slotte het personeel van de kampen waar de Joden werden vermoord. Om hoeveel mensen het in totaal gaat, is maar bij benadering te zeggen. Om te beginnen zijn er de direct betrokken instanties, de 'bevoegde' afdelingen, namelijk de SS en de politie met de daarbij behorende afdelingen in het oosten, sommige bestuurlijke autoriteiten in met name Polen, de Sovjet-Unie en Servië en in mindere mate ook in de andere bezette gebieden en in Duitsland zelf. Wanneer men een ruwe schatting maakt van het aantal mensen dat in dienst was van deze instanties, komt men aan een totaal van circa 200.000 tot 250.000 Duitsers en Oostenrijkers die direct of indirect bij de moord op de Joden betrokken zijn geweest. Daarbij inbegrepen zijn de talloze in het buitenland wonende Duitsers die gerekruteerd werden voor posities bij de politie en het bestuur (opvallend veel hoge politiebeambten die in het oosten waren ingezet, waren afkomstig uit Oost-Europa).

Bovenop het zojuist genoemde aantal komen dan nog de buitenlandse medeplichtigen, vooral de plaatselijke politie in de bezette gebieden, waarbij het om een bijna even grote groep mensen gaat. Deze verklikkers en de zogenaamde excessieve daders, die zonder bevel aan moorden deelnamen of die op eigen initiatief Joden vermoord hebben, behoorden niet tot een bepaalde instantie, waardoor het moeilijk is om uitspraken te doen over hun aantallen. Omdat bovendien vanaf 1943 de Jodenmoord plaatsvond in samenhang met andere nazi-misdrijven, zijn deze getallen bovendien niet meer dan een ruwe schatting.

De kern van deze groep werd gevormd door een paar duizend zeer gemotiveerde antisemieten die bij de SS en de politie werkten, maar ook bij diverse ambtelijke en andere organisaties. Deze kern was volledig overtuigd van het nut en de gerechtigdheid van de moorden. De meeste van hen waren gevormd door het rechts-extremisme van na de Eerste Wereldoorlog en voelden zich tijdens het Derde Rijk zowel wat betreft beroep als qua levensbeschouwing helemaal op hun plaats. Ze zagen de moorden als een vanzelfsprekend onderdeel van hun werk, dat ze met het oog op hun carrière voor de volle 150 procent uitvoerden.

Maar wat motiveerde de grote massa van 'normale' daders? Ging het hierbij om *Befehl ist Befehl*, de groepsdwang binnen de organisaties, doorgeslagen mannelijkheidsrituelen of waren de antisemitische gevoelens op zich al genoeg om Joodse mannen, vrouwen en kinderen te vermoorden? Deze groep daders bestond voor het grootste deel uit mannen die waren geboren tussen 1890 en 1915. Hoewel maar enkelen van hen de Eerste Wereldoorlog aan het front hadden meegemaakt, was deze periode en de jaren daarna van doorslaggevend belang geweest voor hun wereldbeeld. Gevoelens van nationalisme, militarisme en antibolsjewisme speelden hierbij waarschijnlijk een grotere rol dan Jodenhaat. De politieke voorkeur van de gemiddelde dader voor 1933 was evenmin eenduidig, maar in de loop van de jaren '30

hadden zij zich langzaam maar zeker aangepast aan het alledaagse antisemitisme. Daarnaast speelde ook een rol dat men zich aanpaste aan de situatie op kantoor, in het leger en bij andere organisaties. Daar golden immers officiële regels, moest discipline heersen en de heersende cultuur werd er over het algemeen bepaald door de radicale nationaal-socialisten. Dit woog extra zwaar aan het oostfront, waar onder de Duitsers veel wantrouwen en achterdocht was ontstaan tegen de Slavische en Joodse bevolking: 'Over de Joden werd in het algemeen gesproken alsof het over het laagste van het laagste ging,' aldus een ambtenaar na de oorlog. Daarnaast hadden deze 'gewone mannen' plaatselijk enorm veel macht. Aan het oostfront had een veldwachter soms onbeperkte heerschappij over een bepaald gebied. Met macht kwam ook corruptie. Door de onteigeningen en de berovingen na de moorden was er in het oosten veel geld in omloop. Ondanks de draconische straffen die hen boven het hoofd hingen, probeerden velen in het oosten hiervan een graantje mee te pikken. De talloze berichten over corruptie, opgesteld door het Reichsrechnungshof (de Duitse rekenkamer), zijn hiervan het bewijs. In het oosten was een Übermensch actief die zich door niets of niemand gebonden zag en die slechts één taak had, de zogenaamde belangen van Duitsland koste wat kost te verdedigen.

Met de oorlog kwam ook het geweld. Tijdens de veldtocht in Rusland waren dood en geweld aan de orde van de dag, ook de (uiterst gewelddadige) politie werd immers tot het leger gerekend. Het eindresultaat was dat de meeste betrokkenen de bevelen over de Jodenmoord kritiekloos hebben uitgevoerd, ook al ging slechts een minderheid ertoe over om eigenhandig Joden te vermoorden. Doorslaggevend was echter dat de moorden een onderdeel van het militaire handelen waren en dat men ze rationaliseerde. Slechts enkele mannen die deze bevelen kregen, heen het hoofd in moreel opzicht koel weten te houden en zijn erin geslaagd zich te onttrekken aan de moorden.

Hierbij was de grens tussen insubordinatie en gehoorzaamheid heel erg vaag. Zoals bekend is uit de gerechtelijke onderzoeken die na de oorlog plaatsvonden, hadden militairen niet de verplichting om bevelen tot het doden van burgers onvoorwaardelijk op te volgen. Dat wil zeggen, er zijn geen gevallen bekend waarbij een dergelijke weigering ertoe leidde dat de soldaat in kwestie zelf gedood werd. Het is zelfs zo dat Himmler meerdere malen heeft verklaard dat de deelname aan dergelijke moordacties een kwestie was van individuele zwakte of sterkte. Maar hoewel er dus geen twijfels bestaan over de zakelijke kant van de bevelsweigering, moet men toch rekening houden met de emotionele kant van de zaak. Veel betrokkenen dachten dat hen zware straffen boven het hoofd hingen als ze niet meededen met het moorden. Dit gold vooral in situaties waarbij de meerderen van deze soldaten als zeer meedogenloos bekend stonden. De historicus moet hierbij echter een bijzonder zorgvuldig onderscheid maken tussen beweringen die na 1945 zijn gedaan, waarin men zich misschien beter voordeed, en de werkelijke situatie. Alles bij elkaar genomen, waren er maar weinig soldaten die weigerden mee te werken aan de Jodenmoord. Wanneer hooggeplaatste figuren weigerden of als iemand vaker weigerde, dan werd deze persoon over het algemeen overgeplaatst of gedegradeerd. Slechts weinigen waren bereid dit nadeel te accepteren om zo geen mannen, vrouwen of kinderen te hoeven vermoorden.

13.

Collaboratie in het buitenland

In tegenstelling tot de handlangers van de holocaust die uit Duitsland en Oostenrijk kwamen, waren de daders uit de bezette landen en de bondgenootlanden, de zogenaamde collaborateurs, geheel uit eigen initiatief moordden of die de bezetter de helpende hand toestaken, uit heel andere kringen afkomstig. De samenwerking van de lokale bevolking met een bezettende macht is een fenomeen dat in elke oorlog voor komt. Het is in feite niets bijzonders en is vaak zelfs bittere noodzaak om het gewone leven gedurende de bezetting te hervatten. Het woord collaboratie heeft echter een negatieve bijklank, al kan samenwerking met een bezettende macht vele vormen aannemen. Ook de deelname van de lokale bevolking aan de Jodenvervolging kwam in allerlei varianten voor. Het kon gaan om een hulpagent, een burgemeester, een spion van de Gestapo of een gewone burger die een onderduikadres doorgaf.

De rechtse bewegingen in de getroffen landen speelden hierbij een grote rol, ongeacht of ze nationalistisch of fascistisch georiënteerd waren. Uit hun gelederen kwamen vaak de fanatiekste moordenaars, die niet alleen deelnamen aan door de Duitsers geleide moorden, maar die zelf ook op uitroeiing gerichte maatregelen instelden of zelf aan het moorden sloegen. Naast dit zelfstandig moordende type collaborateur is er ook nog het meer ambtelijke type, mensen die op grond van hun functie betrokken waren bij de Jodenvervolging, zoals politieagenten in de bezette landen van West-Europa, de Poolse spoorwegmedewerkers of ambtenaren van betrokken instanties. De grootste groep collaborateurs (vaak ging het hierbij om de belangrijkste politiefunctionarissen ter plaatse) werd echter gevormd door mensen die grote affiniteit voelden met het gedachtegoed van de bezetter.

In het geval van Roemenië kan men nauwelijks nog over pure samenwerking spreken. Het land was weliswaar een bondgenoot van Duitsland, maar volgde bij de vervolging van de Joden een geheel eigen koers. Pas eind juli 1941 kwam het in het zuidwesten van Oekraïne tot een echte samenwerking met het Duitse leger, evenals bij de moorden die werden gepleegd door de Volksdeutschen Selbstschutz in het noorden van Transdnestrië. Ook het regime in Kroatië ging relatief zelfstandig te werk bij de vervolging van de Joodse minderheid, zij het dan op aandringen van Duitsland.

In Hongarije ligt de situatie ingewikkelder. Ook hier vonden op aandringen van Duitsland vervolgingen plaats en werden anti-Joodse maatregelen ingevoerd. Sommige Hongaarse troepen, die samen met de Wehrmacht tegen de Sovjet-Unie vochten, namen deel aan massa-executies en hebben zelf Joden doodgeschoten in het kader van de strijd tegen de partizanen.

De echte collaboratie kwam pas op gang nadat Hongarije in maart 1944 door Duitse troepen was bezet. De nieuwe nationaal-socialistische leiders zetten heel gericht nieuwe mensen op sleutelposities bij de politie en andere ambtelijke instellingen. Zowel de Hongaarse politie als de regionale autoriteiten hebben vrijwel zonder enige Duitse inmenging de Joden buiten Boedapest gearresteerd, geïnterneerd en tot aan de grens gedeporteerd. Ook de dodenmarsen van november 1944 stonden onder leiding van Hongaarse bewakers. Toch kwamen er ook van Hongaarse kant protesten en de meest radicale collaborateurs kwamen pas aan de macht na de staatsgreep door de Pijlkruisers. Weliswaar beginen zij de moorden onder toezicht van de Duitsers, maar meestal was dit op eigen initiatief.

Van de Italianen kan in ieder geval tot aan september 1943 gezegd worden dat ze

nauwelijks medewerking hebben verleend aan de moord op de Joden. Er zijn slechts een paar gevallen bekend waarbij Italiaanse soldaten aan het oostfront Joden hebben uitgeleverd aan de Duitse politie. Daar staat tegenover dat in de door Italië bezette gebieden maatregelen van kracht waren die de Joden beschermden. Dit veranderde in september 1943. Zoals overal in de door Duitsland bezette gebieden hielp de plaatselijke politie, bestaande uit fascistten, vanaf dat moment mee met de deportaties vanuit Italië.

De samenwerking zoals die plaatsvond in de bezette Russische gebieden is weer van een heel andere aard. Deze gebieden waren volledig aan de Duitsers onderworpen, alleen in de Baltische staten werd een niet-Duits bestuur toegestaan. Toch konden de Duitsers hier niet zonder cooperatie van de bevolking, alleen al vanwege de enorme afmetingen van het gebied waarin de moorden plaatsvonden. De nazi-leiding kon hier rekenen op samenwerking met anticommunistische groeperingen, waarvan de bevelhebbers over het algemeen in Duitsland in ballingschap hadden gewoond en contacten hadden. Nadat de Wehrmacht deze gebieden was binnengevallen, doken overal ondergrondse organisaties en milities op, waarvan de leden de hoop hadden dat de Duitse bezetting uiteindelijk zou leiden tot de zo begeerde onafhankelijkheid, uiteraard in nauwe samenwerking met Duitsland. In Letland, Litouwen en West-Oekraïne organiseerden deze paramilitaire bewegingen, met steun en rugdekking van Duitsland, pogroms. Met veel geweld werd tegen Joden en communisten geageerd. Al gauw nam de Duitse politie het heft in handen en vormde de milities om tot hulppolitie. Met name in Letland en Litouwen groeiden deze politiekorpsen uit tot regelrechte moordbendes. Het zogenaamde Aarajs-kommando schoot ongeveer 30.000 Joden dood, vaak in opdracht van de Duitsers. De Letse, Litouwse en ook de Estlandse politie was verantwoordelijk voor de moord op de Joden in de kleinere steden.

In alle bezette Russische gebieden werden politie-eenheden gevormd, de zogenaamde Schutzmannschafts-Bataillone. Ook hierbij waren het vooral de Letse en Litouwse bataljons die bij de massamoorden betrokken waren, niet alleen op hun eigen gebied, maar ook in de andere Sovjetrepublieken en in Polen.

De Oekraïense bataljons daarentegen kwamen nauwelijks buiten hun eigen grondgebied. Daarnaast was er in deze gebieden ook nog een gewoon hulppolitiekorps, dat in de steden de Duitse politie en op het platteland de gendarmerie assisteerde. De lokale bevolking werd om verschillende redenen lid van deze eenheden. Vaak waren het voormalige krijgsgevangenen die, doordat ze lid werden, vrijgelaten werden. Of het waren mannen die hoopten op deze manier aan voedselbonnen te komen. Niet alle hulpagenten waren onvoorwaardelijke aanhangers van het Duitse regime. Overal waar Joden woonden, moesten deze hulpkorpsen deelnemen aan de slachtpartijen. De agenten haalden vaak de slachtoffers uit hun huizen en escorteerden ze naar de executieplaats. Soms haalden ze zelf de trekker over. De hulpkorpsen stonden bij deze acties vrijwel allemaal onder Duits toezicht. Bij het opsporen van ondergedoken Joden konden ze vaak onafhankelijk te werk gaan. Ook hierbij hebben de hulpagenten talloze moorden begaan.

Er is een groep die apart genoemd moet worden, de zogenaamde Trawniki's. Deze mannen, meestal Duitsers van Russische afkomst of Oekraïners, hadden zich tijdens hun krijgsgevangenschap vrijwillig aangemeld om aan de slechte levensomstandigheden in de kampen te ontkomen. Zij werden naar een opleidingskamp in

Trawniki bij Lublin gebracht, vandaar hun bijnaam. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat zij als hulptroepen zouden worden ingezet bij Duitse kolonisatieprojecten, maar ze deden al gauw dienst als bewakers in de vernietigingskampen van Operatie Reinhard. De Trawniki's werden ook ingezet bij de ontruiming van Poolse getto's, zoals dat van Warschau. De Wit-Russen en Russen gedroegen zich niet veel anders. Weliswaar vonden er in deze gebieden nauwelijks pogroms plaats, maar zowel de Wit-Russische als de Russische hulppolitie gaf stipt gehoor aan de bevelen van de bezetter. Een politieke motivatie speelde hierbij een ondergeschikte rol.

De houding van de Poolse politie kan in hetzelfde licht worden gezien, aangezien hier vooral sprake was van ambtelijke collaboratie. De 'donkerblauwe' politie in het Generalgouvernement nam weliswaar, op instigatie van de Ordnungspolizei, deel aan razzia's, massa-arrestaties en getto-ontruiming, maar werd zelden ingezet bij de executies zelf. Hieraan werd wel deelgenomen door de in omvang veel kleinere Poolse rekerchedienst.

In de Sovjet-Unie gingen collaboratie en deelname aan liquidaties hand in hand, maar in de rest van Europa bleef de collaboratie vooral beperkt tot hulp bij de deportaties. Plaatselijke agenten namen Joden gevangen, zetten ze op transport in treinen die door lokale spoorwegbeambten naar de landsgrenzen werden gereden, zonder dat er ook maar één Duitsers aan te pas kwam. Het was natuurlijk wel zo dat deze mannen in de bezette gebieden onder Duits gezag stonden. Maar ook als de Duitsers in geen velden of wegen te bekennen waren, verschilde het gedrag van de politie nauwelijks. De bevelen van hogerhand werden zonder morren opgevolgd.

Een vorm van samenwerking met de Duitsers bij de Jodenvervolgung die lange tijd over het hoofd is gezien, zijn de activiteiten van de lokale gemeenten. Ook hier zaten over het algemeen nazi-sympathiesanten op belangrijke posities. In de bezette Russische gebieden voerden de stadsbesturen een heel scala aan anti-Joodse maatregelen in, zoals het dragen van verplichte Jodenster, het onteigenen van Joden en het inrichting van getto's. Diverse burgemeesters ontplooiden daarbij bedenkelijke initiatieven. Niet alleen in Duitsland, maar in heel Europa hielden stads- en gemeentebesturen zich bezig met anti-Joodse maatregelen. Over het algemeen hadden deze lokale autoriteiten echter ook niet veel speelruimte en gemeentelijke ambtenaren die de anti-Joodse maatregelen probeerden te saboteren waren dan ook veruit in de minderheid.

Alles bij elkaar gezien, was de medewerking die de Duitsers in de bezette gebieden van doorslaggevende betekenis bij de uitvoering van de Endlösung. In alle landen overtrof het autochtone personeel in aantal ruimschoots het Duitse personeel, al waren niet al deze mensen daadwerkelijk betrokken bij de vervolging van de Joden. Toch is het ook nu nog niet helemaal duidelijk wie de mensen waren en wat ze dachten. In West-Europa bleef het gros van de agenten het werk doen dat ze ook voor de oorlog hadden gedaan. In de bezette Russische gebieden werden voor de politie vaak krijgsgevangenen gerekruteerd, die een geheel eigen agenda hadden. De aard en de individuele houding van het personeel kent dus veel meer facetten dan op het eerste gezicht lijkt.

De collaborateurs vormden de verste uitlopers van de Duitse heerschappij in Europa, ze zaten in de meest afgelegen dorpjes, ze kenden de lokale structuur. Ze hebben het de nazi's een stuk makkelijker gemaakt bij de vervolgingen, die immers vooral tegen vreemdelingen waren gericht. Op het verloop van de massamoorden hadden zij evenwel nauwelijks invloed. De meeste massa-executies vonden plaats onder Duits

toezicht en de plaatselijke bevolking had hierbij vrijwel geen speelruimte. Vaak werd de hulppolitie en de gemeentelijke besturen geïnfiltreerd door leden van het verzet, maar zonder succes.

Dienstweigering had weinig zin. Als er niet al met represailles bedreigd werd, zoals in Oost-Europa vaak gebeurde, werd er bij de vervolgingen gewoonweg ander personeel ingezet. De nationaal-socialisten hechtten zoveel waarde aan de moord op de Joden dat zij bereid waren, hiervoor andere zaken op te geven en personeel vrij te maken. De medewerking van de plaatselijke politie en autoriteiten was dus niet van doorslaggevende betekenis, in tegenstelling overigens tot de medewerking van de bondgenoten. Meer Joden zouden de oorlog hebben overleefd, als het nazi-regime minder hulp van buitenaf zou hebben gehad.

14.

De toeschouwers

De mensen die de moord op de Joden begingen, deden dat niet onder willekeurige omstandigheden, maar binnen het kader van hun eigen omgeving en vaak zelfs van een buitenlandse omgeving. De Duitse en Oostenrijkse Joden leefden aan het eind van de jaren '30 in een ijskoud sociaal klimaat ook al waren hierop soms opvallende uitzonderingen. De meeste inwoners van het Duitse Rijk hielden zich aan de spelregels van het regime en veel mensen probeerden zich verrijken ten koste van de Joden. Bovendien beïnvloedde de oorlog, waar de meeste gezinnen op de een of andere manier door getroffen werden, in toenemende mate de denkwijze van de mensen.

Lang na de oorlog waren veel mensen er nog van overtuigd dat maar een paar honderd Duitsers destijds iets van de moord op de Joden af hadden geweten. Inmiddels is dit beeld aanzienlijk bijgesteld. Weliswaar deed het regime na de Kristallnacht haar uiterste best om openlijke geweldplegingen tegen Joden in Duitsland en Oostenrijk te voorkomen, maar in de Leimat was men ondertussen wel degelijk op de hoogte van de moorden op de Joden in het oosten. Al in september 1939 deden de eerste geruchten de ronde over gruweldaden in Polen. De eerste massamoord op Duits grondgebied, de euthanasie op zieken en gehandicapten, zorgde voor enige beroering, maar uiteindelijk bleef dit beperkt tot bepaalde streken in Duitsland.

Na liet begin van de systematische massamoord op Joden, vanaf de zomer van 1941, duurde het even voordat de berichten hier doorsijpelden naar het grote publiek. Bij diverse regeringsinstanties deden hierover echter al heel vroeg verhalen de ronde en veel mensen kwamen erover te weten doordat de soldaten die aan het oostfront vochten of die deel uitmaakten van de bezettingsmacht erover vertelden. De Duitse en Oostenrijkse ambtenaren die in Polen of in de bezette Russische gebieden werkten, waren ook al vroeg op de hoogte, al verschilde dit van regio tot regio. Vooral de brieven die militairen naar huis stuurden en de verhalen die ze tijdens hun verlof thuis vertelden, waren een bron van informatie over de gebeurtenissen in het oosten.

Toen de massamoord op de Joden over haar hoogtepunt heen was, in de zomer en herfst van 1942, namen ook in Duitsland zelf de geruchten toe. De NSDAP zag zich gedwongen op te treden tegen de verspreiders van deze 'valse geruchten'. Na de nederlaag bij Stalingrad werd de antisemitische propaganda sterker. De Joden zouden achter de bomaanvallen op de Duitse steden zitten. Indien Duitsland de oorlog zou verliezen, zouden de Joden niets en niemand ontzien. Ook werd er in de propaganda geen geheim van gemaakt dat men uit was op de vernietiging van de Joden. Hiervoor hoeft men alleen maar de redes of artikelen van de nazibonzen Hermann Goring of Robert Ley na te lezen. Aan de andere kant werden steeds vaker gewone burgers voor de rechter gesleept omdat ze hun kennis over de moorden publiekelijk (lees: in het café) wereldkundig hadden gemaakt. Dit kon leiden tot jarenlange gevangenisstraffen wegens Heimtücke (landverraad).

Men kan er vanuit gaan *dat in 1943-1944 een groot deel van de Duitse bevolking, vooral de volwassenen, wel eens geruchten over de moorden had gehoord.*

Of het hier nu 20 of 40 procent van de bevolking betrof, valt echter (nog) niet te zeggen. Slechts weinig mensen wisten dat de Duitsers alle Joden van Europa aan het uitmoorden waren. Men was vooral op de hoogte van de massa-executies in de bezette Russische gebieden. Het bestaan en het gebruik van de gaswagens werd afgedaan als al te sensationeel. Van het bestaan van de concentratiekampen wisten de meeste

Duitsers ook voor de oorlog over het algemeen wel af, maar de gemiddelde burger wist niets af van de massamoorden die er plaatsvonden, al zal het de bevolking in Noord-Duitsland haast niet kunnen zijn ontgaan dat in de kampen voor Russische krijgsgevangenen in 1941 en 1942 de gevangenen massaal stierven.

De meeste mensen wisten ook dat de deportaties van de Duitse Joden (hun burens dus) niet veel goeds betekende voor de betrokkenen. Van de omstandigheden in het oosten was bekend dat ze beroerd waren en bovendien werd er nooit meer iets vernomen van mensen die daarheen waren getransporteerd. Dat betekende echter ook dat veel van wat men hoorde en opving een gerucht of een vermoeden bleef.

Veel mensen werden bovendien herinnerd aan de gruwelpropaganda uit de Eerste Wereldoorlog. Ze namen de berichten over omvangrijke massaexecuties met een korreltje zout. Beter op de hoogte waren degenen die contact hadden met mensen die in het oosten werkzaam waren of die, ondanks de zware straffen die daar op stond, in het geheim naar de BBC luisterden. Pas vanaf het eind van 1944 konden de Duitsers en Oostenrijkers van dichtbij zien wat het lot was van de laatste Joodse overlevenden, toen ze de uitgemergelde en in lompen geklede gevangenen tijdens de dodenmarsen door hun dorpen zagen lopen.

Maar wat was de reactie van de niet-Joodse Duitsers en Oostenrijkers, die in het Rijk waren achtergebleven, op de aanscherping van de vervolgingen?

Daarover kunnen we kort zijn, die was er niet. Weliswaar waren veel mensen ontstemd over de ergste uitwassen, maar slechts een paar niet-Joden hebben daadwerkelijk geholpen. Deze hulp was vooral onmisbaar voor de Joden die, al dan niet met valse papieren, waren ondergedoken, hoofdzakelijk in Berlijn. Ongeveer 1500 onderduikers, in het Duits U-Boote genoemd, overleefden de oorlog. Men schat dat ongeveer 20.000 Duitsers hebben meegeholpen om Joodse levens te redden. Met name de in het oosten gestationeerde ambtenaren, soldaten en zakenlieden konden wonderen verrichten wanneer ze de maatregelen probeerden te saboteren.

Maar het overgrote deel van de bevolking had hiermee niets te maken. Het antisemitisme was te diep in de maatschappij doorgedrongen, hoewel de meningen uiteenliepen over wat hiervan de consequenties moesten zijn voor de Joden. Vergeleken met de reactie op de 'euthanasie' van zieken en gehandicapten, was de reactie op wat er met de Joden gebeurde lauw.

Daarentegen schrokken veel mensen er niet voor terug om Duitse Joden te verraden die waren ondergedoken of die de draconische anti-Joodse maatregelen probeerden te ontlopen. Historici zijn er nog niet uit of men het gedrag van de Duitse en Oostenrijkse bevolking als 'apathisch' moet omschrijven of als 'passieve medeplichtigheid'. Om die vraag te kunnen beantwoorden, zal men elk geval afzonderlijk moeten beoordelen en moeten nagaan wat de gevolgen waren voor de betrokken Joden. Over het algemeen waren de Duitsers en Oostenrijkers niet in staat en vaak ook niet van plan om voor Joodse burens in de bres te springen of de behandeling van de Joden mee te laten wegen in hun kritiek op het regime.

Voor de inwoners van de landen in het oosten die door Duitsland bezet werden, lag de situatie anders. Daar waar de nazi's hard optraden tegen de Joodse minderheid, werd ook de niet-Joodse bevolking niet ontzien. Ook los van de houding ten aanzien van de Joden kwamen hier net zo weinig helden als verraders voor. De gewone burger was er vooral in geïnteresseerd om de bezettingstijd zo veel mogelijk ongeschonden door te komen. Het gevolg hiervan was dat men zich zo ver mogelijk hield van politiek en op allerlei manieren probeerde het vege lijf te redden.

Van alle bewoners van de bezette gebieden in het oosten waren het vooral de christelijke Polen die dagelijks geconfronteerd werden met het lijden en sterven van de Joden. In de bezette Russische gebieden waren de meeste Joden kort na de bezetting immers al vermoord. In de loop van de jaren '30 waren er sterk antisemitische stromingen binnen de Poolse regering, de kerk en de maatschappij in het algemeen, en deze houding was na de Duitse inval natuurlijk niet ineens verdwenen. Bovendien waren de niet-Joodse Polen in eerste instantie vooral geschokt door de moord op de Poolse elite. In het eerste jaar van de bezetting ontwikkelde men echter grote sympathie voor de Joodse landgenoten, die nog meer onderdrukt werden dan zichzelf. Naarmate de oorlog langer duurde, bleek echter het effect van de sociale isolatie die de Joden gedwongen hadden moeten ondergaan. Dit werd nog versterkt door de antisemitische propaganda en de bouw van de getto's.

Toen de massamoorden begonnen, waren de christelijke Polen diep verontwaardigd over het hevige geweld, dat vaak in alle openlijkheid plaatsvond, maar vrijwel niemand kwam ertegen in actie, omdat de mogelijkheden daartoe eenvoudigweg ontbraken. Maar tegelijkertijd bleef het antisemitisme welig tieren en werd het voor een deel zelfs aangewakkerd, doordat men achter de Russische geweldplegingen in het oosten Joodse inmenging zocht.

Joden die ondergedoken waren, liepen voortdurend het risico te worden verraden. In dit kader was vooral het gedrag van de zogenaamde szmalcowniki betreurenswaardig. Dit waren Polen die tegen beloning ondergedoken Joden opspoorden en daar zelfs hun beroep van hadden gemaakt. Pas na de jaarwisseling van 1942, toen de volledige uitroeiing van alle Poolse Joden voor de deur stond, was er enige vorm van solidariteit waarneembaar. Hierbij speelde ook mee dat veel Polen bang waren om het volgende slachtoffer te worden van de nationaal-socialistische vernietigingsdrang.

In het voormalige Oost-Polen en de Baltische staten was de sfeer aanzienlijk grimmiger. Vooral de Balten en de West-Oekraïners gaven de Joden de schuld van het stalinistische schrikbewind. Verraad van Joden was aan de orde van de dag. Maar ook hier was de bevolking tijdens de moorden die in de zomer van 1942 plaatsvonden niet laaiend enthousiast. In de voormalige Russische gebieden ondertussen speelde het antisemitisme een ondergeschikte rol, met name in Wit-Rusland, al was het niet zo dat de Sovjets alle antisemitische gevoelens hadden kunnen uitbannen. Hier hadden alle inwoners te lijden onder de Duitse bezetting, Joods of niet.

Naar de houding van de West-Europese bevolking is het meeste onderzoek verricht. In deze landen was het wat minder riskant om Joodse medeburgers te helpen, iets wat vooral in België van invloed was. Zoals overal waren het ook in West-Europa mensen van een bepaalde geloofsovertuiging en communisten die voor de Joden in de bres sprongen, maar ook hier bleven de helpers in de minderheid. Het overgrote deel van de

bevolking wilde niets met de Joden te maken hebben en veel mensen hadden geen enkel bezwaar tegen de deportatie van de Joodse immigranten.

Niet alleen in Duitsland, maar in vrijwel heel Europa konden de niet-Joden profiteren van de moord op en de berovingen van de Joden. De belangrijkste profiteurs waren natuurlijk de regeringen van de marionettenstaten, die door de onteigeningen hun staatskas hoopten te spekken. In de bezette gebieden vloeide het geld terug naar de Duitse Rijkskas. Hierna volgden de bezettingsmachten, die zich vooral interesseerden voor onroerend goed en dwangbetalingen. Een groot deel van het geroofde geld verdween bovendien in de zakken van individuele functionarissen. Als laatste kreeg

de lokale bevolking de mogelijkheid een graantje mee te pikken van de vervolgingen en de moorden. Winkels van Joodse eigenaren gingen soms over op naam van een vertrouwenspersoon. Vaak werden de winkels geplunderd of overgenomen door de concurrentie. Een groot aantal mensen aasde op (betere) woningen, op meubilair of op huishoudelijke artikelen. Veel van deze spullen werden voor de vervolgingen serieus van start gingen door de Joden ver onder de waarde verkocht, zodat het niet door de bezetter kon worden geconfisqueerd. Maar ook na hun dood waren de Joden niet veilig. Hun kleren werden verdeeld, bij voorkeur onder de zogenaamde Volks-Deutschen, maar ook onder collaborateurs. Wanneer een getto was ontruimd, trokken vaak plundersaars door de lege wijken. Dit gedrag mag nu misschien vreemd lijken, maar het is te verklaren wanneer men beseft dat ook de niet-Joodse bevolking vaak ver onder het bestaansminimum leefde en dat vrijwel overal in het door de Duitsers bezette Europa honger heerste.

Hoewel veel mensen in hun dagelijkse gesprekken hun afkeer uitten over de bezetting en de collaborateurs, bleef het gevaarlijk om toe te geven dat men hulp bood aan Joden. Vrijwel overal moest men bedacht zijn op verraad. In dat kader is het aantal niet-Joden dat Joden hielp of zelfs onderdak bood nog verrassend hoog. Om hulp te kunnen bieden, was er een heel netwerk van medeplichtigen nodig.

In Polen en in de bezette Russische gebieden bracht iedereen die Joden hielp zichzelf in levensgevaar. In het Generalgouvernement werden hiervoor speciale processen gehouden, die overigens niet altijd tot de doodstraf leidden, maar in veel gevallen 'regelde' de politie zelf wel iets en executeerde zowel de ondergedoken Joden als hun helpers met hun gezinnen. Wie durfde te helpen, was dus buitengewoon moedig, want hoeveel mensen durven het aan om voor burens of kennissen hun eigen leven en dat van hun kinderen op het spel te zetten?

Voorwaarden voor deze reddingsacties waren vaak dat men de onderduikers al enigszins kende en dat de omstandigheden goed waren. Ook moet men bedenken dat het voor februari 1943 voor de meeste mensen niet duidelijk was hoelang de oorlog, en dus de noodzaak tot onderduiken, zou duren. Voor iedereen waarvan na de oorlog kon worden vastgesteld dat zij Joden hadden geholpen, werd in de Avenue of the Righteous in het holocaustmuseum Yad Vashem een boom geplant. Tot nu toe staan hier 16.000 bomen voor mensen uit heel Europa.

De kerken waren in het door de Duitsers bezette Europa de enige instanties die door de nazi's erkend werden, wat overigens niet wilde zeggen dat de geestelijken niet vervolgd werden. De kerken namen een tweeslachtige houding aan ten aanzien van de Joden en de Jodenvervolging en vaak verschilde deze houding sterk van land tot land en kwam de mening van de kerkelijke leiders niet altijd overeen met die van individuele geestelijken. Veel kerkelijke tradities waren anti-Joods, wat op zich al tot problemen leidde, maar vaak ook waren de omstandigheden er niet naar om Joden te helpen.

Wanneer men kijkt naar de houding van de katholieke kerk ten aanzien van de Jodenvervolging, dringt zich onmiddellijk de felle discussie op over de rol van het Vaticaan. Het lijkt geen twijfel dat Pius XII en het Vaticaan van alle 'neutrale machten' tijdens de Tweede Wereldoorlog het beste op de hoogte waren. Zeer gedetailleerde berichten over vervolgingen en moorden bereikten Rome al in een vroeg stadium. Hoewel de paus zeker geen vriend van de nationaal-socialisten was, heeft hij ook niet openlijk stelling genomen tegen de Jodenmoord. In hoeverre hij via officieuze kanalen reddingspogingen heeft ondernomen, is tot op de dag van vandaag

onderwerp van discussie. Hij had in ieder geval veel invloed op de katholieken in Duitsland, Slowakije, Kroatië en Hongarije, maar hij heeft slechts indirect en pas zeer laat in de oorlog van deze invloed gebruik gemaakt.

Alleen voor Hongarije valt aan te tonen dat de deportaties door tussenkomst van het Vaticaan (en de geallieerden) werden stopgezet. Voor de veelvuldig geciteerde opmerking van de paus *dat de Italiaanse kerken hun poorten moesten openzetten voor de Joodse vervolgd*, zijn tot op heden nog geen gedocumenteerde bewijzen gevonden.

Er zijn talloze redenen aan te wijzen waarom het Vaticaan zo terughoudend was. De belangrijkste reden is dat men de diplomatieke speelruimte niet wilde verliezen, met name tijdens de Duitse bezetting van Rome, van september 1943 tot begin juni 1944.

Het totaalbeeld van de katholieke kerk in het bezette Europa is veel gevarieerder. Juist in Italië boden duizenden geestelijken onderdak aan vervolgd Joden.

Bij de andere bondgenoten van Duitsland nam de kerk minder sterk stelling tegen de vervolgingen. Hulp bleef beperkt tot acties van enkele priesters.

In Frankrijk en het Grieks-orthodoxe Galicië deden de bisschoppen daarentegen spectaculaire oproepen waarin ze de vervolgingen afkeurden.

De rol van de in Polen zeer dominante katholieke kerk is na al die jaren nog steeds niet helemaal duidelijk. Enerzijds kon men zich hier maar moeilijk loswaken van de anti-Joodse tradities, die tijdens de jaren '30 een hoogtepunt hadden bereikt, maar anderzijds hebben Poolse priesters en kloosterordes duizenden Joden verstoppt, ondanks het grote risico.

De rol van de katholieke geestelijken in de satellietstaten die zich expliciet als katholieke regimes presenteerden, zoals Kroatië of Slowakije, ligt iets gecompliceerder. Pas na verloop van tijd, in Kroatië vanaf half 1943, sprak de kerk zich uit tegen de moorden. Maar ook hier was de houding en het handelen van de priesters niet eensgezind.

In het katholieke Litouwen echter heeft de kerk nauwelijks iets gedaan om de Joden te helpen.

Ook bij de niet-katholieke kerken is de situatie niet eenduidig. Sommige Protestantse kerken in Duitsland gaven blijk van grote affiniteit met het nationaal-socialisme, zoals de Deutsche Christen-beweging. Maar ook de tegenbeweging van de *Bekennende Kirche* kon niet tot een eensgezinde houding komen ten aanzien van de Jodenvervolg en kwam pas relatief laat in verzet.

In andere landen, zoals in Denemarken, kwamen de Protestanten wel in verzet.

Over de houding van de orthodoxe kerk in de bezette Russische gebieden, die nadat zij jarenlang door Stalin waren onderdrukt en in 1941 een korte opleving doormaakten, is daarentegen heel weinig bekend.

De enige maatschappelijke groeperingen die volstrekt onafhankelijk waren van het nationaal-socialisme, waren uiteraard de verzetsgroepen. Weliswaar zaten hier ook rechtsgeoriënteerde groepen bij, die soms uit tactische overwegingen banden aangingen met de bezetter, maar over het algemeen waren de verzetsbewegingen tegen het nationaal-socialisme en de bezetter gericht, wat niet wil zeggen dat ze allemaal bereid waren de Joden te helpen. De reactie van de verzetsgroepen op de Jodenvervolg en de moord was in hoge mate afhankelijk van de politieke oriëntatie.

Bij de beweegredenen en het handelen van de verzetsgroepen in Europa speelde het lot van de Joden maar een ondergeschikte rol. Natuurlijk was men geschokt over de

massamoorden, maar de groepen werden bij hun acties toch vooral geleid door hun politieke ambitie, die al voor de oorlog was ontstaan en die de groepen bijeen had gebracht. Bovendien beschikte het verzet tot aan het eind van 1942 noch over de middelen voor grote reddingsacties, noch was het voor die tijd duidelijk dat het einde van de nationaal-socialistische hegemonie in zicht was.

Het waren vooral de vrijzinnige en socialistische of communistische verzetsbewegingen die zich het lot van de Joden aantrokken en met name in de communistische verzetsgroepen waren veel Joden vertegenwoordigd. Kleine hulpacties, waarschuwingen voor naderende gettoruimingen, het vervalsen van documenten en de verkoop van wapens waren handelingen die door het niet-Joodse verzet werden uitgevoerd. Vooral bij het onderduiken van Joden waren deze activiteiten van belang. Maar geen van deze groepen was bereid om grootschalige acties te ondernemen om Joden te redden, zoals het verstoren van massa-executies of het opblazen van spoorlijnen die naar de vernietigingskampen liepen. Wel werden de bewoners van enkele werkkampen door verzetsgroepen bevrijd.

De afzonderlijke verzetsgroepen en groepjes hadden allemaal een verschillende houding ten aanzien van de Joden, ook al opereerden ze binnen een overkoepelende organisatie zoals Armia Krajowa in Polen of de partizanen in de Sovjet-Unie. Het was dus helemaal van het toeval afhankelijk of een gevluchte Jood in de bossen steun vond of de dood.

Rechtsgeoriënteerde groepen toonden weinig sympathie voor de overlevingsstrijd van de Joden, zoals blijkt uit de berichtgeving in de rechtse ondergrondse pers over de opstand in het getto van Warschau. Zelfs op dat late tijdstip in de oorlog hadden sommige verzetsgroepen nog begrip voor de massamoord op de Joden en eisten een 'Jodenrij' Polen. Het kwam regelmatig voor dat gewapende, rechtse verzetsgroepjes Joden vermoordden die zij op hun onderduikadres hadden aangetroffen. Zelfs na de bevrijding vonden dergelijke moorden nog plaats.

In afzonderlijke gevallen hebben ook leden van Armia Krajowa of van de Russische partizanenbeweging Joden vermoord, al is dat zeker niet representatief voor de hele beweging. Alles bij elkaar genomen moet worden vastgesteld dat de moord op de Joden voor de tegen de Duitsers gerichte verzetsbewegingen maar van secundair belang was. Het stond niet bovenaan de agenda. Toen de verzetsbewegingen vanaf 1943-1944 in omvang groeiden, waren er nauwelijks nog Joden in leven.

De landen die niet door Duitsland bezet waren of die geen bondgenoot van Duitsland waren, reageerden anders. De meeste bewegingsvrijheid genoten de militaire tegenstanders van de As-mogendheden, hoewel zij betrekkelijk weinig directe invloed hadden op de binnenlandse Duitse politiek. In Groot-Brittannië en de VS werd de Jodenvervolging voor de oorlog nauw geobserveerd. De in die landen woonachtige Joodse groepen en het probleem van de immigratie zorgden er voor dat het onderwerp op de politieke agenda kwam. Toen de oorlog eenmaal was begonnen, verdween de belangstelling voor de Joden omdat er nauwelijks nog berichten uit Duitsland kwamen. Toch was het ook in 1940-1941 nog mogelijk om erachter te komen wat er precies gebeurde in de bezette delen van Europa.

Wanneer de massamoorden precies begonnen, was voor de geallieerden niet vast te stellen, maar het plaatsvinden van de massamoorden was dat wel. De Britse geheime dienst was er in geslaagd om de Duitse berichten uit het oosten te ontcijferen. Tot half september 1941 waren er dagelijks radiomeldingen over massa-executies, daarna maakten de Duitse radiotelegrafisten gebruik van geheime taal. Maar ook daarna nog

was de Britse geheime dienst goed op de hoogte, van bijvoorbeeld het aantal gevangenen in Auschwitz.

Vanaf 1942 was de Poolse regering in ballingschap bovendien een belangrijke informatiebron voor de geallieerden. De Poolse regering kreeg haar berichten direct van de ondergrondse beweging Armia Krajowa, die zeer goed geïnformeerd was. Weliswaar was men zeer beperkt op de hoogte van de massamoorden tot aan 1941, maar men wist van het bestaan van de vernietigingskampen en van de deportaties die vanaf begin 1942 plaatsvonden.

Vanaf medio juni 1942 werd de omvang van de volkenmoord steeds zichtbaarder en zowel de geallieerde kranten als de BBC kwamen met gedetailleerde berichtgeving. Dit was mogelijk omdat het World Jewish Congress (WJC) er met behulp van een Duitse industrieel in was geslaagd om de plannen van de nazi's te achterhalen. In het zogenaamde Riegnertelegram, vernoemd naar de afgevaardigde van het WJC in Genève, werd het Amerikaanse ministerie van binnenlandse zake duidelijk dat Hitler alle Joden wilde vermoorden en hiervoor gifgas gebruikte.

De Britse en de Amerikaanse regering vond de informatie te fragmentarisch en hoewel men in februari 1942 in Londen al besloten had om de nazi-misdrijven na de oorlog te bestraffen, duurde het nog tot december van dat jaar voor de geallieerden met een openlijke en officiële mededeling kwamen over de Jodenmoord.

In april 1943 kwamen Britse en Amerikaanse diplomaten bijeen op de Bermudaeilanden om het Joodse vluchtelingenprobleem te bespreken, maar het resultaat was teleurstellend. In januari 1944 richtten de Amerikanen ten slotte een eigen instantie op die zich met dit vraagstuk zou bezighouden, de War Refugee Board.

De geallieerden bespraken de mogelijkheden van een directe interventie bij de massamoord, maar een dergelijke actie werd verworpen. Alleen enkele diplomatieke protesten aan het adres van de regering in Vichy sorteerden effect.

De vraag of men moest ingrijpen werd weer actueel vanaf maart 1944, toen de Wehrmacht Hongarije bezette en de Hongaarse Joden met de dood bedreigd werden. Men was inmiddels op de hoogte van het bestaan van Auschwitz, ook al waren de precieze details over de gaskamers pas vanaf eind juni bekend.

Na mei 1944 vloog de US Air Force regelmatig over het kamp om luchtfoto's te maken, maar bombardementen van het kamp of van de spoorbaan bleven uit. Over het waarom hiervan wordt al decennialang door historici en luchtoorlogspecialisten gediscussieerd. Aangezien de nabijgelegen rubberfabriek in Auschwitz-Monowitz wel gebombardeerd werd, waarbij ook een deel van Birkenau werd geraakt, bleek dat het wel mogelijk was, maar noch de Amerikaanse politici, noch het leger wilde de luchtmacht inzetten om reddingsacties te ondernemen. Het winnen van de oorlog had prioriteit.

Diverse Joodse organisaties daarentegen ondernamen wel wanhopige reddingspogingen via hun afdelingen in Europa. Nog in 1941 slaagden zij erin om hulppakketten in de Poolse getto's te krijgen. Uit de periode dat het moorden al was begonnen, moeten we het zogenaamde Transdnestriëplan noemen, om de Roemeense regering ertoe te bewegen Joodse kinderen te redden, of het Europaplan waarbij met Wisliceny, de rechterhand van Eichmann in Bratislava, werd onderhandeld om tegen geld een aantal Slowaakse Joden te redden. Tot slot kunnen ook de onderhandelingen genoemd worden die in 1944 in Boedapest plaatsvonden om goederen te ruilen tegen Joodse levens. Hierdoor werden enkele duizenden Joden gered. Het resultaat van al deze pogingen was evenwel slechts een druppel op een gloeiende plaat.

Overigens is er nog nauwelijks onderzoek gedaan naar de houding van de Russische regering ten aanzien van de massamoorden. De Sovjet-Unie was het enige land dat niet door Duitsland was overwonnen, maar waar de nazi's toch op grote schaal misdrijven begingen. Inmiddels is bekend dat de top van de CPSU (Communistische Partij van de Sovjet-Unie) zeer goed op de hoogte was van deze moorden door de berichten die afkomstig waren van het Rode Leger, de geheime dienst en de informanten uit het verzet. In deze berichten werd melding gemaakt van massa-executies, maar vanaf 1943 werd steeds vaker verzwegen dat de slachtoffers voor het merendeel Joden waren. Ook waren Stalin en zijn entourage maar matig geïnteresseerd in het lijden van de Russische bevolking onder Duitse bezetting, net zo goed als ze bij de oorlogsvoering weinig respect hadden voor de levens van hun eigen mensen. De Sovjets waren er vooral op uit om de communistische heerschappij in stand te houden of te herstellen.

De neutrale landen van Europa ten slotte bevonden zich helemaal in een lastig parket. Vooral Zweden en Zwitserland waren bang om zelf door Duitsland bezet te worden. Spanje, onder de dictatuur van Franco, onderhield vriendschapsbanden met Duitsland. De Zwitserse autoriteiten waren zeer goed op de hoogte, wat gezien de ligging van het land niet bepaald verwonderlijk is. Toen een delegatie van Zwitserse artsen een officieel bezoek bracht aan de Wehrmacht en het oostfront, werden zij directe ooggetuigen van de moorden. Ook het internationale comité van het Rode Kruis in Genève wist van de situatie af. De hulp van het Rode Kruis beperkte zich echter tot het sturen van pakketten aan (niet-Joodse) kampbewoners en verder hielden de medewerkers zich bescheiden op de achtergrond.

Zwitserland heeft op zeer beperkte schaal Joodse vluchtelingen opgenomen, maar de meeste vluchtelingen werden tijdens de oorlog teruggestuurd en daarmee een zekere dood in gestuurd. Pas de laatste jaren is bekend geworden dat de Zwitserse economie aanzienlijk geprofiteerd heeft van de oorlog, vooral door het leveren van wapens aan Duitsland, die voor een deel betaald werden met geroofde Joodse bezittingen. Voor Zweden gold dat ook de Zweedse bevolking niet vrij was van antisemitisme. Hier waren de gevolgen echter minder fataal aangezien het aantal mensen dat naar Zweden vluchtte beperkt was en de Zweden dus ook geen quota instelden.

Samenvattend ontstaat de indruk dat de Europese Joden werkelijk geen kant op konden. De meeste Duitsers en Oostenrijkers konden of wilden, net als de meeste mensen in de bezette gebieden, zich niet solidair opstellen met hun Joodse medeburgers. Achteraf gezien is het gemakkelijk om mensen een gebrek aan moreel gedrag te verwijten, maar in deze situatie moest iedereen voor zich een beslissing nemen.

Doorslaggevend hierbij was ook dat in de periode dat de meeste Joden vermoord werden, van de herfst van 1941 tot aan het voorjaar van 1943, Hitler op het hoogtepunt van zijn macht was. De mogelijkheden om iets te ondernemen, zowel van buitenaf of van binnenuit het Duitse Rijk, waren daarom beperkt. Het is echter des te verbazingwekkend dat toen Duitsland eenmaal de oorlog leek te verliezen, de geallieerde regeringen en allerlei andere organisaties nauwelijks in actie kwamen. De wereld liet zien dat zij de uitdaging niet aan kon. Dat onder gunstige omstandigheden reddingspogingen wel konden slagen, blijkt uit het gedrag van de Denen, de houding van de Italiaanse autoriteiten en priesters en het feit dat de deportaties in Hongarije werden stopgezet.

15.

De betekenis van de concentratiekampen na 1942

De meeste mensen denken bij de holocaust direct aan de nazi- concentratiekampen. Dat is echter maar ten dele terecht. De concentratiekampen kregen pas in de loop van de holocaust een centrale betekenis. Ongeveer de helft van alle Joodse slachtoffers werd in de kampen omgebracht, maar slechts een deel van hen kwam om in de officiële concentratiekampen. Hiermee worden de kampen bedoeld die door de Inspektion der Konzentrationslager, een afdeling van de SS in Oranienburg, als zodanig werden betiteld, zoals de kampen Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen.

Tot aan 1938 kwamen slechts enkele Joden in deze kampen terecht. Na de Kristallnacht liep het aantal Joodse gevangenen in de kampen tijdelijk op tot 27.000, waarvan het grootste gedeelte na een paar dagen weer werd vrijgelaten met het bevel zo snel mogelijk te emigreren. In de eerste oorlogsjaren kwamen vooral niet-Duitsers in de kampen terecht, waaronder ook enkele Joden. Soms werden hele groepen Joden tot bepaalde kampen veroordeeld.

Zo kwamen bijvoorbeeld Nederlanders in Mauthausen terecht en Polen en Oostenrijkers in Buchenwald. Pas in januari 1942, toen de oorlogseconomie dreigde in te zakken en er behoefte was aan arbeidskrachten, begon de SS met plannen voor de massale internering van Joden. Tot die tijd hadden de kampen bij lange na nog niet de omvang die ze in de laatste jaren van de oorlog zouden hebben. In 1941 zaten er in de kampen alles bij elkaar ongeveer 60.000 mensen vast, in 1945 waren dat er 720.000!

Pas vanaf maart 1942 kwamen regelmatig transporten met Joden aan in Auschwitz en Majdanek, te beginnen met Joden uit Slowakije. Vanaf juli ging het om massatransporten. De meeste slachtoffers werden naar kampen gedeporteerd die officieel geen concentratiekampen waren. Dit waren geen interneringskampen, maar vernietigingskampen.

Chelmno in Polen was het eerste vernietigingskamp van de nazi's. In de herfst van 1941 sloeg het Sonderkommando Lange, een politie-eenheid die vanaf eind 1939 vooral in het westen van Polen psychiatrische patiënten had vermoord, midden in het dorp haar kamp op. Het commando nam zijn intrek in een landhuis in het dorp en richtte dit in als een voorportaal van de dood.

Vanaf 7 december 1941 werden de Joden uit de omgeving via een smalspoor naar Chelmno vervoerd en vervolgens naar het landgoed en het landhuis gebracht. Daar moesten zij zich uitkleden, waarna zij via een hellingbaan in de laadruimte van een vrachtwagen werden gedreven, die met geopende achterdeuren tegen het gebouw stond geparkeerd. Hierna werden de deuren gesloten, de vrachtwagen begon te rijden en de uitlaatgassen werden naar de laadruimte geleid.

Na ongeveer een half uur verliet de wagen het terrein en reed naar het zogenaamde boskamp, een paar kilometer verderop. Daar werden de lijken uit de vrachtwagen gehaald en verbrand. In Chelmno stierven behalve Joden ook Roma uit Oostenrijk en andere niet-Joden.

In maart 1943 werd het kamp gesloten en werd het landhuis vernietigd. In 1944, toen het getto van Łódź werd geliquideerd, keerde een tweede groep, het Sonderkommando Bothmann, in Chelmno terug en herhaalde de geschiedenis zich, nu in een ander gebouw. In totaal werden er in Chelmno op deze manier minimaal 155.000 mensen ter dood gebracht.

Vergelijkbaar met Chelmno is het vernietigingskamp bij Minsk, Maly Trostinec, waar

de slachtoffers, Joden uit Wit- Rusland en Duitsland, in gaswagens werden vermoord. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat in Mogilev, in het oosten van Wit- Rusland, een vernietigingskamp met stationaire gaskamers gebouwd had moeten worden. Dit plan werd echter niet uitgevoerd, waarschijnlijk omdat de stad te afgelegen lag.

De eerste echte Todesfabrieken (vernietigingskampen) werden in 1942 in dienst genomen tijdens Operatie Reinhard. Ze waren vanaf november 1941 gebouwd om de Joden uit het Generalgouvernement te vermoorden. De drie vernietigingskampen Belzec, Sobibor en Treblinka waren in het begin vooral bedoeld voor de massale moord op de bewoners van psychiatrische inrichtingen in Duitsland. De kanselarij van de Führer, die voor deze moorden verantwoordelijk was, stelde haar medewerkers ter beschikking van de SS- en politiechef van Lublin, Odilo Globocnik, zodat deze zijn moordplannen kon uitvoeren. Het waren mannen die al ruime ervaring hadden met het vermoorden van grote groepen mensen door middel van gifgas. Zij kregen bovendien hulp van gerekruteerde krijgsgevangenen, met name mensen van Duitse afkomst en Oekraïners, die in Trawniki bij Lublin waren opgeleid en daarom de bijnaam Trawniki hadden.

In november 1941 begon men met de bouw van het kamp Belzec. Hier, op de grens van het district Lublin en Oost-Galicië, was eerst een werkkamp voor Joden en Sinti gevestigd, waar de dwangarbeiders een grensmuur hebben aangelegd op de demarcatielijn met de nieuwe Russische gebiedsdelen.

Lang nadat het kamp was opgeheven, werd op de rand van het dorp Belzec een stuk land omheind, met daarop behalve een spoorlijn en perron ook een houten gebouw met vier dichtgetimmerde ruimtes, de gaskamers. Vanaf 16 maart 1942 reden de transporttreinen naar Belzec. In de gaskamer werden tot aan mei 1942 ongeveer 90.000 mensen door middel van uitlaatgassen vermoord.

Daarna besloot de kampleiding tot de bouw van een nieuw pand, met zes gaskamers. Tegelijkertijd richtten Globocniks mannen aan de oostkant van het district Lublin bij een in het bos gelegen station het vernietigingskamp Sobibor in, dat een vergelijkbare opbouw kende. De eerste slachtoffers arriveerden hier in mei 1942.

Het derde en grootste kamp van Operatie Reinhard, Treblinka, werd niet in de buurt van Lublin, maar in de buurt van Warschau aangelegd. Dit nieuwe vernietigingskamp, dat tussen eind april en eind juli 1942 werd gebouwd, was vooral bedoeld voor de Joden uit het getto van Warschau.

De massamoord op deze Joden begon op 23 juli 1942. In slechts tien weken tijd, van eind juli tot half september 1942, werden bijna een miljoen mannen, vrouwen en kinderen in de kampen Belzec en Treblinka vermoord (het spoor naar Sobibor was kapot). Hiermee bereikte Operatie Reinhard een omvang die zelfs Auschwitz niet wist te benaderen. Op het terrein van de kampen moesten gigantische massagraven worden gegraven, omdat men nog geen mogelijkheid had de lijken te verbranden. Waarschijnlijk was dit ook de reden, naast het verbod op treintransport dat in die maand overal in Polen van kracht werd, dat in de tweede week van december Belzec gesloten werd.

Het uit gevangenen bestaande Sonderkommando was vervolgens tot aan het voorjaar van 1943 bezig met het opgraven en verbranden van lijken. Naar voorzichtige schattingen stierven in Belzec ongeveer 435.000 mensen. Van alle mensen die hier naartoe werden gedeporteerd, wist slechts een enkeling te ontsnappen, vermoedelijk maar drie mensen.

De treinen van de Deutschen Reichsbahn bleven tot in 1943 naar Sobibor en Treblinka rijden, zij het niet meer in zulke grote getale. Omdat het concentratiekamp Auschwitz nog niet helemaal gereed was, kwamen er ook steeds vaker niet-Poolse Joden naar deze kampen.

Nederlandse Joden gingen naar Sobibor, Griekse naar Treblinka. Toen duidelijk werd dat ook deze twee vernietigingskampen gesloten zouden worden, kwamen de Joodse gevangenen in opstand.

Op 14 augustus in Sobibor en op 1 oktober in Treblinka. Een deel van de gevangenen wist te ontsnappen, al overleefden nog geen honderd van hen de oorlog. Net als in Belzec werd ook in Sobibor en Treblinka het hele kamp met de grond gelijk gemaakt en de kampadministratie vernietigd. Toch kan ook nu nog het aantal slachtoffers worden herleid: in Sobibor gaat het om ongeveer 160.000 mensen, in Treblinka zelfs om 800.000 tot 850.000 doden.

De Duitse kampleiding werd na de liquidatie van de kampen overgeplaatst naar de omgeving van Triëst, waar ze tegen de partizanen vochten en ook Joden moesten liquideren.

Relatief laat in de geschiedenis van de holocaust, vanaf 1943, werd Auschwitz een centrum van de massamoord op de Joden. De gaskamers en crematoria van Auschwitz werden pas na verloop van tijd gebouwd.

Aanvankelijk was Auschwitz een concentratiekamp als alle andere, al was het wel veel groter. Medio september 1941 werden in het kamp de eerste massamoorden gepleegd, waarvan vooral uitgeputte en gehandicapte gevangenen het slachtoffer werden. Al vanaf april 1941 werden deze gevangenen in sommige kampen geselecteerd en naar de inrichtingen voor 'euthanasie' gebracht, waar ze met gifgas werden vermoord. In september nam de kampleiding van Auschwitz het initiatief om deze gevangenen ter plekke te vermoorden.

Het ging hier vooral om Russische krijgsgevangenen die vermoord werden met een bestrijdingsmiddel, dat eigenlijk bedoeld was om kleding te desinfecteren, Zyklon B. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had men cyanide of blauwzuurgas gebruikt om kleren te ontsmetten en dat had toen vaak tot dodelijke ongelukken geleid. Degenen die zich met euthanasie bezighielden, waren vanaf 1940 al bekend met Zyklon B, dat op dat moment nog nauwelijks voor dit doel werd gebruikt. Vanaf juli 1941 werd het gif in Auschwitz stelselmatig gebruikt voor de ontsmetting van kleding en de leverancier Degesch organiseerde hiervoor zelfs een aparte opleiding voor de kampbewakers.

Zyklon B werd waarschijnlijk op 5 of 6 september 1941 voor het eerst gebruikt voor de moord op mensen. Negenhonderd gevangenen, vrijwel allemaal Russische krijgsgevangenen, werden in de kelder van een gebouw in het concentratiekamp opgesloten waar Zyklon B naar binnen werd gegooid. Het gif trad maar heel langzaam in werking en waarschijnlijk overleefden enkele slachtoffers de beproeving.

Hiermee was echter wel de kiem gelegd voor de massavernietiging in Auschwitz. Vanaf februari 1942 werden alle gevangenen uit Auschwitz en andere kampen, die 'arbeidsongeschikt' waren, in een omgebouwde ruimte van crematorium I door verstikking gedood.

In september 1941 was men ondertussen aan de bouw begonnen van een tweede kamp, Auschwitz-Birkenau. Dit was oorspronkelijk bedoeld voor de vele Russische soldaten die de SS krijgsgevangen zou nemen. Zover kwam het niet en de tienduizenden soldaten van het Rode Leger die gevangen waren genomen stierven in korte tijd. In hun plaats kwamen vanaf het voorjaar van 1942 de eerste transporten met

Europese Joden naar het kamp, te beginnen met Joden uit Slowakije en Frankrijk. Op dat moment wist niemand nog dat Auschwitz uiteindelijk zou uitgroeien tot het centrum van de Jodenmoord, temeer daar op dat moment de moorden nog vrijwel uitsluitend in Chelmno, Belzec, Sobibor en in de bezette Russische gebieden plaatsvonden.

Vanaf juni 1942 kwamen de deportaties naar Auschwitz op gang en kwam de vernietigingsfabriek op stoom. Nog op het perron, dat lange tijd buiten het kamp lag, werden de beruchte selecties gehouden, waarbij zogenaamd de arbeidsgeschikten van de arbeidsongeschikten werden gescheiden. Ongeveer zeventig tot tachtig procent van de gedeporteerden werd als arbeidsongeschikt aangemerkt.

De ter dood veroordeelden, bijna allemaal ouderen en vrouwen met kinderen, werden naar 'bunker I' of 'bunker II' gebracht, boerderijen aan de rand van Birkenau, waarin ruimtes waren ingericht als gaskamers. In deze gebouwen en in crematorium I werden ze dan door middel van gifgasverstikking omgebracht. Toen Reichsführer SS Heinrich Himmler op 17 juli 1942 het kamp inspecteerde, kreeg hij een demonstratie van een dergelijke vergassing.

Waarschijnlijk besloot hij op dat moment dat Auschwitz het centrum van de uitroeiing zou moeten worden. In de herfst van 1942 werden de ontwerpen voor twee nieuwe, grote crematoria in het kamp Birkenau (nummers II en III) zo aangepast dat de onderaardse ruimten, die oorspronkelijk bedoeld waren als lijkenkelder, nu gebruikt konden worden om de levenden in om te brengen met Zyklon B. De bouw van de crematoria, de modernste tot dan toe, liep uit tot in het voorjaar van 1943.

Tot aan die tijd werden de geselecteerden in crematorium I en in de twee boerderijen vermoord. De lijken werden nog niet verbrand, maar begraven. Pas in de late herfst van 1942 werden de ongeveer 100.000 doden weer opgegraven en alsnog verbrand. Tussen maart en juni 1943 werden de nieuwe crematoria in gebruik genomen en naast crematorium II en III kwamen ook nog IV en V, die echter volledig bovengronds waren. Omdat men de ovens van de crematoria vaak overbelastte, kwam het vernietigingswerk regelmatig volledig stil te liggen. De massamoorden vonden daarom voornamelijk plaats in crematorium II, dat minder 'storinggevoelig' was.

De weg die de slachtoffers gingen, was als volgt.

Na de selectie liepen de geselecteerden niet naar het kamp zelf, maar langs het spoor naar een omheind gebied, waar ze werden opgewacht door bewakers en de Joodse gevangenen van het Sonderkommando. Ze moesten zich uitkleden, waarna ze door twee deuren in een zaal werden gedreven, die eruit zag als een grote doucheruimte. Hier was plaats voor ongeveer 2000 mensen. Zodra de deuren van de gaskamer van buitenaf hermetisch gesloten waren, klom een hospik van de SS op het dak van de gaskamer en schudde het gif uit de blikken met Zyklon B in de openingen, die naar de onderaardse zuilen leidden. Door gaten in de zuilen kon het gif zich verspreiden. De slachtoffers probeerden wanhopig de deur te bereiken. Hun doodstrijd duurde vaak wel twintig minuten.

Zodra er geen tekenen van leven meer te horen waren, werden de gifdampen via een afzuigsysteem weggezogen. Vervolgens openden de mannen van het Sonderkommando de deuren en sleepten de lijken naar buiten, die vaak aan elkaar vast geklemd zaten en bedekt waren met uitwerpselen. Via een goederenlift kwamen de lijken op de begane grond, waar alle gouden tanden werden verwijderd. Daarna schoven de gevangenen de lijken, vaak met twee of drie tegelijk in de ovens van de crematoria. De as werd daarna weggevoerd en in een vijver gestrooid.

In de crematoria IV en V vonden de moorden bovengronds plaats. Hier konden per keer meerdere honderden mensen tegelijk worden vermoord. Telkens als het hele proces van vernietiging was doorlopen, begon men weer van voren af aan.

Hoewel de capaciteit van de gaskamers en de ovens zeer groot was, bleken zij vaak niet toereikend. Vooral in de periode dat de transporten uit Hongarije in Auschwitz aankwamen, van mei tot juli 1944, moesten de geselecteerden urenlang in een bosje in de buurt van de crematoria op hun beurt wachten. Om het vernietigingsproces te bespoedigen, werd een deel van de lijken buiten de crematoria in kuilen verbrand.

Ruim 400.000 van de naar Auschwitz gedeporteerde mensen werden na aankomst geselecteerd voor arbeid en geregistreerd. Hierbij kregen ze een nummer op hun arm getatoeëerd.

Een deel van deze mensen kwam overigens niet eens in Birkenau, maar was al enkele kilometers voor het kamp uit de treinen gehaald en verdeeld over de diverse buitenkampen van Auschwitz. Maar ook wie moest werken, had vaak maar korte tijd te leven. Met name bij de bouw van en de werkzaamheden in de nieuwe fabriek van de IG-Farben in Monowitz (Buna) stierven talloze mensen letterlijk aan uitputting door het zware werk. Wie niet meer kon werken, werd het slachtoffer van de selecties die regelmatig binnen het kamp werden gehouden.

Ook deze geselecteerden moesten dus de gang naar de crematoria maken om daar te worden vermoord. Men gaat er tegenwoordig vanuit dat circa 1,1 miljoen mensen in Auschwitz zijn omgebracht, waarvan ongeveer 900.000 Joden. Dat wil zeggen dat elk zesde slachtoffer van de Endlösung in Auschwitz de dood vond.

Net als Auschwitz was ook Majdanek, officiële naam Lublin, een concentratiekamp. Oorspronkelijk was het, samen met Auschwitz, bedoeld als kamp voor Russische krijgsgevangenen, maar het kreeg al gauw de bestemming van algemeen interneringskamp voor Polen. De uitbreidingen van het kamp kwamen echter stil te liggen en uiteindelijk werd maar een vijfde deel van de geplande omvang bereikt. Net als in Auschwitz was ook Majdanek van oorsprong niet primair bedoeld voor Joodse gevangenen. Pas nadat de Endlösung in gang was gezet, kwamen de Joden naar Lublin. Aanvankelijk waren het vooral Slowaakse Joden die in dit kamp terecht kwamen.

Hoe ongelofelijk het ook mag klinken, maar in Majdanek waren de levensomstandigheden van de gevangenen nog rampzaliger dan in Auschwitz. De Slowaken kwamen binnen korte tijd bijna allemaal om door ziekten en mishandeling. Hoewel het in Polen lag, kwamen Poolse Joden nauwelijks in dit kamp terecht, eigenlijk alleen in 1943.

Majdanek had ook een gaskamer. Vanaf augustus 1942 werden de transporten geselecteerd en wie niet kon werken werd door de SS vermoord. Begin november 1943 werden alle Joden in het kamp, ongeveer 8000, door troepen van elders doorgeschoten. Tegenwoordig schat men dat van de ruim 180.000 slachtoffers van het kamp 60.000 Joods waren.

De omstandigheden en de taferelen in de vernietigingskampen tartten werkelijk iedere beschrijving. Het zou een vergissing zijn om aan te nemen dat hier sprake was van een 'klinische dood'. Integendeel, het hele proces ging gepaard met veel wreedheid en angst. Alleen al het scheiden van de gezinnen tijdens de selecties bracht de betrokkenen oneindig veel leed toe. Vervolgens moesten zij zich helemaal uitkleden voor het oog van hun beulen en werden ze vaak met zweepslagen in de gaskamers gedreven. In de gaskamers en in de gaswagens, heerste meestal duisternis en brak er

paniek uit.

Bij Operatie Reinhard liep de motor vaak niet goed, de slachtoffers stonden dicht tegen elkaar in volstrekte doodsangst en stikten vaak al bijna nog voor het gas zijn werking deed. Alles bij elkaar werd maar de helft van de slachtoffers van de Jodenmoord door middel van gifgas omgebracht en van hen slechts een deel in de concentratiekampen. Aanzienlijk meer slachtoffers dan vroeger werd aangenomen, werden direct geëxecuteerd. Honderdduizenden anderen stierven door honger, ziekten en mishandelingen.

Bergen-Belsen was een van de weinige concentratiekampen in Duitsland waar de meerderheid van de gevangenen Joods was. Daar werd in het voorjaar van 1943, op het terrein van een krijgsgevangenenkamp, een zogenaamd 'verblijfskamp', ingericht, dat in feite gewoon een concentratiekamp was. Het hoofd van de SS, Himmler, wilde hier de Joden uit de geallieerde landen interneren om ze later eventueel te kunnen uitwisselen tegen Duitse gevangenen. Maar nog geen tien procent van de gevangenen herkeeg op die manier zijn vrijheid. In plaats daarvan kreeg Bergen-Belsen vanaf maart 1944 een nieuwe functie als opvangcentrum voor zieke en zwakke gevangenen uit andere kampen.

Toen ten slotte vanaf het einde van 1944 steeds meer transporten uit andere kampen in Bergen-Belsen aankwamen, groeide het kamp uit tot een gigantisch sterfhuis. De kampleiding reduceerde de voorzieningen tot een minimum en liet de gevangenen simpelweg verkommeren. In het volstrekt overvolle kamp heerste vanaf dat moment de dood. In februari 1945 stierven hier 7000 mensen, in maart 18.000.

Slachtoffers van de holocaust (land van herkomst, grenzen van 1937

1937)	
Polen	2.900.000 tot 3.100.000
Sovjet-Unie	950.000 tot 1.050.000
Hongarije	270.000 tot 300.000
Roemenië	275.000 tot 285.000
Tsjecho-Slowakije	250.000 tot 260.000
Duitsland	160.000 tot 165.000
Litouwen	140.000 tot 150.000
Nederland	100.000 tot 102.000
Frankrijk	76.000 tot 77.000
Letland	65.000 tot 70.000
Oostenrijk	65.000
Joegoslavië	60.000 tot 65.000
Griekenland	59.000
België	25.000
Italië	6.000 tot 7.000
Luxemburg	1.200
Estland	1.000
Noorwegen	758
Denemarken	116
Albanië	100
Totaal	5.600.000 tot 5.700.000

Terwijl het bestaan van de hierboven genoemde kampen algemeen bekend was, was er nog een soort kamp waarin Joden terecht kwamen en waar tot nu toe niet veel onderzoek naar is verricht: de werkkampen. Deze kampen bestonden aanvankelijk alleen in het Duitse Rijk, voor werkeloze en van de steun afhankelijke Joden, die daar van staatswege aan het werk werden gezet. Dit principe vond al gauw navolging in de satellietstaten van Duitsland. In het bezette Polen kwam in 1940 een heel netwerk van werkkampen tot stand, voor de bouw van forten, drainage en dergelijke. Vaak waren de kampen niet hermetisch afgesloten en konden de gevangenen 's avonds naar huis terugkeren. De meeste van deze kampen werden al in 1940 gesloten.

De werkkampen kwamen pas echt tot volle wasdom toen de massamoord was begonnen. Omdat rond de jaarwisseling van 1941-1942 bleek dat er een tekort aan arbeidskrachten was ontstaan, werd er een methode bedacht die bepalend zou zijn voor de herinnering aan de shoah: de selectie. De selecties voor de vernietigingskampen in 'geschikt om te werken' en 'niet geschikt om te werken', werden door de Duitse autoriteiten al in de getto's uitgevoerd, alleen in Auschwitz en Majdanek werden de selecties in het kamp zelf gedaan.

Hoe meer 'arbeidsongeschikte' Joden er naar de gaskamers werden gestuurd, des te nijpender de vraag naar Joodse arbeiders werd. Weliswaar besloot de nazi-top in september 1942 na hevige discussies dat de arbeiders voorlopig mochten blijven leven, maar ze moesten wel in afgezonderde kampen opgesloten worden. Hierdoor ontstonden in de loop van 1942, begin 1943 overal kleine werkkampjes, vooral in Polen. Ongeveer 200 van deze kampen lagen in het Wartheland, ruim 300 in het Generalgouvernement. De Organisation Schmelt kende al vanaf 1940 gesloten kampen in het Duitse en Poolse deel van Sleeswijk en vanaf 1942 waren er ook kampen langs de Durchgangsstrafie IV tussen Lvov en Dnepropetrovsk, waar dwangarbeiders aan de autoweg werkten. De kampen verschilden enorm van elkaar. Sommige leken net op concentratiekampen, anderen wren gevestigd in voormalige getto's en nog weer anderen zaten in één enkel gebouw.

Het waren vooral de niet-Joodse gevangenen die werden onderworpen aan de beruchte Vernichtung durch Arbeit (vernietiging door werk), waarbij ze moesten werken tot ze er letterlijk bij neervielen. Zowel de oorlogssituatie als de economische belangen dreven veel ondernemers ertoe, Joodse arbeidskrachten in te zetten. Na de liquidatie van de getto's waren de werkkampen voor dwangarbeiders de enige plaatsen in Oost-Europa waar Joden nog getolereerd werden.

Het was echter nooit de bedoeling om langdurig gebruik te maken van dwangarbeid — het was in 1942-1943 meer een tussenoplossing geweest. Het voortbestaan van de diverse kampen hing daarom steeds aan een zijden draadje. De kampen in het oosten werden, enkele uitzonderingen daargelaten, al half 1943 opgebroken en de bewoners werden gedeporteerd of vermoord. Op 3 en 4 november werd Operatie Erntefest (Aktion Erntefest, oogstfeest) gestart, waarbij op bevel van Himmler in de omgeving van Lublin 42.000 gevangenen werden vermoord, hetgeen als een verrassing werd beschouwd. Kennelijk beschouwde het hoofd van de SS de kampen als een gevaar voor de veiligheid. De overgebleven werkkampen bleven bestaan totdat ook deze werden geëvacueerd, anderen werden geïntegreerd in concentratiekampen.

Al eind 1941, toen de Wehrmacht bij Moskou een nederlaag leed, had de Sicherheitspolizei zich over de vraag gebogen, hoe men de sporen van de misdaden kon uitwissen. De massagraven werden vaak slecht afgedekt en de ligging was in de

omgeving bekend. Op veel plaatsen bestond zelfs een soort 'massagraftoerisme' waarbij de lokale bevolking waardevolle bezittingen van de lijken opgroef. De nazi-top beseftte maar al te goed hoe zwaar het imago van Duitsland beschadigd zou worden, als de Russische autoriteiten in de bevrijde gebieden nationaal-socialistische massagraven zouden aantreffen.

Al in de zomer van 1942 had men daarom Paul Blobel, de verantwoordelijke voor de massa-executies van Babi Jar, de opdracht gegeven uit te zoeken hoe de massagraven konden worden geruimd. In de herfst daarop begon men met het verbranden van de tot dan toe begraven lijken in Auschwitz en Belzec.

Deze kwestie werd pas echt dringend toen na de slag bij Stalingrad het Duitse leger de terugtocht inzette. Twee gebeurtenissen bepaalden hierbij de handelwijze van Blobel. Half april 1943 hadden Russische onderzoekscommissies in de Kaukasus de eerste massagraven opgegraven, terwijl vrijwel tegelijkertijd de nazi-propagandamachine de ontdekking van de massagraven van Katyn bekendmaakte. In Katyn lagen de lijken begraven van duizenden Poolse officieren, die in 1940 door de Russische geheime politie waren vermoord. Hoewel men al langer op de hoogte was van het bestaan van dergelijke massagraven, hadden de Duitsers tot dan toe de propagandawaarde ervan nog niet uitgebuit, voorzichtig geworden door eerdere ervaringen. In het door de Roemenen bezette Odessa had men namelijk al eerder een massagraf ontdekt, waarvan men vermoedde dat het slachtoffers van het stalinisme bevatte, maar waarvan later bleek dat het om Joden ging.

Terwijl de Duitsers de propagandawaarde van Katyn tot op de laatste druppel uitmolken, reisde Blobel langs politiestations in het oosten om de locatie van diverse massagraven te achterhalen en om op verschillende plaatsen speciale opgraafcommando's aan het werk te zetten. Naar het dossiernummer bij het Reichssicherheitshauptamt werd deze operatie aangeduid als Operatie 1005 (Aktion 1005).

In juni 1943 vormde de Sicherheitspolizei van Lvov het eerste zogenaamde 1005 commando, bestaande uit enkele agenten van de Gestapo, Joodse gevangenen en politieagenten die als bewakers fungeerden. Het werk werd verricht door (krijgs)gevangenen, die onder zware bewaking stonden en na afloop van het werk zelf vermoord werden. Sommige van deze groepen gevangenen ondernamen overigens met succes vlucht pogingen. De massagraven werden opgegraven, de lijken naar verzamelpunten gebracht, op spoorrails en bielzen gelegd, met benzine overgoten en aangestoken. De as en de beenderen werden vervolgens weer begraven.

Vanaf augustus van dat jaar kwamen daar de mobiele Sonderkommando's 1005-A en 1005-B (in Oekraïne) en 1005-Mitte (in Wit-Rusland) bij, die van oost naar west de massagraven moesten ruimen. In de Baltische staten, in Polen en in Joegoslavië werden door de Gestapo lokale ruimingploegen samengesteld. Al deze groepen zijn er maar ten dele in geslaagd de sporen te wissen, al werden waarschijnlijk ruim een miljoen lijken verbrand. Bovendien slaagden de Duitsers er niet in hun acties geheim te houden. Boven steden als Lvov en Minsk hing wekenlang de geur van verbrande lijken. Eenmaal rukte de brandweer zelfs per ongeluk uit omdat het vuur van de brandstapels van veraf te zien was.

Uiteindelijk hadden de oprukkende Russische troepen betrekkelijk weinig moeite om, met behulp van de bevolking, de massagraven te vinden, zelfs als daarin alleen as lag. In 1997-1998 hebben internationale teams van experts het gebied rondom Belzec met moderne technieken onderzocht en 33 massagraven gevonden. De sporen van de nazi-

misdaden konden dus maar heel moeilijk worden uitgewist.

Slachtoffers van de holocaust (circa 5.600.000)*

Getto's en werkkampen	12,5%	700.000
Executies (incl. gaswagens)	39,3%	2.200.000
Vernietigingskampen	46,4%	2.600.000
Dodenmarsen (minimaal)	1,8%	100.000
Totaal	100%	5.6000.000

* Het betreft hier schattingen.

De schattingen lopen uiteen van minimaal 5.100.000 tot 6.000.000.

16. Dodenmarsen

In juni 1944 nam de Tweede Wereldoorlog een beslissende wending. Kort nadat de geallieerde troepen in Normandië waren geland, begon het Rode Leger aan een groots zomeroffensief dat het middelste deel van het Duitse oostfront vernietigde. Hoewel het alleen nog maar een kwestie van tijd was totdat Duitsland de oorlog zou verliezen, bleef de vernietigingsmachine op volle toeren doordraaien. Tot aan eind november 1944 stierven Joden in de gaskamers van Auschwitz, daarna verplaatste het zwaartepunt van de moorden zich naar de gruweldaden die werden begaan tijdens de ontruiming van de kampen.

Deze zogenaamde dodenmarsen van 1944 en 1945 waren geen nieuw fenomeen. Al in 1939 waren er in het bezette Polen pogingen ondernomen om de Joden in grote collones te verdrijven, waarbij iedereen die uitgeput was, neergeschoten werd en waarbij de marcherenden, als ze het doel niet meer konden bereiken, en masse werden om gebracht. Dit leidde in de tweede helft van 1941 tot diverse slachtpartijen, toen miljoenen Russische soldaten door de Duitsers krijgsgevangen werden genomen. Duitse soldaten joegen de gevangenen, die vaak al sterk verzwakt waren door het vechten, honderden kilometers naar het westen op. Wie van uitputting neerviel en niet meer op de been kon komen, werd meedogenloos doodgeschoten. Aan het eind van de zomer van 1941 kwamen zo zeker tienduizenden krijgsgevangenen om.

De Joodse gevangenen kregen vanaf de zomer van 1944 met dit soort marsen te maken. Tot dan werden de Joodse dwangarbeiders gewoon doodgeschoten voordat het Rode Leger ze kon bevrijden (net als overigens de meeste niet-Joodse gevangenen). Tussen juni en augustus 1944 werden de laatste Joden uit het getto van Łódź naar Auschwitz gedeporteerd en de laatste Joodse dwangarbeiders in Wilna, werden in juli van dat jaar vermoord.

In alle grote kampen vonden in 1944 op grote schaal massamoorden plaats. Vaak gaf de kampleiding opdracht om uit de binnenkomende evacuatietransporten alle zwakke gevangenen te vermoorden, zodat die in ieder geval niet mee hoefden, als het kamp zou moeten worden ontruimd. In Stutthof, Ravensbrück en Sachsenhausen werden door de kampleiding provisorische gaskamers ingericht om de zwakke gevangenen te vermoorden. In enkele buitenkampen werden mortuaria voor de levenden ingericht, waar wegwijnende gevangenen niet langer voedsel en verzorging kregen en waar vooral veel verzwakte Joodse vrouwen een langzame dood stierven.

Wanneer de geallieerde troepen in de buurt kwamen, aarzelde de kampleiding niet om de gevangenen op het allerlaatste moment nog te doden. De bewakers van de buitenkampen Lagedi en Klooga in Estland schoten op 18 en 19 september 1944 de Joodse gevangenen van het kamp dood. Toen het Rode Leger daags daarna Klooga bereikte, trof het de lijken aan, opgebaard op stapels hout, klaar om te worden verbrand.

Wanneer men echter dacht nog voldoende tijd te hebben, werden de gevangenen, Joden en niet-Joden, op transport gezet. Wat hoopte men met deze omslachtige evacuaties te bereiken?

Eén reden is waarschijnlijk dat men de gezonde arbeidskrachten nog hoopte te kunnen gebruiken. Er zijn echter ook aanwijzingen dat Himmler de gevangenen beschouwde als een soort onderpand voor onderhandelingen met de geallieerden. Vooral de Joden vond hij in dat kader waardevol, aangezien in zijn visie de westerse regeringen door

de Joden werden gecontroleerd.

De eerste evacuatiegolf was een reactie van de Duitsers op het Russische zomeroffensief van juni-juli 1944. In het concentratiekamp Majdanek, dat helemaal in het oosten van het door de Duitsers bezette gebied lag, leefden na Operatie Erntefest nauwelijks nog Joden, maar in de andere grote concentratiekampen in het oosten was de meerderheid van de gevangenen nog altijd in leven.

In juli werden de dwangarbeiders uit Kowno en Siauliai weggevoerd, in augustus die uit Estland en in september volgden de dwangarbeiders uit Letland. De Joodse gevangenen werden per schip naar Dantzig gebracht en van daaruit naar het concentratiekamp Stutthof. Tegelijkertijd begon men met de ontruiming van de kampen in het midden van Polen, zoals Ostrowiec, Mielec en Plaszow. De meeste gevangenen uit deze kampen kwamen in Auschwitz terecht, maar na een tijdje reden er ook treinen vanuit de concentratiekampen naar Duitsland zelf.

De meeste geëvacueerden konden dus overal terechtkomen, al betekende dit geen verbetering van hun situatie en waren de omstandigheden nog net zo ellendig als bij de eerdere deportaties. De dodenmarsen waren echter een heel ander verhaal. De eerste van deze marsen, waarbij de Joden voor de oprukkende geallieerde troepen werden opgejaagd, hadden niets te maken met de concentratiekampen. 2500 Joodse Hongaren, die in 1943 naar de kopermijnen bij het Joegoslavische plaatsje Bor waren gedeporteerd, werden in augustus 1944 gedwongen terug te lopen naar Hongarije. De meeste Joden kwamen hierbij om.

Ook de volgende dodenmars bestond uit Hongaren, die in november 1944 van Boedapest naar Oostenrijk liepen. Kort daarna volgden de eerste marsen vanuit concentratiekampen. In december 1944 moesten 3500 Joden vanuit het buitenkamp Lieberose dwars door de deelstaat Brandenburg naar Sachsenhausen lopen, 140 kilometer verder. Slechts 900 van hen bereikten levend het einddoel.

Met de Russische winteroffensieven van januari 1945 namen de dodenmarsen het karakter aan van ware volksverhuizingen. Op dat moment zaten er 720.000 gevangenen in concentratiekampen, waaronder ongeveer 200.000 Joden. Alle kampen ten oosten van de Oder, te beginnen met Auschwitz en Stutthof, stelden gigantische marscolonnes samen. Tussen 17 en 21 januari werden 58.000 gevangenen uit Auschwitz op weg gestuurd. Door de extreme weersomstandigheden, het gebrek aan voedsel, medische verzorging en mogelijkheden voor overnachting, bezweken veel mensen. Ondertussen gingen de bewakers onophoudelijk door met moorden. De meeste van de overlevenden kwamen in Sleeswijk terecht, in het concentratiekamp Gross-Rosen. Toen dit kamp moest worden geëvacueerd, verliep dit opnieuw voor een groot deel via marsen, al werden de meeste gevangenen per trein naar andere kampen vervoerd.

De gevangenen van het concentratiekamp Stutthof hadden in deze periode de slechtste overlevingskansen. Op 20 januari 1945 begon de evacuatie van dit kamp. Vanuit de buitenkampen in Oost-Pruisen werden 6000 Joden, vrijwel allemaal vrouwen, in de richting van de Oostzee gedreven. Tijdens deze mars kwam de helft van de gevangenen om.

Bij het Oost-Pruisische dorp Palmnicken probeerden de soldaten die de gevangenen begeleidden, samen met de nazi's uit het dorp, de overgebleven vrouwen de zee in te drijven. De meeste slachtoffers werden neergeschoten of doodgeranseld. Ook van de gevangenen van de andere buitenkampen overleefde nog niet de helft de evacuatie.

Op 25 en 26 januari begon ten slotte de mars vanuit het kamp zelf, in de richting van Pommeren. Van de 11.000 mensen die aan de mars begonnen, waren er al gauw nog maar 1500 in leven.

Er kwam geen einde aan de verschrikkingen, want nu begonnen de evacuaties van de kampen in Duitsland zelf. Hier kwamen inmiddels steeds meer treinen uit het oosten aan, met daarin de geëvacueerde Joden. Eind april 1945 was het Duitse grondgebied waarop zich nog gevangenen bevonden, geslonken tot twee stukken land, Holstein in het noorden van Duitsland en in de streek tussen Bohemen en Slovenië.

Vanuit de concentratiekampen Dora-Mittelbau, Gross-Rosen en Buchenwald reden nog treinen met gevangenen naar andere kampen, terwijl de mannen en vrouwen uit Sachsenhausen en Ravensbrück in de tweede helft van april 1945 richting Oostzee liepen. In april 1945 waren overal in wat er nog restte van het nationaal-socialistische Rijk gevangenen onderweg vanuit grotere en kleinere kampen.

Hoewel Himmler de Joodse gevangenen als bijzonder onderpand beschouwde en hij zelfs het bevel had gegeven om ze op dezelfde manier te behandelen als de niet-Joodse gevangenen, veranderde dit nauwelijks iets aan de slechte behandeling en de moorden. De Joodse gevangenen hadden over het algemeen al een lange lijdensweg achter zich in de verschillende kampen van Europa.

Hoewel de bevrijding nabij was, waren deze mensen de uitputting nabij en ook in de laatste dagen van het regime bleken de bewakers een grote voorkeur te hebben voor het mishandelen van de Joodse gevangenen. Zij werden vaker afgeranseld dan de andere gevangenen en kregen minder te eten, alleen bij het executeren van achtergebleven gevangenen maakte het niet uit of ze Joods waren of niet. Zelfs tijdens de allerlaatste dagen van de oorlog vermoordden de bewakers of leden van de plaatselijke Volkssturen of Hitlerjugend de marcherenden. Van de 200.000 Joodse gevangenen die begin 1945 in de concentratiekampen zaten, haalde minder dan de helft het einde van de oorlog. Op 5 mei 1945, vlak voor de Duitse capitulatie, werd als laatste het concentratiekamp Mauthausen bevrijd.

Pas met de komst van de geallieerden kwam er een einde aan de moorden. Dit gold niet alleen voor de mensen in de kampen en voor de afgematte marcherenden. Ook iedereen die ondergedoken zat of met valse papieren rondliep, hoefde nu niet meer in doodsangst te zitten. Er was echter geen sprake van dat deze mensen weer hun dagelijkse leven konden oppakken of hun herinneringen konden verwerken. Het eerste zou nog jaren duren, het tweede waarschijnlijk hun hele leven.

17. Gevolgen

De precieze balans van het aantal overlevenden is maar moeilijk op te maken. Met overlevenden worden vooral de Joden bedoeld die zich in Duitse gevangenschap bevonden en het einde van de oorlog meemaakten. Het gaat hier om ongeveer 100.000 Joodse gevangenen die uit de concentratiekampen of tijdens de dodenmarsen werden bevrijd. Nog meer Joden zaten in andere kampen. Van vergelijkbare omvang is het aantal Joden dat ondergedoken zat. Dan is er ook nog een groot aantal Joden dat aan de deportaties zijn ontkomen. Niet in de berekening meegenomen zijn de mensen die op tijd wisten te ontkomen, maar die op de vlucht of bij de gedwongen evacuaties naar de Sovjet-Unie om het leven kwamen.

Voor anderen bracht de bevrijding geen redding. Alleen al in het kamp Bergen-Belsen stierven na 8 mei 1945 nog meer dan 13.000 mensen die al zo ziek en verzwakt waren dat de Britse bevrijders niets meer voor hen konden betekenen. Wie had weten te overleven, had vaak lichamelijke verminkingen, terwijl de geestelijke schade vele malen groter was. Veel overlevenden leden en lijdten hun hele leven aan depressies en angstdromen. Vaak pleegden mensen nog tientallen jaren na het einde van de oorlog zelfmoord.

De gevolgen van de massamoord waren wereldwijd merkbaar, maar het onderwerp verloor snel aan betekenis.

Toen de wereld ontdekte wat de nationaal-socialisten hadden misdaan, was de ontzetting in eerste instantie groot. De bevrijding van Bergen-Belsen door de Britse en Dachau door de Amerikaanse troepen heeft in dat kader nog altijd een symbolische betekenis. Hierna werd de strafrechtelijke vervolging van de daders ter hand genomen, al was dit maar voor een beperkte termijn.

De geallieerden sleepten alle nazi's die ze te pakken hadden kunnen krijgen voor de rechter. Behalve het proces van Neurenberg dat in 1945 en 1946 plaatsvond, vonden er nog diverse kleine processen plaats tegen belangrijke groepen nazi-misdadigers. Deze werden georganiseerd door Amerikanen.

Voorts waren er de zogenaamde concentratiekampprocessen in de drie westelijke zones, zoals in Dachau en Rastatt. Terwijl bij deze processen de moord op de Joden over het algemeen centraal stond, werd deze in de Russische militaire processen vrijwel altijd verzwegen. De Russische militaire rechtbanken en de geheime politie waren al tijdens de oorlog, medio juni 1943, met de eerste processen tegen nazi-misdadigers begonnen, met name tegen collaborateurs, maar vanaf december van dat jaar ook tegen Duitsers. Dergelijke processen vonden van 1945 tot 1947 ook in de Russische bezettingszone van Duitsland plaats. Tijdens de processen zelf kwamen de misdaden tegen de Joden over het algemeen wel aan bod, maar daarbuiten was dat onderwerp taboe.

De gevolgen van de Jodenmoord werden niet alleen in de rechtbank zichtbaar. Met de mensen was ook de cultuur verwoest. Vooral in Polen was de breed vertakte Joodse pers en cultuur, de veelvoud aan religieuze en politieke groepen volledig verdwenen. De overlevende Joden keerden het land de rug toe, voor de laatste keer tijdens de antisemitische golf van 1967/1968.

In Polen en in de gebieden die na de oorlog bij de Sovjet-Unie hoorden, waren de jstetl verdwenen. Er keerden maar zo weinig mensen naar deze gebieden terug dat ze amper in staat waren om de gemeenschappen nieuw leven in te blazen en vaak trokken

ze naar de grote steden. Sinds de versoepeling van de emigratieregels verlaten vanaf het begin van de jaren '70 de Joden in groten getale de Sovjet-Unie en de nieuwe republieken.

Alleen in Frankrijk en in de landen waar de shoah niet zo'n invloed heeft gehad, konden de draad van voor de oorlog weer oppakken

De overlevenden zwermden uit over de hele wereld. Vooral veel Oost-Europese Joden emigreerden. Zij waren voor een groot deel tijdens de oorlog naar Duitsland gedeporteerd, waren daar ook bevrijd en hadden niets meer om naar terug te keren. Honderdduizenden Joden zaten na de bevrijding in de kampen voor Displaced Persons (DP's).

Palestina was een populaire emigratiebestemming, wat overigens niet wil zeggen dat er een direct verband bestaat tussen de holocaust en de stichting van de staat Israël in 1948. Honderdduizenden probeerden naar Palestina te emigreren, ook al was dat vooralsnog tegen de zin van de Britse autoriteiten.

Tot 1948 verbleven veel toekomstige Israëliërs daarom noodgedwongen in kampen op Cyprus. Israël was echter niet het enige land waar de overlevenden een veilig heenkomen zochten. In populariteit werd dit land veruit overtroffen door de Verenigde Staten, maar ook Groot-Brittannië, Australië, Canada en Zuid-Amerika waren geliefde bestemmingen. Op veel plaatsen vormden de emigranten genootschappen, die door middel van bijeenkomsten en gedenkboeken de herinnering aan de tragedie en hun geboortesteden levend hielden.

Niet alleen de slachtoffers, maar ook talloze Oost-Europese collaborateurs die in 1944 en 1945 voor de Wehrmacht waren gevlucht, emigreerden. Pas in de jaren '80 werden er serieuze pogingen ondernomen om deze personen voor het gerecht te dagen.

De collaborateurs die in de Sovjet-Unie waren achtergebleven, verging het daarentegen veel slechter. De Russische autoriteiten voerden ruim 100.000 geheime processen tegen collaborateurs, al had slechts een klein deel daarvan betrekking op de Jodenmoord. Bij deze processen werden veel doodvonnissen geveld (en later ook uitgevoerd). De meeste gedaagden kregen lange gevangenisstraffen opgelegd.

Overigens vonden in vrijwel alle landen van Europa processen plaats tegen mensen die met de Duitsers hadden samengewerkt, waarbij de deelname aan de massamoord een grote rol speelde. Laval, Tiso, Szalasi en Antonescu kregen de doodstraf en werden terechtgesteld, de Kroatische leider Pavelic slaagde erin te vluchten, en met hem vele anderen. In de landen van Oost-Europa raakten de processen daarna al gauw op de achtergrond door de communistische machtsovername.

In Duitsland en Oostenrijk, de landen van de daders, kwamen alle problemen rond de procesvoering samen. Al vanaf 1945 hadden de Duitse rechtbanken mensen kunnen vervolgen vanwege misdaden die gepleegd waren tegen Duitse Joden. Dit had vooral geleid tot processen in verband met de Kristallnacht.

Vanaf 1950 vielen vrijwel alle nazi-misdrijven, dus ook die tegen buitenlanders, onder de jurisdictie van Duitsland, maar tegen die tijd was de publieke belangstelling danig geluwd. Omdat er geen systematisch gerechtelijk onderzoek plaatsvond, kwamen de meeste processen bij toeval tot stand, bijvoorbeeld als een slachtoffer een kampbeul op straat herkende. Door de ontoereikende middelen, gebrek aan kennis van de historische achtergrond en samenhang en vaak ook omdat men niet echt belang hechtte aan strafrechtelijke vervolging, stonden veel vonnissen in geen enkele

verhouding tot de gepleegde misdrijven.

In de DDR raakten de processen tegen de nazi's tegen het eind van de jaren '40 steeds meer onder de invloed van het ideologische antifascisme van de communisten. De moord op de Joden verdween naar de achtergrond. Zowel in Oost- als West- Duitsland en in Oostenrijk kwam in het begin van de jaren vijftig de processen tegen oorlogsmisdadigers vrijwel geheel stil te liggen. In deze landen wilde de politiek door middel van een algemene amnestie voor nazi-oorlogsmisdadigers een punt achter het verleden zetten. Deze pogingen slaagden ten dele, vooral in Oostenrijk. Een algemene amnestie werd echter, niet ingevoerd.

In 1952 was in West-Duitsland ondertussen, ondanks hevige politieke en maatschappelijke tegenstand, het zogenaamde 'Widergutmachungsbeleid' van bondskanselier Adenauer ingevoerd. Hierbij werd de materiële schade vergoed (restitutie) en het geleden onrecht erkend door het uitkeren van een schadeloosstelling. Deze vergoedingen, die in eerste instantie alleen voor nazi-slachtoffers in West-Duitsland bestemd waren, werden hier ook uitgekeerd aan buitenlandse en geëmigreerde overlevenden.

De belangrijkste afspraken hierover maakte de Bondsrepubliek in 1952 met Israël en het Jewish Claims Conference, en rond 1960 ook met de andere landen die tijdens de oorlog door Duitsland bezet waren geweest, voor zover ze niet in de communistische invloedssfeer lagen. De bedragen die in dit kader werden uitgekeerd, zijn aanzienlijk. Alles bij elkaar gaat het omgerekend om minstens 108 miljard euro, die trouwens niet alleen aan Joden werden uitgekeerd. Natuurlijk kon het aangedane menselijke leed niet met geld worden goedgeemaakt, maar voor veel mensen werden de levensomstandigheden hierdoor na de oorlog makkelijker.

De overlevenden in Oost- Europa konden pas in de jaren '90 of nog recenter aanspraak maken op vergoedingen, via wereldwijde fondsen of via individuele vergoedingen voor dwangarbeid, waarover in 2000 afspraken werden gemaakt.

Pas tegen het einde van de jaren '50 pakte de Bondsrepubliek de vervolging van nazi-oorlogsmisdadigers serieus aan. Ondertussen verjaarden in 1960 alle vergrijpen van doodslag uit de oorlog, waardoor de meeste daders van de massa-executies niet meer vervolgd konden worden.

De aanzet tot een meer gerichte aanpak was het (door een toeval) tot stand gekomen proces in Ulm, dat de massamoorden in het westelijke grensgebied van Litouwen behandelde. Tijdens dit proces was duidelijk geworden dat de meeste misdrijven in Oost-Europa hadden plaatsgevonden. De Duitse openbare aanklager kon alleen gerechtelijke stappen ondernemen als de verdachte in de Bondsrepubliek woonde. Voor de vervolging van de nazi-misdrijven werd het Centrale Bureau voor Opsporing en Vervolging van Nazi-misdaden in Ludwigsburg opgericht. Deze organisatie deed onafhankelijk gerechtelijk vooronderzoek naar diverse oorlogsmisdrijven. De resultaten van dit vooronderzoek werden overhandigd aan de openbare aanklager in de regio waar de hoofdverdachte woonde.

Op deze manier kwamen vanaf 1962 de grote processen tot stand tegen de Duitse oorlogsmisdadigers, zoals het Auschwitz- proces in Frankfurt of het Majdanekproces in Düsseldorf. Maar ook talloze kleinere processen tegen de misdaden van de Einsatzgruppen en de politie in het oosten. Hoewel er hard aan werd gewerkt en de verjaring van moord in 1979 werd opgeheven, kon maar een klein deel van de

verantwoordelijken worden berecht.

In de Bondsrepubliek zijn voor de moord op de Joden nog geen 500 mensen veroordeeld, maar een klein deel dus van de 6.500 mensen die in totaal zijn veroordeeld wegens nazi-misdrijven.

Toen in de jaren '60 de strafrechtelijke vervolging professionaliseerde, was er al een te lange periode (vaak meer dan twintig jaar) verstreken om nog bewijzen te kunnen leveren voor specifieke moorden. De meeste zogenaamde Schreibrichtdter (witteboordencriminelen), konden na een wetswijziging van 1969 niet meer voor de rechter worden gedaagd, omdat men van elk afzonderlijk geval moest kunnen bewijzen dat de daders rassenhaat als motief hadden gehad en dat ze hadden geweten waartoe hun handelen uiteindelijk zouden leiden.

Het blijft moeilijk om een goede beoordeling te maken van de processen die in de Bondsrepubliek zijn gevoerd tegen nazi- oorlogsmisdadigers. Gerelateerd aan de omvang en de ernst van de misdrijven, is het resultaat van de processen gering. Als men zich realiseert welke maatschappelijke en vaak ook politieke hindernissen deze processen moesten overwinnen, dan blijft er toch nog wel iets over om trots op te zijn. Ook de vergelijking met de processen die elders in de wereld zijn gevoerd tegen misdadige regimes, valt gunstig uit. Alles bij elkaar moet echter toch worden vastgesteld dat maar een klein deel van de moordenaars door een Duitse rechtbank werd veroordeeld. Vooral de bureaucraten en het personeel van de Ordnungspolizei gingen vrijuit.

In de jaren '80 kwamen de processen tegen de nazi-oorlogsmisdadigers langzaam maar zeker ten einde. In 1981 velde de rechtbank van Düsseldorf het vonnis in verband met de moorden in het kamp Majdanek. Dat was het laatste echt grote proces. Het meest recente nazi-proces in Duitsland vond plaats in 1999. Hierna zullen alleen nog sporadisch processen worden gevoerd.

Wereldwijd verdween de holocaust aan het eind van de jaren '40 geleidelijk uit de publieke belangstelling en dus uit de pers. In de pas opgerichte Bondsrepubliek bleef de herinnering aan de oorlog weliswaar levend, maar als men al aan de Jodenmoord dacht, dan ging de aandacht vooral uit naar de Duitse slachtoffers, niet naar de massamoorden in het oosten. Alleen in de wetenschap bleef er constant aandacht voor de Joodse tragedie.

Uit enquêtes bleek ook dat het nog heel wat jaren duurde voordat de antisemitische gevoelens bij de Duitse en Oostenrijkse bevolking verdwenen waren. In de jonge democratie die Duitsland nu was, werd antisemitisme spoedig een taboeonderwerp. Tegelijkertijd nam men afstand van het neonazisme en maakten de voormalige aanhangers van het nationaal-socialisme kennis met het nieuwe politieke systeem.

Aan het eind van de jaren '50 werden de schaduwen uit het verleden weer zichtbaar. Hakenkruisgraffiti en het proces tegen Eichmann maakten het onderwerp weer actueel. Daarnaast laaide de discussie op over het verleden van diverse politici en rechters, waarvan de propagandamachine van de DDR dankbaar gebruik maakte. Politici die aan de tand werden gevoeld, zoals staatssecretaris Hans Globke, die had meegewerkt aan het opstellen van anti-Joodse wetten, moesten uiteindelijk vertrekken en ook enkele voormalige nazi-rechters moesten het veld ruimen.

Aan het begin van de jaren '60 werden ook de meeste voormalige leden van de Gestapo en SD, die een positie hadden verworven bij de politie, gedwongen hun baan op te zeggen. De meeste leden van de Ordnungspolizei en de bezettingsautoriteiten

konden echter tot aan hun pensionering gewoon blijven werken, en hadden dan vaak een glanzende carrière achter zich. Veel oorlogsmisdadigers waren in de vrije sector terechtgekomen, waar ze buiten de publieke aandacht carrière konden maken, zoals Wilhelm Koppe, een van de mannen achter de massamoorden in Polen, die op het moment dat hij werd ontmaskerd, eigenaar bleek van een chocoladefabriek. Dankzij doktersattesten over zijn gezondheid heeft hij nooit terecht hoeven staan.

In Duitsland bereikten de processen hun hoogtepunt met het grote proces dat door de arrondissementsrechtbank van Frankfurt was aangespannen inzake de moorden in Auschwitz en dat van 1963 tot 1965 de publieke opinie bezighield. Hierbij werd het Duitse volk met de details van de misdaden geconfronteerd.

Bij de studentenprotesten die vanaf 1967 plaatsvonden, speelde het verleden evenwel een steeds abstractere rol. De studenten zetten zich af tegen de oudere generatie, maar dat stond los van de vraag of de leden van die generatie zich schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdaden of van een individuele schuldvraag in het algemeen. Deze tendens werd op wetenschappelijk gebied voortgezet in de theoretische debatten over de oorzaken van het fascisme die tijdens de jaren '70 plaatsvonden. Het bleef in die tijd bij theorie. Er waren weinig amateur-historici die zich bezighielden met wat er in hun directe omgeving tijdens het Derde Rijk was gebeurd.

Veel mensen, ook in Israël, werden door het proces tegen Adolf Eichmann in 1961 als door een schok weer aan het verleden herinnerd. Weliswaar was er in dat land sinds de oorlog veel gepubliceerd over de oorlog en werd de holocaust regelmatig herdacht (*Yad Vashem, de nationale gedenkplaats en museum*, werd in 1953 in Jeruzalem geopend), maar pas aan het begin van de jaren '60 raakten de Israëliërs pas goed doordrongen van het onderwerp.

Aan het eind van de jaren '70 tekende zich wereldwijd een nieuwe trend af in de manier waarop de Jodenmoord werd herdacht. Een van de oorzaken hiervoor was dat bijna alle overlevenden, of het nu Joden, daders of getuigen waren, zich inmiddels uit het actieve leven hadden teruggetrokken en er een nieuwe generatie was opgestaan die zich met het onderwerp bezighield.

In de Verenigde Staten en in Duitsland zorgde het televisiedrama Holocaust voor een opleving van de belangstelling.

Ook in de Oostbloklanden groeide in de jaren '80 de belangstelling voor de geschiedenis van de Joodse gemeenten. Deze opleving had allerlei verschillende gevolgen. Om te beginnen ontstond er een ware herdenkingscultuur om de herinnering de holocaust levend te houden. De locaties waar de shoah zich had afgespeeld werden gerestaureerd en van gedenkplaten voorzien en overal ter wereld worden gebeurtenissen herdacht, zoals 9 november 1938 (de Kristallnacht). De bevrijding van Auschwitz op 27 januari 1945 wordt in Duitsland en Nederland elk jaar herdacht, in Israël viert men de bevrijding van Dachau op 30 april 1945.

Voor de jaren '80 waren de misdaden van de nationaal-socialisten nooit zo openlijk aanwezig in de media, maar daarna des te meer. Wekelijks verschijnen in kranten artikelen naar aanleiding van gedenkdagen, boeken of lokale gebeurtenissen ten tijde van de holocaust. Hetzelfde geldt voor de televisie. De overlevenden treden meer dan ooit naar voren met memoires en dagboeken. Deze zijn bovendien een nuttig hulpmiddel bij het onderwijs over de oorlog en de holocaust, dat in veel landen inmiddels standaard op het programma staat.

Een ander exponent daarvan zijn de vele holocaustcentra die inmiddels, met name in de VS, zijn opgericht. Deze centra houden zich voornamelijk bezig met het verzamelen van materiaal, het organiseren van herdenkingen en tentoonstellingen en met educatie en onderzoek. Want ook in de wetenschap heeft de studie van de massamoord en de gevolgen ervan een enorme vlucht genomen. Niet alleen historici, maar ook filosofen, sociologen en psychologen bestuderen het onderwerp, elk vanuit hun eigen vakgebied. Ook in de cultuur zijn de misdaden van de nationaal-socialisten een belangrijk onderwerp geworden dat tot uiting komt in beeldende kunst, literatuur en speelfilms. Het lijkt er dus sterk op dat de holocaust zich een vaste plaats heeft verworven in de westerse cultuur.

18.**Tot slot**

Van de bijna 17 miljoen Joden die in 1939 op aarde woonden, vonden er rond de zes miljoen de dood tijdens de holocaust, twee-derde van alle Joden van Europa. De moord op de Joden was slechts een van de vele misdrijven van de nationaal-socialisten, naast de moord op de Sinti en Roma, de moord op gehandicapten, op politieke tegenstanders, op Russische krijgsgevangenen, op burgers bij de strijd tegen het verzet en op vele anderen.

Toch springen de misdaden tegen de Joden eruit. Nog nooit heeft de mens voor zo'n groot moreel probleem gestaan. Tientallen Europese landen waren getuige van de massamoord of de voorbereidingen erop. Wereldwijd had men toch op zijn minst een vermoeden van wat er gebeurde. Toch waren weinig mensen in staat om in moreel en politiek opzicht iets aan de situatie te veranderen. De geallieerden, de door Hitler onderworpen volken en al helemaal niet de meerderheid van de Duitsers en Oostenrijkers, waren hiertoe in staat. ,

In de twintigste eeuw zijn er in meer landen grote hoeveelheden mensen door de staat vermoord of mishandeld, vooral in de Sovjet-Unie onder Stalin. Hierbij kan gedacht worden aan de massamoord op de boeren van 1929 tot 1933, de *goelags*, de 'grote terreur' van 1937-1938 en de vervolging van bepaalde nationaliteiten na 1939. De vergelijking met Hitler gaat hierbij zeker niet mank.

Maar toch zijn er essentiële verschillen. In Rusland en de latere Sovjet-Unie werd de politiek vanaf de Eerste-Wereldoorlog en de daaropvolgende burgeroorlog bepaald door geweld. Men had nauwelijks ervaring met democratie en de dictatuur richtte zich vooral tegen de eigen bevolking. In Duitsland daarentegen was er duidelijk sprake van een afbrokkeling van de beschaving, die niemand voor mogelijk had gehouden. Nadat Hitler de oorlog had ontketend, vermoordde het nationaal-socialistische regime in bijna vier jaar tijd tussen 1941 en 1945, een groot deel van de Europese bevolking: 97 procent van de slachtoffers was niet-Duits.

Bijzonder hieraan waren echter vooral het doel en de handelwijze: de poging een minderheid tot op de laatste man, vrouw en kind uit te roeien. Alleen al de misdaden tegen de kinderen tartten iedere beschrijving.

Het waren immers vooral kinderen, ouderen en vrouwen die in groten getale gedood werden, omdat zij geen nut hadden voor de oorlogseconomie. Tenminste 1,5 miljoen kinderen werden tijdens de Tweede Wereldoorlog gedood: verhongerd, doodgeschoten of vergast, de meesten tussen augustus 1941 en november 1942.

Wanneer men de misdaden tegen de Joden nader beschouwt, openbaart zich een wereld van fanatisme en lafhartig gedrag, sociale koudheid en vertwijfeling. Miljoenen niet-Joden kregen te maken met vervolgingen en moorden: als daders, als collaborateurs, als getuigen, als toeschouwers, als profiteur of als redder van de vervolgd. Dat dit getal zo hoog ligt, is niet verwonderlijk, gelet op het feit dat het zich in heel Europa afspeelde. Het was heel moeilijk om dingen geheim te houden. Ontzettend veel mensen waren erbij betrokken.

Vooraf in de afgelopen twintig jaar is de kennis van de volkerenmoord sterk toegenomen en weten we veel beter wat er precies is gebeurd. We weten nu ook beter wat het beleid was dat tot deze misdaden leidde. Dit beleid was altijd al zonder enige scrupule geweest, maar pas vanaf 1941 waren de randvoorwaarden aanwezig voor het plannen en het uitvoeren van de massamoord. In een relatief kort tijdsbestek, met de nadruk op de tweede helft van 1942, werden miljoenen mensen ter dood gebracht.

Slechts de helft van hen kwam om in kampen. De meesten werden doodgeschoten in massagraven of in de getto's.

Het idee van een anonieme, koele, bureaucratische massamoord is misleidend. De meeste daders zagen hun slachtoffers elke dag en de moorden vonden onder de meest gruwelijke omstandigheden plaats. Toch waren alle politici en ambtenaren in nazi-Duitsland en in de bezette gebieden ervan overtuigd dat de Joden op de een of andere manier 'weg moesten'. Met de wijd verbreide haat tegen de Joden als basis, werden er allerlei redenen verzonnen voor de deportaties en de moorden. Omdat er zo meer eten was, om een 'veiligheidsrisico' uit de weg te ruimen of heel eenvoudig om de slachtoffers te kunnen beroven. Het meest verbazingwekkend is nog wel dat over het algemeen protesten tegen deze misdaden uitbleven.

Ook na de Tweede Wereldoorlog zijn er op diverse plekken op de wereld nog door regimes massamoorden gepleegd op de bevolking, denk alleen maar aan Bangladesh, Cambodja, Rwanda en Srebrenica. De wijze lessen van de geschiedenis hebben daar maar heel beperkt navolging gekregen. Het is dan ook maar de vraag of men aan de hand van de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog wel conclusies mag trekken over gebeurtenissen die sindsdien hebben plaatsgevonden.

Wanneer we tot slot nog een keer teruggaan naar de vraag, wat de doorslaggevende factoren waren die tot de moord op de Joden leidden, dan moet hierop het volgende antwoord gegeven worden: dictatuur, haat, oorlog en moreel verval. Omdat in de geschiedenis van de mens menselijke zwakten, zoals fanatisme echter ook een constante factor zijn, lijkt het zinvol, de aandacht te richten op de randvoorwaarden die het mogelijk maken dat regeringen misdaden begaan, of die dit juist verhinderen. Nu duidelijk is, hoe dun het laagje beschaving eigenlijk was in de twintigste eeuw, blijkt pas goed hoe kostbaar democratie is.

Chronologie holocaust

3 september 1939 Begin Massamoorden op Poolse Joden

februari 1940 Vorming getto van Łódź

vanaf mei 1940 Moord Joodse patienten psychiatrische inrichtingen in het Rijk

november 1940 Vorming getto van Warschau

23 juni 1941 Eerste massamoord op Litauwse Joden 27 - 29 augustus 1941
Massamoord in Kamenets-Podolsk

29 - 30 september 1941 Massamoord in Kiev, Baby Jar

16 oktober 1941 Begin systematische deportatie Joden uit Duitsland

21 oktober 1941 Begin grote massamoord op Joden in Servië

23-25 oktober 1941 Massamoord Roemeense legereenheden op Joden in Odessa

24 november 1941 Begin deportaties naar Theresienstadt

25 november 1941 Begin deportaties uit het Rijk naar Reichskommissariat Ostland,
eerste massamoorden

8 december 1941 Eerste moorden in vernietigingskamp Chelmno 21 december 1941

Begin vernietiging in kampen in Transdnestrië 20 januari 1942 Wannseeconferentie
voor coördinatie EndMsung

16 maart 1942 Begin deportaties naar vernietigingskamp Belzec

eind juni 1942 Eerste selecties in Auschwitz

17 juli 1942 Begin massadeportaties vanuit West-Europa (o.a. Nederland en
Frankrijk)

22 juli 1942 Begin deportaties uit Warschau

maart 1942 Begin deportaties Joden naar Auschwitz Birkenau en Majdanek

4 maart 1943 Begin deportaties uit Bulgarije

15 maart 1943 Begin deportaties Griekse Joden naar Auschwitz

19 april 1943 Begin opstand in getto van Warschau

21 juni 1943 Bevel van Himmler de laatste getto's in het Soviet-gebied te ruimen

1 - 2 oktober 1943 Massale vlucht Deense Joden

17 oktober 1943 Begin deportaties uit Italië

2 - 3 november 1943 Operatie Erntefest: moord Joodse dwangarbeiders in het
Generalgouvernement

15 mei 1944 Begin deportaties uit Groot-Hongarije naar Auschwitz

23 juni 1944 Ruiming laatste getto in Łódź

8 november 1944 Begin gedwongen marsen uit Boedapest

november 1944 Sluiting gaskamers van Auschwitz

27 januari 1945 Bevrijding Auschwitz-Birkenau door het Rode Leger

5 mei 1945 Bevrijding concentratiekamp Mauthausen

Literatuursuggesties

Aly, Gotz, 'Endlösung' — Volkerverschiebung and der Mord an den europäischen Juden, Frankfurt a. M., 1995. (Over de verstrengeling van het vestigings- vernietigingsbeleid)

Bankier, David, Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat. Die "Endlösung" und die Deutschen. Eine Berichtigung, Berlijn, 1995. (Over wat de Duitse bevolking precies wist)

Benz, Wolfgang (red.), Dimension des Volkermords, München, 1991. (Overzicht van de vervolging per land, uitgebreide statistieken over het aantal slachtoffers)

Benz, Wolfgang (red.), Lexicon des Holocaust, München, 2002. (Handzame lexicon)

Browning, Christopher R., Doodgewone mannen, een vergeten hoofdstuk uit de Jodenvervolging, Amsterdam, 1993. (Eerste onderzoek naar een groep van daders)

Browning, Christopher R., The path to Genocide — Essays on Launching the Final Solution, Cambridge, 1992. (Essays met nieuwe inzichten over het onderwerp)

Browning, Christopher R., The Origins of the Final Solution. The evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 — March 1942, Nebraska, 2004. (Gedetailleerde beschrijving en allesomvattende analyse van de beslissing tot de Endlösung)

Corni, Gustavo, Hitler's Ghettos. Voices from a Beleaguered Society, 1939-1944, Londen, 2002. (Indrukwekkende beschrijving van het leven in de getto's geschreven mede aan de hand van memoires)

Dreien, Willi, Ernst Klee en Volker Rieg (red.), 'Schöne Zeiten'. Judenmord aus der Sicht der Täter and Gaffer, Frankfurt a. M., 1988. (Schokkende uitspraken van daders)

Dwork, Deborah, Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe, New Haven, 1991. (Over de rol van kinderen in de holocaust)

Dwork, Deborah en Van Pelt, Robert Jan, De Holocaust. Een geschiedenis, Amsterdam, 2002. (Overzichtswerk)

Friedländer, Saul, Nazi- Duitsland en de Joden — Deel 1: De jaren van vervolging 1933-1939, Utrecht, 1998. (Meelevend geschreven overzichtswerk)

Gerlach, Christian, Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts-und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941-1944, Hamburg, 1999. (Monumentale studie waarbij gekeken wordt naar alle groepen slachtoffers)

Gerlach, Christian, Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg, Hamburg, 1998. (Nieuwe interpretatie van de redenen voor de vernietigingspolitiek)

Gutman, Israel (red.), Enzyklopadie des Holocaust. Die Verfolgung and Ermordung der europäischen Juden, 3 delen, Berlijn, 1993. (Nuttige achtergrondinformatie)

Herbert, Ulrich (red.), Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939 bis 1945, Frankfurt a. M., 1998. (Bijdrage over de nieuwste onderzoeksresultaten)

Hilberg, Raul, The Destruction of the European Jews, Third Edition, Yale University Press, New Haven-Londen, 2003. (Monumentale studie, wordt algemeen gezien als het standaardwerk over de holocaust)

Hilberg, Raul, Daders slachtoffers omstanders: de Joodse catastrofe: 1933-1945, Haarlem, 1993. (Samenvatting van en aanvulling op zijn monumentale studie)

Longerich, Peter, Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung, München, 1998. (Uitgebreid overzicht over de politiek van de nazi's, vooral in de periode voor de oorlog)

Longerich, Peter (red.), Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945, München, Zürich, 1989.

Lustiger, Arno, Zum Kampf auf Leben and Tod! Vom Widerstand der Juden 1933-1945, Keulen, 1994. (Prettig leesbaar boek met veel portretten)

Moore, Bob, Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de Joden in Nederland, Amsterdam, 1998. (Overzicht van de Nederlandse holocaust)

Pohl, Dieter, Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944.

Organisation and Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens, München, 1996.

Presser, Jacques, Ondergang. De vervolging en verdelging van het nederlandse Jodendom 1940-1945, 's Gravenhage, 2 delen, 1094 pagina's, 1965. (standaardwerk over de Nederlandse holocaust).

Rozett, Robert en Shmuel Spector (red.), Encyclopedie van de Holocaust, Kampen, 2003. (Sobere en ingetogen encyclopedie opgesteld in samenwerking met Yad Vashem)

Safrian, Hans, Die Eichmann-Manner, Wenen-Zürich, 1993. (Over de' organisatie van de deportaties en de mentaliteit van de daders)

Sakowska, Ruta, Menschen im Ghetto. Die jiidische Bevolkerung im besetzten Warschau 1939-1943, Osnabrück, 1999.

Steinbacher, Sybille, 'Musterstadt' Auschwitz. Germanisierung und Judenmord in Ostoberschlesien, München, 2000. (Meest recente regionale studie over een 'plaats delict')

Yahil, Leni, The Holocaust. The Fate of the European Jewry, 1932-1945, Oxford, 1990. (Overzichtswerk met sterke nadruk op de Joodse geschiedenis en de ondernomen reddingspogingen)

Over de auteur

Dr. Dieter Pohl (geboren 1964) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Institut für Zeitgeschichte te München. Hij heeft een grote staat van dienst opgebouwd en veel publicaties op zijn naam geschreven.

Boeken

1. Von der 'Judenpolitik' zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944. Frankfurt a.M., 1993, 208 p. In de reeks Münchener Studien zur neueren und neuesten Geschichte 3.
2. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. München, Oldenbourg, 1996, 456 p. In de reeks Studien zur Zeitgeschichte 50. (2e druk 1997)
3. Holocaust. Die Ursachen — das Geschehen — die Folgen. Freiburg i.Br.: Herder, 2000, 188 p. (2e druk 2001)
4. Justiz in Brandenburg 1945-1955. Gleichschaltung und Anpassung. München, Oldenbourg, 2001, IX, 414 p. In de reeks Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 50.
5. Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2003, 167 p. In de reeks Geschichte kompakt
6. Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42, Hamburg, 1999, mederedacteur

Artikelen

1. Polen und Juden enter deutscher Besatzung 1939-1945. Zu einigen Neuerscheinungen, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 38 (1990), p.255-260
2. Nationalsozialistischer Judenmord als Problem von osteuropäischer Geschichte und Osteuropa-Geschichtsschreibung, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 40 (1992), p.96-119
3. Großraumbesatzung und NS-Völkermord, in: Historisches Jahrbuch 114 (1994), p.173-180
4. Fasyst'ska okupacija Ukrainy 1941-1944 rr. u pracjach zachidnych uce nych [Die nationalsozialistische Besatzung der Ukraine 1941-1944 in den Arbeiten westlicher Forscher], in: Ukrains'kyj Istorycnyj Zurnal 1994, Hoofdstuk 5, p.127-136
5. Rückblick auf das "Unternehmen Barbarossa", in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 42 (1994), p.77-94
6. Die Holocaust-Forschung und Goldhagens Thesen, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 45 (1997), p.1-48. (Het Holocaust- onderzoek en de stellingen van Goldhagen, in: Jan Bos/Otto Van der Haar/Rolf Binner (Hg.), Wiens Schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het Holocaustdebat, Antwerpen 1997, p.163-170.)
7. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953. Ein Überblick, in: Jahrbuch für historische Kommunismusforschung 1997, p.325-337
8. Rola dystryktu lubelskiego w "ostatecznym rozwiązaniu sprawa żydowskiego" [Die Rolle des Distrikts Lublin in der "Endlösung der Judenfrage"], in: ZeszytyMajdanka 17 (1997), p.7-25
9. Die Einsatzgruppe C, in: Peter Klein (red.), Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941-42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1941-42. Berlin 1997, p.71-87 (engels in: Holocaust Educational Trust Research Papers 1 (1999/2000), Hoofdstuk.4)
10. Hans Krüger and the Murder of Jews in the Region of Stanisławów(Galicia), in:

Yad Vashem Studies 26 (1998), p.239-264. (hebreuws in: Jad Vashem 26 (1998), p.181-200; dt.: Hans Krüger. Der "König von Stanislau", in: Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien. Klaus-Michael Mallmann und Gerhard Paul (red.), Darmstadt, 2004)

11. Die Ermordung der Juden im Generalgouvernement, in: Ulrich Herbert (red.), Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939 bis 1945. Frankfurt a.M., 1998, p. 100-126 (The Murder of the Jews in the General Government, in: Ulrich Herbert (red.), National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies, New York, 2000, p.83-103; Hebrews)

12. Die großen Zwangsarbeitslager der SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945, in: Ulrich Herbert, Christoph Dieckmann, Karin Orth (red.), Die nationalsozialistischen Konzentrationslager, Göttingen, 1998, p.415-438

13. „Rassenpolitik“, Judenverfolgung, Völkermord, in: Horst Möller, Volker Dahm, Hartmut Mehringer (red.), Die tödliche Utopie. Bilder, Texte, Dokumente, Daten zum Dritten Reich, München, 1999, p.202-221

14. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943, in: Norbert Frei, Sybille Steinbacher, Bernd C. Wagner (red.), Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik, München, 2000, p.135-173

15. Le Genocide en Galicie orientale, in: Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 47 (2000), p.290-307

16. Der Mord an den europäischen Juden: Neue Erkenntnisse der historischen Forschung, in: Theresia Bauer, Winfried Süß (red.), NSDiktatur, DDR, Bundesrepublik. Drei Zeitgeschichten des vereinigten Deutschland. Werkstattberichte, Neuried, 2000, p. 87-104

17. Der Völkermord an den Juden, in: Włodzimierz Borodziej/Klaus Ziemer (red.) Deutschland und Polen 1939-1945-1949. Eine Einführung, Osnabrück, 2000, p. 113-134

18. Schlachtfeld zweier totalitärer Diktaturen — die Ukraine im Zweiten Weltkrieg, in: Ukraine. Geographie - ethnische Struktur - Geschichte - Sprache und Literatur - Kultur - Politik - Bildung - Wirtschaft - Recht. Peter Jordan (red.), Frankfurt a.M., 2001, p.339-362

19. (samen met Peter Witte) The Number of Victims in Belzec Extermination Camp: A Faulty Reassessment, in: East European Jewish Affairs 31 (2001), p.15-22

20. (samen met Christian Hartmann e.a.): Wehrmacht in der nationalsozialistischen Diktatur. Ein Forschungsprojekt des Instituts für Zeitgeschichte, in: Jahrbuch für Historische Forschung 2000. München, 2001, p.37-48

21. Dimensionen eines Menschheitsverbrechens. Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden 1939-1945, in: Katalog der Ausstellung des Deutschen Historischen Museums Holocaust. Der nationalsozialistische Völkermord und die Motive seiner Erinnerung, Berlin, 2002, p.103-120

22. Holocaust-Forschung heute — Ergebnisse und Perspektiven: Neue Erkenntnisse der historischen Forschung, in: Wertheimer Jahrbuch, 2001, p.165-179 (Witruussische versie: Sucasnae dasledavanne Chalakosta: v'niki i perspektyvy, in: Belarus' i Hermanija. Historyja i sucasnisc'. Band 2, Minsk, 2003, p.154-163)

23. Die Wehrmacht und der Mord an den Juden in den besetzten sowjetischen Gebieten, in: Wolf Kaiser (red.), Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die

Sowjetunion und der Völkermord an den Juden. Berlin, 20k p.39-53

24. Die einheimische Forschung und der Mord an den Juden in den besetzten sowjetischen Gebieten, in: Wolf Kaiser (red.), Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden. Berlin, 2002, p.204-216

25. Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden, in: Gerhard Paul (red.), Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? Göttingen, 2002, p.205-234 (hebreuws.: Chelkam schel Kochot eser ukraini'im brezach Jehudim, in: Dapim lcheker Hashoah - Studies on the Shoah, 2004)

26. Tedeschi i austriaci testimoni oculari dello sterminio degli ebrei, in L'umanita offesa. Stermini e memoria nell'Europa del novecento. Gustavo Corni, Gerhard Hirschfeld (red.), Bologna, 2003, p.377-395

27. Das deutsche Militär und die Verbrechen an den Juden im Zweiten Weltkrieg, in: Wehrmacht — Verbrechen — Widerstand. Vier Beiträge zum nationalsozialistischen Weltanschauungskrieg. Clemens Vollnhals (red.), Dresden, 2003, p.45-61

28. Russians, Ukrainians and German Occupation Policy 1941-1943, in: Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945). Mark von Hagen, Andreas Kappeler, Zenon Kohut (red.), Edmonton, 2003, p.277-297

29. Der Raub an den Juden im besetzten Osteuropa 1939-1942, in: Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung jüdischen Eigentums in Europa. Constantin Goschler, Philipp Ther (red.), Frankfurt a.M., 2003, p.58-72

30. Die Deportation von Juden aus dem Deutschen Reich 1941-1943, in: Wege in die Vernichtung. Die Deportation der Juden aus Mainfranken 1941-1943

31. War, Occupation and the Holocaust in Poland, in: The Historiography of the Holocaust. Dan Stone (red.), London, Palgrave, 2004, p.88-119

32. Nationalsozialistische und stalinistische Massenverbrechen: Vorüberlegungen zum wissenschaftlichen Vergleich, in: Jürgen Zarusky (red.), Stalin und Deutschland

33. The German occupiers' milieu and the murder of the Jews in Eastern Europe 1941-1945. Contemporary Responses in Germany and Eastern Europe, in: Contemporary Responses to the Holocaust. Konrad Kwiet, Jürgen Matthäus (red.)

34. Die "Aktion Reinhard" im Licht der Historiographie

35. Lexikonartikel usw.Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden. Berlin 1993.Neue Deutsche Biographie Band 20, 22

36. ca. 90 Recensies in o.a. Frankfurter Allgemeine Zeitung, h-soz-u-kult, Historische Zeitschrift, Historisches Jahrbuch, Jahrbuch für Extremismusforschung, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Politische Literatur, Newsletter Fritz-Bauer-Institut,Sehepunkte, Süddeutsche Zeitung, Die Zeit, Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung